

staatsinrichting zelf was middelerwijl meer verbrokkeld dan ooit; de staatsvorm was een louter aristocratische geworden.

De geschiedenis is dáár om te bewijzen hoeveel schade hiermede aan ons land is toegebracht. Holland, dat ook in die jaren zoo dikwijls den toestand tegenover den spaanschen vijand heeft gered, miste, waar het den binnenlandschen toestand betreft, den staatsmansblik van den grooten Zwijger. De regent speelde den volksman parten. Ons volk heeft daaronder geleden; Oranje is dientengevolge miskend; aan ons kerkelijk leven is daardoor groote schade gedaan. Vooral op dit laatste valt voor ons de nadruk. De staatkunde van de staten van Holland ging niet alleen een anti-nationaal, maar ook een anti-kerkelijk karakter dragen. En dit is ongetwijfeld, ook gezien den oorsprong der republiek, hare scherpste veroordeeling.

HOOFDSTUK X.

De verhouding en de strijd tusschen de Overheid en de gereformeerde kerk op het einde der 16^e en in de 17^e eeuw.

Hoezeer wij er ons in mogen verheugen, dat onze vaders, onder leiding van den Vader des Vaderlands, het spaansche dwangjuk hebben verbroken en aan den consciëntie-dwang een einde hebben gemaakt, zoo moet toch worden erkend, dat zij zelf het vrijheidsbeginsel op staatkundig gebied niet volledig hebben toegepast. In strijd met den wensch van den prins hebben zij geen volkomen vrijheid van godsdienst aan hunne andersdenkende tijdgenooten verleend. Doch dit niet alleen. Ook hebben de leidende staatslieden, toen op protestantsch gebied de gereformeerde beginselen steeds meer zegevierden en de gereformeerde kerk hier te lande de heerschende kerk was geworden, haar in een toestand van onderworpenheid willen brengen, dien zij, zonder haar eigen levensader af te snijden, niet mocht aanvaarden. Dit schijnt vreemd, omdat de overheid „professie doende van de gereformeerde religie”, belang had bij haren bloei, en bovendien als gereformeerde overheid geacht kon worden haar krachtig te willen steunen. Die bevreemding zal echter wijken, wanneer wij ons goed indenken dat zoowel de gereformeerde overheid als de gereformeerde kerk zich binnen korten tijd geplaatst zagen voor het nieuw en ingewikkeld vraagstuk van de verhouding van staat en kerk, en zij, als kinderen van hunnen tijd, den rechten blik op de juiste verhouding van die beide tot elkander hebben gemist.

De gereformeerde kerk wenschte vóór alles zelfstandigheid en vrijheid. In tal van plaatsen, waar de roomsch-catholieke kerk naar de zijde der gereformeerden was overgegaan, was zij naar het model, dat in dit opzicht te Embden in 1571 was gemaakt, hervormd.

Men had gedurende de jaren, waarin de roomsche kerk almachtig scheen en de wreede hand van Philips ons land dreigde uit te moorden, zooveel ellende van de geestelijke hiërarchie en den staatkundigen invloed in godsdienstige en kerkelijke zaken ondervonden, dat men nu dubbel daartegen meende te moeten waken. Vandaar dat het democratisch beginsel der gereformeerde kerkorde en de zelfstandige positie der gereformeerde kerk tegenover de overheid, zooals Calvijn deze uit de Heilige Schrift had afgeleid en ontwikkeld, hier te lande een toebereiden akker moesten vinden. Voor de vrijheid en zelfstandigheid hunner kerk traden de gereformeerden dan ook krachtig op. En toch betrokken zij ter zelfder tijd, ter wille van den bloei dier kerk, de overheid in die mate in hunne godsdienstige en kerkelijke zaken, dat zij daarmede zelf de schuld werden van een gedeeltelijk inboeten dier vrijheid en zelfstandigheid. Zij schenen niet te begrijpen dat bij een optreden naar buiten van hunne kerk, zooals zij begeerden, het terrein van het openbare leven betreden werd, waarover de overheid haar gezag deed gelden en aldaar aan haar de eerste stem van medespreken moest worden gelaten. In één woord: aan de mannen der kerk stond de grenslijn tusschen de rechten van het openbaar en die van het kerkelijk gezag niet duidelijk voor den geest. In de practijk was er in dit opzicht nog veel roomsche zuurdeesem in de protestantsche kerk over. Nergens zullen wij dan ook in den tijd, dien wij gaan beschrijven, de kerk eene bevredigende oplossing zien geven van het belangrijk vraagstuk van de verhouding van overheid en kerk, al moet worden erkend, dat de gereformeerden en tegenover de roomschen en tegenover de remonstranten en tegenover de overheid de zuiverste lijnen hebben aangegeven, waarlangs die oplossing komen kan.

Echter heeft vooral de overheid zelf ten aanzien van dit vraagstuk misgetast. Tot op zekere hoogte is dit zeer begrijpelijk. Staten en magistraten waren langzamerhand omgezet in gereformeerden geest. Maar deze overheid vond eene gereformeerde kerk, die niet alleen voor de vestiging van de republiek, maar ook voor de handhaving van den staat van zaken onmisbaar scheen. Op haar moest zij derhalve leunen. Haar te steunen was plicht. Doch tegelijk had zij er voor te waken dat zij overheid bleef en zich in den protestantschen staat niet herhaalde wat zooveel ellende in het verleden had gebracht, dat namelijk de overheid slavin werd der kerkelijke hiërarchie. En die taak werd te ernstiger, naarmate de gereformeerde kerk machtiger werd, en zij die macht ook meer tegenover de overheid deed gelden. Voor verschillende moeilijke vraagstukken zag zij zich geplaatst, ook ten aanzien van andere protestanten, wier steun in den vrijheidsoorlog noodig was. Tot hoever mocht zij de kerk vrij spel laten? Tot hoever mocht hare inmenging in kerkelijke zaken gaan? Ook zij heeft op deze vragen het juiste antwoord niet gegeven; veeleer hare macht niet zelden misbruikt. De vrees voor roomsche priesterheerschappij en de behoefte aan

eenheid onder de protestanten tegenover het machtige Rome zaten er te diep bij de leidende staatslieden in. Vandaar de strijd tusschen overheid en kerk, waarvan het einde der 16^e en de 17^e eeuw vooral getuigen.

Om een duidelijk overzicht daarvan te verkrijgen, letten wij eerst op *het standpunt, dat de kerk tegenover de overheid, en daarna op dat, hetwelk de overheid tegenover de kerk innam.*

A.

Het standpunt der kerk tegenover de overheid in dienzelfden tijd.

In de eerste helft der zestiende eeuw bood het protestantisme in ons vaderland geen verheffenden aanblik. Wèl was in breede kringen zijne macht openbaar geworden, maar het scheen allerminst in staat tot den opbouw van eene nieuwe maatschappij. Daarvoor waren de vormen, die het hier te lande aannam, te veelvuldig en te onderling verschillend; daarvoor ook verviel het bij ons te veel in de uitersten van hollandsche kalmte en van hollandsche uitgelatenheid. Bovendien bergden de verschillende richtingen in het protestantisme, welke hier hare aanhangers vonden, niet die groote gedachten tot hervorming onzer samenleving in zich, welke, in overeenstemming met ons volkskarakter, eene nieuwe toekomst beloofden. Tegenover de ééne roomsch-catholieke kerk scheen bij ons het protestantisme niet meer dan een complex van onderling tegenover elkander staande secten, die bestemd waren elkaar te vernietigen en alzoo den luister der moederkerk te bevestigen.

Wij zeggen niet te veel voor wie de staalkaart van de verschillende vormen van het protestantsch geloof in ons vaderland uit die dagen voor zich neemt. Hier treft men de zoogenaamde sacramentarissen aan, protestanten die veel van Luther hebben overgenomen, maar op belangrijke punten van hem afwijken en vooral ten aanzien der avondmaalsleer veel meer naar Zwingli neigen. De nuchtere hollandsche geest vervormt als het ware bij hen het lutheranisme tot een eigen systeem. Dáár vindt men evenwel, vooral onder de kooplieden in de groote steden, de eigenlijke lutheranen, die echter zeer weinig meer van den vurigen geest van den augustijner monnik hebben overgehouden, hoewel zij zich strikt houden aan de augsburgsche confessie. Hier gaan de stille dooperschen kalm en gelaten hun weg, leesbare brieven van Christus in levensnood en stervenspijn. Dáár vieren wederdoopers als de munsterschen, de davidjoristen, de batenburgers den vrijen teugel aan zinnelijkheid en losbandigheid, al zijn zij grootendeels slachtoffers van fanatieke leiders. Hier treden geleerden voor ons, die, hoewel zij met Rome hebben gebroken en hunne pennen scherpen om te strijden tegen hare onverdraagzaamheid, toch nog niet goed weten of zij zich aan de zijde van de protestanten zullen scharen. Dáár zien wij vrij-

geesten, wier breuk met Rome een breuk werd met het Christendom en die zich alleen buigen voor den afgod van de klassieke literatuur. In één woord: het protestantisme in ons vaderland uit zich in den aanvang in zóó verschillende vormen en geeft zoovele onderling verschillende gestalten te zien, dat het den smadelijken uitroep van een catholiek priester uit die dagen verklaart: „Elk tiert, roept, schreeuwt en gebaart om het zeerste, elk wil het zijne voor het beste houden en verantwoorden. De een zegt dat het waarachtig vleesch en bloed van Christus in het Sacrament des outaars niet is . . . . De ander zegt, dat wij maar alleenlijk behoeven te gelooven zonder eenig goed werk te doen, omdat Christus het al voldaan heeft. Een ander zegt, dat Christus geen waarachtig mensch geweest is, en dat alle vrouwen en al het goed gemeen moeten zijn. Een ander zegt, dat er geen God is, en dat er geen verrijzenis des vleesches, en dat er geen verdoemenis noch eeuwig leven na dit leven is. . . . Wat dunkt u, zijn dat geen razernijen en godslasteringen en strijdningen tegen God en Christus ?” O, zeker, het ligt in den aard der zaak dat menig roomsch-catholiek, blind voor den grooten schat van persoonlijk bijbelgebruik en zelfstandig onderzoek, welke is te vinden achter menig misbruik der vrijheid in de jeugd van het protestantisme, zich met minachting van de ketterijen afkeerde of nog liever ze ten bloede toe bestreed. Doch aan den anderen kant kan niet worden ontkend, dat het sterk individualisme, dat vooral het hollandsch protestantisme kenmerkte, zijn ondergang had kunnen worden, indien de Allerhoogste hier niet den weg had gebaad voor de openbaring en doorwerking van het gereformeerd beginsel, dat het verstrooide samenbracht en samenhiel en bezieling wekte voor één gemeenschappelijk christelijk, kerkelijk en staatkundig doel.

Wij willen daarmede allerminst zeggen dat het in de zoeven geschetste groepen ontbrak aan verdienste of martelaarsmoed. Het tegendeel is veeleer het geval. Talloos velen, ook onder hen, hebben hunne belijdenis met hun bloed bezegeld. Het schavot heeft niet alleen hun kermen, maar ook hunne overwinningspsalmen gehoord. Ook hen huldigen wij als bevrijders van het spaansche juk. Maar voor den opbouw eener nieuwe maatschappij, in plaats van de bestaande, waren hunne leeringen niet geschikt; daarvan kon bij hunne onderlinge verdeeldheid geen sprake zijn. Hiertoe was meer noodig dan persoonlijke vroomheid, geleerde polemiek, koele doodsverachting. Hiervoor was aan een systematische, geniale geest als dien van Calvijn behoefte, die met bezieling ook eenheid bracht.

Ons vaderland had hem leeren kennen door leerlingen die in de Zuidelijke Nederlanden optraden, na te Genève tot dienaren des Woords te zijn gevormd. De eerste onder hen was Pierre Brully. Reeds in de vijftiger jaren van de 16e eeuw ontmoeten wij in de zuid-nederlandsche kruisgemeenten tal van calvinistische predikers.

Hun invloed gaat steeds meer dien van andere protestantsche leeraars en groepen teboven. En deze wordt nog sterker, als Guido de Brès in 1561 de Confession de foy ontworpen heeft. In 1563 nemen de gereformeerden krachtig de organisatie der kerk ter hand. En in 1566 blijkt deze op de synode te Antwerpen reeds zoo deugdelijk te zijn ineengezet, dat alle consistories zich daaraan onderwerpen.

Reeds toen baande het calvinisme zich ook een weg naar Noord-Nederland, om spoedig de eerste plaats onder de protestantsche groepen in te nemen. Ja, zijn triomf wordt straks zoo volkomen dat er, na de overwinning op Spanje, hier geen andere staatsgodsdiensmogelijkheid was dan de gereformeerde en geen andere heerschende kerk dan de gereformeerde. Onder haar banier wordt de vrijheidsoorlog verder bij ons gevoerd. Het Woord, dat hare voorgangers verkondigen, is *het* Levensbrood voor de hongerende zielen. De heilige geestdrift dier leidlieden, bezegeld vaak door koele doodsverachting en verheven martelaarsmoed, ontvlamt duizenden voor den dienst des Hoogsten Konings en recruteert voor het gereformeerde leger velen uit het kamp der wederdoopers. Voortgezet Schriftonderzoek wekt bij velen de overtuiging, dat vooral ten aanzien van leerstukken, als het avondmaal en de voorbeschikking, de gereformeerde leer meer met Gods Woord in overeenstemming was dan „Luther's doctryne”. Ook Luther's scherp verzet tegen Zwingli, voor wiens avondmaalsleer aanvankelijk veel werd gevoeld, doet afbreuk aan den invloed van het lutheranisme. Tot grondslag der gereformeerde kerk wordt eene ordening gelegd, die in haar echt-democratisch karakter voorrang van den een boven of heerschappij van den een over den ander onherroepelijk uitsluit en in de consistories de hiërarchie in den ban doet, ten gevolge waarvan de sympathie bij ontelbaren voor haar wies. Haar streng-zedelijke eischen maken haar tot de machtigste tegenstandster van het wilde anabaptisme en de groote warmte in het optreden harer uitnemendste tolken dringt het lutheranisme terug, dat zich steeds meer rijgde in het keurslijf eener omlijnde leer. En eindelijk kweekt zij eene onderworpenheid aan den hoogen God, gepaard met eene zóó zalige en onmiddellijke gemeenschap met den Vader door het geloof in den Heer Jezus Christus, dat hare leden het de schoonste roeping en den duursten plicht achtten, zich geheel — al kostte het 't leven — aan Zijnen dienst te wijden.

Ja, alles in die gereformeerde beweging sprak in den aanvang van een hooggestemd, alles-overwinnend liefdeleven. Zeker, allerlei protestanten hebben in dien tijd hunne belijdenis met hun bloed bezegeld, maar vooral toch hebben de brandstapels en de schavotten de overwinningszangen van de gereformeerden gehoord. De gereformeerde geloofsbelijdenis was confessie in den echten zin des woords; geen resultante van een theologiseerende vergadering, maar persoonlijk getuigenis van een in-geloovig gemoed, dat gehoorzaamheid had

geleerd aan Gods Woord. Zelfs Guido de Brès hechtte zóó weinig aan haren letter, dat hij geen onoverkomelijk bezwaar zag in de onderteekening der Wittenberger Concordie van 1536, als de verbroedering tusschen lutheranen en calvinisten er door kon worden bevorderd. Is het zelfs niet merkwaardig, dat verschillende gereformeerden in dien tijd daarom calvinist en geen lutheraan wilden zijn, omdat zij zich alsdan aan geene andere belijdenis dan aan de leer van het Evangelie behoefden te hechten? Ja, Dr. Kuyper had wél gelijk, toen hij schreef: „Het leven was hier eerst. Voor het calvinisme was het leven hoofdzaak. Er was te veel te doen en te lijden, om tijd voor na- en doordenken te laten. En wat heerschte was de calvinistische practijk op den brandstapel en op het slagveld. Bovendien noch de zwitsers, noch de nederlanders, noch de engelschen en schotten, de volken onder wie het veld won, waren van nature bijster filosofisch aangelegd. Vooral destijds leefde men onder deze volken gelijk men leefde, *spontaan* en *vanzelf*. En eerst daarna heeft men stuksgewijs het calvinisme ingedacht, en niet dan veel later zijn geschiedvorschers en denkers zich rekenschap gaan geven van den samenhang der calvinistische verschijnselen, en van de alles beheerschende eenheid van hun beginsel”. Wij voegen hieraan de opmerking toe, dat het calvinisme zijne wereldoverwinningen behaald heeft, toen het leven hoofdzaak was en niet toen de leer tot een wet was geworden, waarvan de overtreding, ook maar van het geringste artikel, met uitbanning werd gestraft. In dit opzicht is er wél onderscheid tusschen de calvinisten van de 16e en die van lateren tijd.

Er zijn bovendien verschillende omstandigheden te noemen, die de overwinning der gereformeerde beginselen hier te lande hebben bevorderd. De zuidelijke nederlanders waren door buurtschap en taalgemeenschap, althans voor zoover de walen betreft, aan de franschen, en de walen op hunne beurt weder aan de brabanters en vlamingen verbonden, zoodat als van zelf de fransche kerken, met den geest van Calvijn, dáár spoedig haren invloed moesten doen gelden. Bovendien moest de radicale schoonmaak, die de gereformeerde kerk ten aanzien van de roomsche instellingen hield, vooral de opbruisende zuid-nederlanders, die een gloeienden haat tegen het pausdom koesterden, zeer welkom zijn. Ook mag niet worden vergeten, dat het volk, uit economisch oogpunt, veel van de gereformeerde beweging verwachtte, die standen tot elkander bracht, welke voorheen ver van elkaar verwijderd stonden, en met haar democratische kerkorde steeds meer het vertrouwen van het volk won. Eindelijk bleken in de moeilijke dagen, vóórdat de strijd met Spanje openlijk losbrak, de lutherschen, in tegenstelling met de gereformeerden, veeltijds onbeslist, aarzelend, tot schikken, ja niet zelden tot onderworpenheid geneigd, ten gevolge waarvan veler sympathie voor hen verminderde. Ongetwijfeld is dit alles aan de overwinning der

gereformeerde beginselen in ons land ten goede gekomen. Wij denken er niet aan om den invloed daarvan op zich zelf te onderschatten, al nemen wij die bijkomstige omstandigheden in aanmerking. Want hoofdreden is en blijft: de geloofskracht en de geloofsmoed, gekweekt door het gereformeerd beginsel en de samenhang, verzekerd door het gereformeerde kerkrecht.

Behalve nu in de openbaring van die geloofskracht en dien geloofsmoed in het tarten van het doodsgevaar, treedt de kracht dier beginselen duidelijk aan het licht in de zelfstandigheid van hunne belijders tegenover mede-protestanten, die, al was het met edele bedoelingen, hen tot accommodatie wilden overhalen. Te grooter was de verleiding daartoe, waar dit uit politieke beweegredenen plaats vond en hiermede menigvuldig aardisch voordeel te behalen viel. Hoezeer de staatkunde echter om ééne protestantsch-christelijke kerk, als machtig tegenwicht tegen de roomsch-catholieke kerk, riep, zóó hebben de gereformeerden er toch de voorkeur aan gegeven, al zouden daarvan een bijkans wanhopende strijd en velerlei verdrukking het gevolg zijn, trouw aan hun beginsel zichzelf te zijn en zichzelf te blijven. Van meet aan wilden zij dat de kerk kerk zou zijn en haar ideëel karakter niet zou worden verzwakt door bloot-menschelijke overwegingen, zelfs al konden deze haren uitwendigen bloei bevorderen.

Zeër duidelijk komt dit uit in den op dit punt met stalen volharding gevoerden strijd van „de preciesen” met „de rekkelijken”. Wij noemen daarvoor in de eerste plaats de houding der eerstgenoemden in de Zuidelijke-Nederlanden tegenover laatstgenoemden in Amsterdam in 1566. Hier was langzamerhand eene gereformeerde gemeente gevormd, die evenwel door den naijver der lutherschen moeilijke dagen doorleefde. Te moeilijker werden deze, toen de lutherschen hunne kracht gingen zoeken in het oproepen van het schrikbeeld, dat in den strijd tegen Spanje niet op de hulp der duitsche vorsten zou kunnen worden gerekend, indien men de augsburgsche confessie niet aannam. Het is dan ook wèl te begrijpen, dat, toen zelfs de regeering van de stad zich in de onderlinge twisten tusschen calvinisten en lutherschen mengde eerstgenoemden tot inschikkelijkheid neigden. Zelfs ging die rekkelijkheid zoover, dat Jan Arentsz., de geliefde voorganger der gereformeerde gemeente, op een Zondag de artikelen der augsburgsche confessie, die over het Avondmaal handelen, voorlas, met de verzekering dat hij en zijne gemeente daarmede geheel instemden. Maar indien Arentsz. gemeend heeft, dat hij op deze wijze rustig het gereformeerde beginsel, ter wille van den onderlingen vrede, kon verzwakken, dan is hij deerlijk bedrogen uitgekomen. Althans de zuidelijke nederlanders waren over dezen ontrouw aan dat beginsel zeer verstoord. Zelfs vaardigden zij hun predikant Gaspar van der Heyden met twee ouderlingen naar Amsterdam af, om de gereformeerde gemeente aldaar te bestraffen en tot herroeping van haren

ontrouw te nopen. Ja, zij dreigden haar met excommunicatie, toen zij daartoe onwillig bleek. Oogenblikkelijk succes had dit wèl niet; de amsterdammers bleven op hun stuk staan, en de spoedig daarop gevolgde wreede vervolging der protestanten in de Zuidelijke en Noordelijke Nederlanden schortte de moeilijkheden op, die daaruit hadden kunnen voortkomen. Maar op den duur kregen de preciesen toch hun zin. De amsterdamsche predikanten Jan Arentsz. en Petrus Gabriël onderteekenden later, al kostte het hun eerst veel, de acten van de Synode te Embden, die, gepresideerd door Gaspar van der Heyden, geheel in gereformeerden geest hare beslissingen nam. En geheel in overeenstemming hiermede verklaarde de vergadering van dienaars des Woords in 1573 te Alkmaar gehouden, dat zij „die belydinghe des geloofs van den Nederlantsche gemeynte tsaemen aennemen ende onderschrijven” en dat men „die Heijdelberchsche Catechismus sal voernemen om te leeren”. Wanneer men nu in aanmerking neemt dat die samenkomst door Jan Arentsz. werd gepresideerd en op zijn voorstel „om der eendrachticheyt willen” alzoo besloten werd, dan blijkt hieruit duidelijk hoezeer de macht van het gereformeerde beginsel ook in de Noordelijke Nederlanden was toegenomen en dat de gereformeerde kerk op het punt stond de vaderlandsche kerk te worden. De onverzettelijkheid der preciesen draagt hiervan de kroon der overwinning weg.

Nog sterker komt deze uit in hunne houding tegenover het staatkundig streven, op de eenheid van de verschillende protestanten gericht. Het is van algemeene bekendheid welke krachtige pogingen de prins van Oranje, hierin gesteund door zijne broeders Jan en Lodewijk, aanwendde om deze tot stand te brengen. Zijn streven was er opgericht om de calvinisten steeds lossen van de fransche hugenoten te maken en immer nauwer aan de lutherschen te verbinden. Want staatkundige hulp liet zich voor hen, die zich met de hugenootsche calvinisten verzwagerden, niet verwachten. Een hollandsch protestantisme, dat aan het duitsche de broederhand reikte, mocht echter met vertrouwen hopen op den machtigen steun der duitsche vorsten. Ja, er was oogenschijnlijk slechts één wapen, waarmede het pausdom kon worden vernederd, en dit wapen was eene evangelische belijdenis, waarop de verschillende schakeeringen van het protestantisme „amen” konden zeggen, zonder dat één van haar haar eigen beginsel verloochende. Is het wonder dat Oranje zich inspande dit wapen in handen te krijgen en zou het vreemd geweest zijn, wanneer de nood der tijden de gereformeerden had doen wankelen en toegeven?

Toch is dit niet geschied. En dat niet omdat zij het vaderland minder liefhadden en terugdeinsden voor den strijd tegen Spanje's dwingelandij. Integendeel, waar het dezen gold, stonden zij vooraan en worstelden zij met leeuwenmoed, zoodat vooral aan hen ten slotte de overwinning was te danken. Maar even beslist wezen zij Oranje's verweermiddel af. Wat de staatkunde geoorloofd scheen, was der

kerk niet oirbaar. Eerstgenoemde mocht niet zien, dat die eenheid de waarheid zou krenken, laatstgenoemde gevoelde dit maar al te zeer. En daarom liever vervolgd, verstrooid en eene kerk onder het kruis, dan haar eerstgeboorterecht aan den staat voor een schotel linzen verkocht. De gereformeerden zouden toonen waardige volgelingen van Calvijn te zijn, die hen geleerd had scherp te onderscheiden tusschen de kerk als het gebied van den godsdienst en den staat als het gebied van het recht. Een schoon voorbeeld ten bewijze hiervan leveren de naar Duitschland gevluchte gereformeerden in 1570. Zij gevoelen dringend behoefte aan nauwer aaneensluiting; wil de gereformeerde kerk zich blijven ontwikkelen en bloeien, dan moet er ééne kerkorde zijn, waaraan alle leden zich onderwerpen en dan moet er geld zijn om de dienaren des Woords te onderhouden. Eene poging in die richting wordt gedaan en een stuk in dien geest, geteekend door Marnix van St. Aldegonde en Gaspar van der Heyden, gaat bij de gemeenten rond. Men ziet reeds uit deze beide namen, dat hier eene actie der zoogenaamde „preciesen” in het spel was. Dit treedt in te duidelijker licht, wanneer wij zien, dat in dienzelfden tijd de dusgenaamde „rekkelijken”, ook op aaneensluiting bedacht, de indiening voorstellen van eene gemeenschappelijke apologie op den iijksdag te Spiers en *zij hiertoe den Prins in den arm nemen*. Doch om dit laatste is hunne handeling reeds terstond bij de preciesen verdacht. Zoo doende toch komt de politiek weder te zeer in het spel en wordt de kerk weder gespannen achter den staatkundigen wagen. En wederom behalen zij de overwinning. De embdensche broeders geven hun plan op; de preciesen nemen het — buiten den prins om — als eene zuivere kerkelijke handeling over. En als bewijs dat het hun in deze geheele zaak meer om het zelfstandig optreden der kerk dan wél om het vooropschuiven hunner gereformeerde geloofsbelijdenis was te doen, diene de gematigdheid der apologie, die zich aandient als een pleidooi niet van gereformeerde, doch van evangelische christenen, en zelfs de zóó ruime zinsnede bevat: „Welk verschil kan er tusschen ons zijn, die niet alleen het Woord Gods als geheel eenig aannemen, maar ook de geloofsformule, die uit het Woord Gods is opgesteld, in alles onderschrijven?” Laat het waar zijn, dat de preciesen bij de samenstelling van dit stuk hier en daar iets aan de rekkelijken hebben toegegeven, dan deden zij dit juist om de zelfstandigheid der kerk te behouden. Zij hadden niet ten onrechte voor politieke overheersching op dit gebied leeren sidderen. Ook in dit opzicht verdient hunne beginselvastheid onze bewondering en onzen lof.

Het duidelijkst springt echter die zucht naar het behoud van de zelfstandigheid der kerk in het oog bij de vergelijking tusschen hetgeen de synode te Embden in 1571 deed en de voorbereiding voor deze vergadering. Bij die voorbereiding daarvan wordt de prins van Oranje gekend, omdat men veel hecht aan zijn zedelijken steun.

De prins voldoet aan dit verzoek en zendt Marnix van St. Alde, onde daartoe allereerst naar de provinciale synode, die den 3^{en} en 4^{en} Juli 1571 te Bedtbur in Gulik gehouden wordt. Marnix brengt in die vergadering uit naam van den prins en uit zijn eigen naam verschillende punten ter sprake. Onder deze zijn er, die de politiek raken en die op de vereeniging met de lutherschen betrekking hebben. Wat de eerste betreft „dat daer een goede overeenkominge en onderlinge verstandt opgericht worden mach in politicque saeken belangende de wederoprichtinge der Nederlanden. Ende dat tot dien eynde alle Gemeynten verstandt ende overdracht hebben met sijner Excellentie” . . . Verder „datse eendrachtelyck besluyten willen over de beroepinge syner F. G. ende de gerechticheyt der were ende waepens etc. om de swacke gewissen des te beter daerdoor te stillen” etc. Voorts „dat se so vele het moghelijck is een vlietigh opsicht nemen op de verspieders, verraders ende ledichghangers, in somma een yeder nae syne beroep doe tghene dat tot stichtinge der kercke ende verlossinge des vaderlandts dienen kan, laetende voorts voor den krychshandel sorgen deghene die hem dies verstaet”. En eindelijk „dat de gemeynten benefens de ordeninghe der Collatie tot onderhoudinge der Dienaren ende Studenten, oock eenige somme geldts versamelen willen, welcke altijd bereyt zij tot verrichtinge der voorvallende extraordinaris sake tot ghemeyne welvaren des landts ende stichtinge der kercke dienende, op dat door het gebreck des verstreckens goede nutte saken (so kerckelijke als politicque) niet verachttert en worden”. Kennelijk komt in dit alles de wensch van den prins naar voren dat de kerk zich stelle in den dienst zijner staatkunde. Hij acht harerzijds eenzelfde politieke gedragslijn gewenscht; hij begeert overleg met alle gemeenten; hij dringt aan op hare erkenning van zijne roeping en recht om de wapenen op te nemen; hij eischt van haar toezicht op de spionnen en alles wat dienen kan tot verlossing van het vaderland; en eindelijk pleit hij voor het bijeenbrengen van een behoorlijke kas, niet alleen ten dienste van kerkelijke maar ook van staatkundige belangen. Op deze wijze wenscht de prins de kerk in directen dienst te stellen van den strijd tegen Spanje.

Maar Marnix doet meer. Hij brengt weder het lievelingsdenkbeeld van den prins, namelijk de vereeniging met de lutherschen, naar voren. „Dat men beraetslage wat voor een beste middele nu soude kunnen volghen om een eenicheyt ende overeenkominghe op te richten met de gemeynte der Confessie van Ausborch. Item oft het goet wesen sal den naem der Confessie voorsz. tevoeren. Oock so is voorghegheven de goede gheneghenheyt sommiger Predicanten, int landt van Dillenborch residerende ende oock in Hessen, ende is voorghegheven datmen door Godes hulpe ende ghenade goede middel vinden soude tot een goede christelijke overeenkominghe der voorz^{er} Predicanten, jae oock met die van den lande van Sacken, wt aenmerckinge des Catechismi, nu onlanex tot Wittenberch

wtghegheven; voorts datmen sich daerover beraetslagen wille, om te bezien wat in dezen goet ghedaen oft ghelaten zijn soude". Zelfs strekt zijn wensch tot verbroedering der protestanten zich nog verder uit en dringt hij ook op eenheid met de protestanten in Frankrijk aan. „Men sal oock handelen van een overeenkominge op te richten met de ghemeynten in Vranckryck ende die Articulen haerlieders laestvoorleden Synodums (tot la Rochelle ghehouden) te begheeren, om sich met deselve op het alderghelijckformichste te vergelycken ende voeghen als het moghelyck zij, ende altijd goede eenigheyt ende vrindtschap t'onderhouden". Duidelijk teekent zich in dit alles de wensch van den prins af. Toenadering aller protestanten en de indienststelling der aldus machtige protestantsche kerk van de staatkunde, die de vrijheid der Nederlanden en de bestrijding van het pausdom beoogt — zietdaar zijn ideaal, dat hij, zelfs toen hij gereformeerd was geworden en op dit punt de gereformeerden zijne tegenstanders bleven, nooit heeft prijsgegeven. En nu is het merkwaardig hiertegenover de houding der kerken, die toch telkens hun eerbied voor den prins duidelijk toonden, te zien. Zij schakelen namelijk gedurig zoowel het politieke punt als dat der fusie met de lutherschen uit hunne schriftelijke stukken uit. Wanneer bij de waalsche en vlaamsche kerken onder het kruis hartelijke sympathie is voor eene algemeene synode, doch de verstrooiden uit de hollandsche kerken onwillig zijn dáár te verschijnen, verzoeken eerstgenoemden den prins te pogen den tegenstand der hollanders te overwinnen. En zij leggen er, ongetwijfeld om den prins gunstig voor dezen wensch te stemmen, den nadruk op, dat de algemeene synode niet alleen de kerk ten goede zal komen, maar daaruit ook zal voortspruiten „een goede gheregheltheit ende voordering tot alle goet in politicque saeken". Maar wie nu zou verwachten, dat door hen daarmede de bijzondere staatkundige punten bedoeld werden, die door Marnix op de provinciale synode te Bedtbur aan de orde gesteld waren, vergist zich. Met het politieke voordeel, dat door de algemeene synode bereikt zal worden, bedoelen zij iets zeer algemeen, iets zooals wij bedoelen met het bekende gezegde: de beste christen is de beste burger. „Want waer goede ordeninge ghestelt ende eendrachticheyt is in gheestelycke saeken, daer ghetuycht elck eene de vreesse des Heeren ende volghens dien een goede gheneghentheynt tot syne evennaesten ende tot der ghemeyner welvaert. Daer in contrarie, sulcke ghoede ordeninge ontbrekende, ende volghens dien de vreesse des Heeren in der menschen hertten niet te recht gheplant en wordt, wel eenen schijn der voors. goeder geneghentheynt en de affectie is, maer als ment in den grondt aensiet ende wel ondersoeckt, so en bevindt men daer niet dan gheveynstheit, eyghen nut ende baete. So datter inderdaet seer weynighe bevonden wordden, die de ghemeyn welvaert soeken te voorderen, ghelijck syne V. G. bij velen in dese voorleden tijden (d'welck Gode geklaecht zij) wel bevonden sal hebben". Men ziet

hieruit dat de schrijvers de indirecte gevolgen op het oog hebben, die voor den staat uit de eendracht in de kerken voortvloeien, maar geheel en al zwijgen van een direct politiek optreden door de kerken, zooals de prins had bedoeld.

Nog sterker komt dit uit in de punten en artikelen, die door de gedeputeerden uit de gemeenten Bedtbur en Keulen op de synode te Embden worden voorgedragen. Daaronder komt niets voor van al wat Marnix op de synode te Bedtbur over politieke zaken voorgedragen had. Men gaat het stilzwijgend voorbij. Dit liet zich trouwens verwachten. Want op laatstgenoemde synode had men, toen Marnix ze te berde bracht, niet — zooals ten aanzien van andere punten — besloten dat zij tot de algemeene synode zouden worden uitgesteld, maar beloofd dat men er in gemeente en consistorie zijn best voor doen zou. Men achtte dus toen reeds deze zaken geene geschikte onderwerpen voor eene synode. Zelfs schijnt de toezegging van de behartiging er van in gemeente en consistorie meer een beleefdheidsvorm tegenover den prins dan een daad van beginsel te zijn geweest.

Aan de bedoelde gedragslijn heeft zich de algemeene synode te Embden van 1 October 1571 consequent gehouden. De politiek kwam er zelfs niet met één woord ter sprake. Ook niet in wat wij in artikel 27 der Acta lezen: „Ende die verborghen sonden, daer de sondaer (uit heymelyck, ofte van eenen, ofte met twee ofte drye ghetuyghen vermaent zynde) leetschap van bewijst, en salmen der Consistorie niet aendraghen: maer die verborghen sonden, die der *alghemeyne welvaert*, ofte der Kercken, eenige merckelycke schade ende verderffnisse toebrenghen moghten, als daer zijn *verraderye*, ofte verleydinghe der zielen, die salmen den Kercken-Dienaer aensegghen, op datmen nae zynen raet toe sie, wat hier in te doen staet”. Men vergelijke toch dit besluit met wat Marnix gevraagd had, namelijk, dat men „so vele het moghelyck is een vlietigh opzicht (zou) nemen op de verspieders, verraders ende ledichghangers” om duidelijk te zien, dat de kerkelijke autoriteiten zich hieraan niet waagden. Het eenige, waartoe zij besloten, was de opdracht aan de gemeenteleden om hun predikant in kennis te stellen met wie in zijne gemeente den verrader speelt. En dan wordt er voorzichtigheidshalve nog aan toegevoegd: „op datmen nae synen raet toe sie, wat hierin te doen staet”. De kerk noch eenig lid der kerk verbindt zich dus in dezen in één enkel opzicht tegenover de overheid. Opmerkelijk is het bovendien dat men op „verraderije” onmiddellijk liet volgen „oft verleydinghe der zielen”. Ligt hierin geene vingerwijzing, dat de kerk het verraad slechts uit zedelijk-geestelijk oogpunt wenschte te beoordeelen en te bestraffen? Doch hoe dit zij, bewijst juist de voorzichtige houding der kerk, in zake het zoowel voor haar als voor het vaderland zóó gevaarlijk kwaad van het verraad, niet hare ernstige begeerte om zich geheel te

onthouden van alles wat haar op het gebied der staatkunde voert ?

Hetzelfde bleek toen de prins haar toenadering tot de luther-schen wenschte. Hoewel de gedeputeerden uit de gemeenten Bedtbur en Keulen de punten, die daarop betrekking hadden, op de algemeene synode te Embden ter overweging aanboden, werden zij dáár eenvoudig ter zijde gelegd. Ook op deze wijze toonde de kerk hare volkomen zelfstandigheid. Zij en zij alleen wenschte naar eigen beginsel het bestek gereed te waken, waarnaar de vaderlandsche straks zou worden gebouwd. Aansluiting bij de gereformeerden in Frankrijk wordt gezocht en de belijdenis hunner kerken onderteekend in het vertrouwen dat hare dienaren op hunne beurt dit de geloofsbelijdenis der nederlandsche kerken zullen doen. Wat den catechismus aangaat, zal men in de waalsche gemeenten dien van Genève en in de hollandsche en vlaamsche gemeenten den heidelberger gebruiken. Men voegde daaraan echter de vrijgeveige bepaling toe, dat de kerken, die een anderen catechismus hadden, dezen zouden houden, mits hij beantwoordde aan het Woord van God. Men is dus mild in de verhouding tusschen de kerken onderling — maar men duldt geenerlei inmenging in eigen zaken van de zijde der overheid.

Ook in dit opzicht bewoog zich de kerk geheel in de lijn van Calvijn.

Het eigenlijk gereformeerd beginsel had van meet af kerk en staat naast elkander geplaatst als het speciale rijk der genade en het algemeene rijk van de macht. Het eerste is een onzichtbaar, geestelijk koninkrijk, het rijk der waarheid. Christus is daarin Koning.

Geen uitwendige dwangmaatregelen kunnen iemand van dat rijk een onderdaan maken. Slechts persoonlijke overtuiging verzekert iemand daarvan het deelgenootschap.

„Een iegelijk die uit de waarheid is, hoort Mijne stem”.

Christus nu werkt in dat rijk door Zijn Woord en Geest.

En Hij doet dit door middel van drieërlei dienaren : predikanten, ouderlingen en diakenen.

Deze regeeren met elkander de kerk, in naam en op last van hunnen Koning. Gekozen door de plaatselijke kerk, hebben zij daarvan de leiding.

Het is mitsdien het ambt van genoemde herders en opzieners der kerk het Woord Gods te prediken, de sacramenten te bedienen, de valsche leer te wederleggen, der menschen zonden te straffen, de kerke Gods te regeeren en de Christelijke discipline te oefenen.

Maar hetzij de predikanten hoofdzakelijk op het leeren zijn aangewezen, hetzij de ouderlingen voornamelijk op leer en leven der lidmaten moeten toezien, hetzij de diakenen te zamen de armen verzorgen, zij regeeren met elkaar de geheele gemeente. En zij doen dit naar dit eenig richtsnoer : het Woord van God, gelijk het

ons in de authentieke boeken des Ouden en Nieuwen Testaments is nagelaten. Dit is de eenige wet, naar welke als onveranderlijken regel de kerk moet worden geregeerd.

Zóó is dan de kerk soeverein in eigen kring. Zij behandelt hare zaken in hare kerkenraden; of zoo zulks noodig is in hare provinciale of nationale synoden. Aan wat daar besloten wordt, zijn de leden der kerk en is de kerk als zoodanig gebonden. Maar de kerk beslist over alles in volkomen vrijheid. Zij wenscht bij hare regelingen niet in te grijpen in de rechten der burgerlijke regeering, maar omgekeerd eischt zij dan ook, dat de overheid geen inbreuk make op hare rechten. De kerk acht zich absoluut zelfstandig in hare regeering in geestelijke zaken en erkent niemand als haar hoofd dan Jezus Christus, uit Wiens naam, op Wiens last en door Wiens macht zij handelt.

Hij alleen is hare Hooge Overheid.

Hij schonk de administratie van de sleutels van het koninkrijk der hemelen niet aan de aardse Overheid, maar aan de opzieners van Zijne kerk.

Naast dat speciale rijk nu, waarvan Christus Koning is, staat het algemeene rijk van de macht onmiddellijk onder God, als den Schepper, Onderhouder en Regeerder aller dingen. Hij heerscht daarin door middel van Zijne wet, tot welke handhaving de Overheid geroepen is. Maar zoowel die als alle andere geboden worden in uitwendigen vorm gegoten en hunne nakoming wordt door den sterken arm geëischt. Dit ligt in den aard der zaak, omdat in het algemeene rijk van de macht de levensvorm van de hoogste betekenis is, terwijl in het speciale rijk der genade de levensinhoud boven alles geldt. En dat eerste geschiedt ter bewaring van de orde onder de burgers en tot vreedzame ontwikkeling van het volksleven. In zooverre is ook de schepping van den staat een liefdedaad Gods.

Maar tevens blijkt hieruit dat kerk en staat in zekeren zin tegenstellingen zijn, althans twee geheel onderscheidene sferen, die ieder op geheel eigenaardige wijze de menschheid dienen. Eén der gereformeerde predikanten uit het begin der 17e eeuw drukte die waarheid op de volgende wijze puntig uit : „In de ééne regeering wordt de scepter des geestes van den Messias gebruikt, in de andere eene burgerlijke wet, waardoor de harten mede geregeerd worden, maar alleen opdat zij door hunnen wandel het landsbestuur bevredigen. In de ééne regeert de wet der zeden en des evangelies ; in de andere regeeren menschelijke wetten en dat, naar de costumen en gewoonten van elk land, die ook soms ongoddelijk zijn. In de ééne worden burgers gevonden, die door den Geest des levens tot vereeniging met God geregeerd worden, in de andere burgers, die de rede regeert tot onderhouding van het burgerlijk leven. In het ééne het gebied en de dooding van den ouden mensch, opdat de nieuwe mag opstaan en Christus gehoorzaam zij, in de andere eene gehoorzaamheid om tol en schatting te betalen en de staatkundige regeerders te

believen. In de ééne regeering wordt gezien op eene gerechtigheid, die voor God geldt, in de andere op eene burgerlijke gerechtigheid. In de ééne regeering wordt getracht naar vrede en welvaren bij God, in de andere naar vrede en welvaren op de aarde. In de ééne zijn de straffen geestelijk, in de andere lichamelijk". Deze tegenstellingen nu zijn zóó absoluut, dat het onmogelijk is beide — kerk en staat — onder één bestuur te plaatsen. Zij richten zich elk op een ander doel; zij verschillen in het gebruik der middelen: zij dienen zelfs ieder een anderen heer. De staat strekt tot wacht van de maatschappij; de kerk tot wacht van de ziel des menschen. De eerste kent zijne Overheid als dienares Gods, de laatste weet van geene Overheden, maar slechts van dienende personen, die leiden en regelen. De eerste omvat allen op een bepaald territoir, de laatste alleen degenen, die tot haar door doop of belijdenis behooren. De eerste heeft het recht over leven en dood, de laatste vermag slechts iemand buiten hare gemeenschap te sluiten. De eerste houdt zich sterk door zijne macht, de laatste door hare geestelijke kracht. De gereformeerden hielden deze onderscheidingen streng vast. Maar juist om die reden duldden zij dan ook het bestuur der wereldlijke Overheid *in* en *over* hunne kerk niet.

Terwijl nu de kerk alzoo, op hare eerste synoden en in hare oudste kerkordeningen, in navolging van Calvijn, hare volstreckte zelfstandigheid tegenover de overheid staande hield en vastlegde, stelde zij tevens in hare belijdenis de roeping van de overheid tegenover „den Heiligen Kerkendienst" vast.

Ook in dezen drukte zij het voetspoor van Calvijn.

Volgens hem heeft de overheid te zorgen voor de handhaving van de twee tafelen der wet. Zelfs dient zij allereerst voor de belangen van den godsdienst te waken, omdat God voornamelijk, door hare bemoeienis, zuiver wil gediend worden. Met het oog daarop prijst hij dan ook de koningen in Israël, die den vervallen of verstooten dienst van God hebben hersteld en zich hebben beijverd den godsdienst ongeschonden te doen bloeien. Alle christelijke vorsten en overheden hebben in dezen gelijke roeping. Als regeerders bij Gods genade en als Zijne stedehouders zijn zij verplicht, Zijn eer te handhaven en te verhinderen, dat de ware godsdienst door openbare goddeloosheden geschonden worde. Dit laatste roept hen dus op tot verzet tegen afgoderij, lastering van Gods naam en Zijne waarheid of andere dergelijke ergernissen in zake den godsdienst. Blijkt hieruit niet duidelijk dat artikel 36 onzer Confessie geheel in den geest was van den geneefschen hervormer?

De overheid doet dus meer dan de rechtsbedeeling onder de menschen handhaven. Zij is verordend „om, zoolang wij onder de menschen verkeerden, de uiterlijke Godsdienst te onderhouden en te beschermen, de gezonde leer der Godzaligheid en den staat der Kerk voor te staan, ons leven te vormen tot nut der menschelijke samenleving, onze zeden te schikken naar de burgerlijke rechtschapen-

heid, ons met elkander te vereenigen en den gemeenen vrede en de rust aan te kweeken". En — zooals wij reeds zagen — schrikt Calvijn ter bereiking van dit doel niet voor het straffen van de schenders van den godsdienst terug.

Geheel nu in Calvijn's geest schreef Guido de Brès in artikel 36 van zijne in 1561 in druk uitgegeven *Confession de foy*: „Et non seulement leur (des Rois, Princes et Magistrats) office est, de reprimer et veiller sur la politique, ains aussi sur les choses ecclésiastiques, pour oster et ruiner toute idolatrie et faux service de Dieu, pour destruire le royaume de l'Antichrist, et avancer le Royaume de Jesus Christ, faire prescher la parole de l'Evangile par tout, afin que Dieu soit honoré et servi d'un chacun comme il le requiert par sa Parole" ¹⁾. En hoezeer die geest destijds in de gereformeerde kerken leefde, blijkt nergens welsprekender dan in de „Remonstrance avx Magistrats, des Pays bas, assauoir Flandres, Braban, Hainault, Artois, Chastelenie de l'Isle, et autres regions criconuoisines", die bij bedoelde confessie was gevoegd. De kerken herinneren in dat stuk aan het gevoelen der oude kerkvaders, die eens leerden dat de overheid haar sterken arm niet ten dienste van den godsdienst mag stellen. Deze „goede leeraars" gingen zelfs zoover van te zeggen dat haar het zwaard alleen was gegeven om roovers, dieven, doodslagers en hen die min of meer tegen haar gezag opstaan, te straffen. En zij kwamen hiertoe op grond van de overtuiging dat de religie slechts mag gesteund worden door „het eenich Gheestelick Sweert des woordts Gods" en de belijdenis van een bepaalden godsdienst niets te maken heeft met verzet tegen de regeering. De kerken toonen dus duidelijk het gevoelen te kennen van christenen, die lijnrecht het tegenovergestelde leerden van wat thans artikel 36 der Confessie wil. En wat doen zij nu, na de meening van het meerendeel dier oude leeraars te hebben medegedeeld? Zij bestrijden haar met groote beslistheid en kracht.

De overheid — zoo betoogen zij — mag niet onverschillig staan tegenover ketterijen, die te midden van een volk woelen. Want allerlei troebelen kunnen daaruit voortkomen. Om die reden is het zelfs hare roeping de ketteren met het zwaard te straffen. Wèl echter dient zij met groote omzichtigheid te werk te gaan, voordat zij eene bepaalde leer als ketterij veroordeelt. „Wie den goddelooze regtvaardigt en den regtvaardige verdoemt, zijn den Heere een gruwel, ja die beiden" (Spr. 17 : 15). Het Woord van God is het

---

¹⁾ De *Confessio fidei Gallicana* van 1559, waaraan Guido de Brès grootendeels zijne geloofsbelijdenis ontleende, mist in artikel 39 deze zinsnede. Toch aanvaardde zij hetzelfde beginsel, gelijk duidelijk blijkt uit deze andere woorden, die in datzelfde artikel voorkomen: „A cette cause a mis le glaive en la main des magistrats pour reprimer les pechés commis non seulement contre la seconde table des commandemens de Dieu, mais aussi contre la première."

eenig richtsnoer, waarnaar de overheid in dezen oordeelen mag. En nu verzekeren de gereformeerden dat zij het juist zijn die dat Woord volgen en daarom onmogelijk als ketters kunnen en mogen worden veroordeeld. Op aandoenlijk-schoone wijze hebben zij dit in de opdracht aan koning Philips, die de Confessie vergezelde, in deze woorden uitgesproken : „Car quant à ce qu'on nous persecute, non seulement comme aduersaires à vostre couronne et à la chose publique, ains aussi comme ennemis de Dieu en de son Eglise, nous vous supplions d'en faire iugement par la Confession de foy que nous vous presentons, prests et appareillez de la signer de nostre propre sang s'il en est de besoin. Par icelle, comme nous esperons, vous cognoistrez qu'à tort on nous appelle schismatiques, rebelles et heretiques, entant que nous aduouons et confessons non seulement les principaux poincts de la foy Chrestienne comprins au Symbole et commune croyance, ains toute la doctrine reuelee par Jesus Christ en nostre vie, iustice et salut: publiee par les Euangelistes et Apostres, scellee par le sang de tant de martyrs, gardee purement et sincerement en l'Eglise primitiue, iusques à ce que par l'ignorance, auarice et ambition des Ministres, elle a este corrompue par inuentions et traditions humaines contraires à la pureté de l'Euangile, lequel effrontement nos aduersaires nient estre la vertu de Dieu au salut de tous croyans: quand ils nous condamnent et meurtrissent, pour ne tenir point ce qui n'est point en iceluy: et ne peuuent s'exuser de blaspheme contre le saint Esprit, quand ils disent que tous les thresors de la sagesse de Dieu, et les moyens abondamment suffisans pour nostre salut ne sont comprins au vieil et nouveau Testament, ains que leurs inuentions sont necessaires, que celuy est maudit, indigne de la compagnie des hommes, digne d'estre exterminé en son corps, et son ame abismee au plus profond des enfers, qui ne les tient en tel ou plus haut degre que l'Euangile.” Bij uitzondering schreven wij een zóó lang citaat over. Maar dit is alleszins begrijpelijk. Het zou het reeds zijn om den aangrijpenden indruk, dien deze als met eigen bloed geschreven geloofsverdediging op ons maakt. Doch het was noodig voor het doel, dat wij thans beoogen, omdat dit stuk ons zulk een helder inzicht biedt in de rechten der overheid in zake de religie naar de voorstelling der gereformeerde kerken van dien tijd. Aan koning Philips wordt door haar allerminst het recht betwist de ketterijen te straffen. Dit is zelfs niet alleen zijn recht, maar ook zijn plicht. Doch wél protesteeren genoemde kerken met al hare kracht tegen den haar aangedanen smaad alsof zij ketterijen helpen verbreiden en tegen het hemelteigend onrecht dat hare leden als ketters worden vermoord. Want het is juist haar eer en haar glorie God alleen naar Zijn Woord te dienen. Op dit punt en uitsluitend daarop wenschen zij te worden geoordeeld. De koning mag alleen naar dien maatstaf vonnissen. Welk een heerlijk vertrouwen in de zuiverheid van hun geloof spreekt uit die taal! Maar welk een

naïef geloof tevens in de onbevangenheid van den weergaloos bekrompen spaanschen vorst ! Hoe dit echter zij, uit het aangehaalde blijkt duidelijk, dat deze mannen, die de overheid het recht toekenden de ketterijen met het zwaard te straffen, ongetwijfeld hartelijke voorstanders geweest zijn van artikel 36, dat nog zwaarder overtredingen, namelijk afgoderij en valschen godsdienst, van overheidswege strafbaar stelt.

Geheel in dienzelfden geest luidde het „Vertoog der kercken Christi, die hier ende daer in Nederlant verstroyt zijn, ende onder het jock des Antichrists suchten”, dat in 1566 aan keizer Maximiliaan op den rijksdag te Augsburg overhandigd werd. De moedergemeente te Antwerpen bracht in haren benarden toestand aldus hare zaak bij het hoofd van het duitsche rijk. Met dat stuk zond zij hare geloofsbelijdenis en een smeekbrief, hoogstwaarschijnlijk door bemiddeling van den vromen pfaltzischen keurvorst Frederik, den keizer toe. De steller van het „Vertoog” is niemand minder dan Marnix van St. Aldegonde. En hoort nu hoe stellig deze zich uitspreekt ! Hij begint met het gevoelen van hen onwaar, schadelijk en boos te noemen, die de vorsten wijs maken dat zij zich niet met de leer en den godsdienst moeten bemoeien. De eisch van het tegendeel wordt daarna uit de Heilige Schrift aangetoond. Ja, hij betoogt dat de overheid zich niet alleen daarmede moet inlaten, maar tevens de roeping heeft tot „de suyveringhe, reformatie ende verbeteringhe van de verdorvene leere”. Want op de Nieuw-Testamentische kerk doelde Jesaja, toen hij schreef : „En koningen zullen uwe voedsterheeren zijn, hunne vorstinnen uwe zoogvrouwen” (49 : 23) en verder „Uwe poorten zullen steeds open staan, zij zullen des daags of des nachts niet toegesloten worden, opdat men tot u inbrenge het heir der Heidenen, en hunne koningen tot u geleid worden. Want het volk en het koninkrijk, welke u niet zullen dienen, die zullen vergaan, en die volken zullen gansch verwoest worden” (60 : 11, 12). En ook Paulus trad, volgens Marnix, in dit spoor, toen hij zeide : „Ik vermaan dan voor alle dingen, dat gedaan worden smeekingen, gebeden, voorbiddingen, dankzeggingen, voor alle menschen : voor koningen, en allen, die in hoogheid zijn, opdat wij een gerust en stil leven leiden mogen in alle godzaligheid en eerbaarheid” (1 Tim. 2 : 1, 2). Uit het woord „in alle godzaligheid” leidt hij de verplichting voor de overheid af om voor de handhaving van de geboden der eerste tafel, en uit het woord „eerbaarheid” die om voor de handhaving van de geboden der tweede tafel te zorgen. Daarna herinnert hij er den duitschen keizer uitvoerig aan, dat hiertoe door hem drie middelen moeten worden aangewend. Ten eerste de vernietiging van de openbare misbruiken der roomsche kerk „ende daernaer die oogenschijnlijcke afgoderijen ende de superstiose Ceremonien” ; ten tweede de verkondiging van het zuivere Evangelie van Christus, onder uitdrukkelijk verbod daaraan iets te veranderen ; en ten derde de samenroeping van eene christelijke

synode van kundige, brave en vredelievende godgeleerden, om zoo-
wel de zuivere leer vast te stellen als de middelen te overwegen tot
uitroeiing der onware leeringen. Wat dit laatste betreft, is het
Marnix' bedoeling dat uit de kerken der hervorming van alle natiën
afgevaardigden samenkomen om naar het zuivere Woord Gods
de verschillen in de religie te beslechten. Met ingenomenheid wijst
hij Maximiliaan op het voorbeeld van Constantijn den groote en
vele andere christelijke keizers, die op deze wijze de ketterijen van
Arius, Macedonius, Sabellius, Photinus, Nestorius, Eutyches en
Pelagius hebben bezworen. Blijkt uit dit alles niet hoe ernstig en
consequent Marnix zijne stelling toepast, „dat de sorghe over Reli-
gie ende leere is een voornaemste deel des ampts ende lasts, den
Koningen, Princen ende Magistraten opgeleyt” ?

Eén punt verdient hierbij bijzondere opmerkzaamheid. Hoe beslist
Marnix zich ook uitspreekt ten aanzien van de roeping der overheid
in zake het uitroeien van alle ketterijen, aan den anderen kant zwijgt
hij ten eenen male van haren plicht om ketteren te dooden. Het komt
mij voor dat hij van het aanwenden van dit middel zelfs min of meer
afkeerig is geweest. Hem schijnt verbanning beter te hebben geleken.
Hij wijst den keizer toch op het voorbeeld van Jezus, die de hande-
laars uit den tempel joeg. Ook meent hij dat de vorst bij de zui-
vering van de verdorven leer „de vijanden, die de landen haer
Coninckryks bederven, sal verjagen ende overwinnen”. Het is
eveneens merkwaardig, dat in zijn uitvoerig stuk de naam van
Josia, die de priesters der hoogten slachtte, maar even genoemd
wordt, terwijl uitvoerig van Hizkia's hervorming, die hen niet
doodde, melding wordt gemaakt. De gruweldaden, waarvan Marnix
in zijne omgeving helaas ! zoo onophoudelijk getuige was, hadden
hem kennelijk voor de toepassing van dit ultimum remedium zeer
bezorgd gemaakt.

Ook nog in een ander opzicht gaf alles wat men den laatsten tijd
van Philips had ondervonden, den gereformeerden ernstig stof
tot nadenken over de autoriteit der overheid in zaken van religie.
Had de koning niet het aantal bisdommen van vier tot achttien
willen uitbreiden met geen ander doel dan op die wijze het aantal
bisschoppelijke inquisiteurs, als marionetten van den spaanschen
vorst, te vermeerderen ? Was de nieuwe kerkorde, door hem
gewenscht, er niet geheel en al op gericht om de geestelijkheid hier
te lande tot een handelbaar werktuig in de handen der spaansche
regeering te maken ? Bleek niet uit de op het laatst van 1565 te
Brussel ontvangen brieven, dat Philips met meedoogenlooze streng-
heid de handhaving der bloedplakkaten en de toepassing der inqui-
sitie eischte ? Werkelijk — het is niet te verwonderen, dat de man-
nen, die in 1566 op de synode te Antwerpen bijeen waren, bij de
herziening der Confessie, hun bijzondere aandacht aan artikel 36
schonken — en het recht der overheid in kerkelijke zaken inperkten.
Zij besloten voortaan in plaats van „Et non seulement leur office

est, de reprimer et veiller sur la politique, ains aussi sur les choses ecclesiastiques, pour oster" enz. te lezen : „Et non seulement leur Office est de prendre garde et veiller sur la Police, ains aussi de maintenir le Sacré Ministère pour oster" enz.

In de eerste plaats zou derhalve de overheid niet meer de roeping hebben om kerkelijke zaken „te bedwingen en er over te waken (reprimer et veiller), maar om „er de hand aan te houden" (maintenir), en ten tweede zou zij dit niet meer „de kerkelijke zaken" in het algemeen doen (les choses ecclesiastiques), maar uitsluitend „den heiligen kerkendienst" (le Sacre Ministère). Beide duidt op eene belangrijke verzwakking van het oorspronkelijke. Marnix en die met hem deze synode bijwoonden, waren kennelijk beangst geworden voor een te omvangrijken en gewelddadigen invloed der overheid in kerkelijke zaken. Maar aan den anderen kant handhaven zij onverzwakt het bondgenootschap met de overheid in den strijd voor den waren godsdienst. Hare roeping tot uitroeiing van afgoderij en valschen godsdienst blijft die zij was. In dezen blijven zij staan aan de zijde van de mannen die de confessie hadden opgesteld en aan die van den geneefschen hervormer.

Het is bekend, dat al de kerkordeningen, die op de nederlandsche synoden uit de zestiende eeuw werden vastgesteld, zich hielden aan de geloofsbelijdenis van Guido de Brès, die de waalsche kerken hadden aangenomen, en zij alle dus ook artikel 36 handhaafden. Op de synode te Middelburg van 1581 werd besloten de geloofsbelijdenis, zooals zij in 1566 te Antwerpen was herzien, te vertalen en aan te nemen. Die vertaling werd in 1582 uitgegeven. De passus uit artikel 36, waarom het ons thans te doen is, luidt : „Ende haer ampt (d.i. van de overheid) is, niet alleen acht te nemen, ende te waken over de Politie, maer oock de hant te houden aen het heylige Ministerium, om te weeren ende af te doen alle Afgoderije ende valschen Godsdienst, om het rijke des Antichrists te verbreken, ende het Conincrijke Jesu Christi te vorderen, 't woort des Euangely over al te doen prediken, opdat God van een yghelick gheert ende ghedient werde, ghelijck hij in Sijn woort gebiet". De synode te Dordrecht van 1618 en 1619, die in hare 173ste zitting een nederduitschen en een franschen tekst vaststelde, nam, wat het bovengenoemde gedeelte van artikel 36 betreft, de vertaling van 1582 met drie geringe wijzigingen over. Voor „Ministerium" leest zij „Kerckendienst"; voor „af te doen" „uyt te roeyen"; en voor „te verbreken" „te gronde te werpen". De bekende leidsche predikant Festus Hommius, die de latijnsche vertaling zou leveren, vertaalde dit gedeelte aldus : „Horum autem officium est, ut non modo curam gerant et pro conservanda politia excubent, verum etiam ut sacrum tueantur Ministerium, omnemque idololatriam, et adulterium a Dei cultu submoveant et evertant : regnum Antichristi diruant, Christi vero regnum promoveant, operamque

dent, ut verbum Euangely ubique praedicetur, quo Deus ab uno quoque, prout verbo suo exigit, honoretur et colatur”.

Behoudens onbeteekenende veranderingen, hielden zich de gereformeerde kerken dus aan wat eenmaal in art. 36 was vastgelegd. En haar praktijk klopte volkomen op de woorden in de remonstrantie der synode van 1575, te Rotterdam gehouden; „Der magistraet officie is den wterlicken afgodendienst daer mandamenten te verbieden, de godtlastersers te straffen.” Al mag men niet uit het oog verliezen, dat zij, in tegenstelling met Rome, nooit gewenscht hebben dat aan de gewetens geweld zou worden aangedaan, of ook door uitwendig geweld iemand tot een bepaald geloof zou worden gedwongen, toch lijdt het geen twijfel, dat zij gedurig de overheid tot het weren van alle afgoderij en valschen godsdienst hebben aangemaand.

Hier te lande nemen het de gereformeerde theologen zonder onderscheid, van de hartstochtelijke en welsprekende predikers Hermannus Moded en Petrus Dathenus af tot den stoeren en classieken geleerde Gysbertus Voetius toe, dan ook steeds met beslistheid voor dit beginsel op.

Moded eischt van de overheid tegenover de roomsche kerk handhaving van het tweede en derde gebod. Als de roomschen beelden oprichten, altaren bouwen, missen bedienen, maken zij zich schuldig aan afgoderij en godslastering, en zijn zij dus overtreders van Gods wet. De overheid mag hen dan niet ongemoeid laten. Want dat verbiedt haar de Heilige Schrift. Vrome vorsten en volksbestuurders als Mozes en Josua, Hizkia en Josia hebben in hunne dagen alles vernietigd wat naar afgodendienst zweemde. Verbrandde Mozes het gouden kalf niet en vermaalde hij het niet, totdat het klein werd? Vernietigde Josua niet al wat in Jericho was, omdat de zonde der afgoderij het had bevlekt? Nam Hizkia de hoogten niet weg, brak hij niet de opgerichte beelden, roeide hij de bosschen niet uit en verbrijzelde hij de koperen slang niet? En bekroonde Josia dit uitroeiingswerk niet? Welnu, het betaamt eene christelijke overheid zich naar die voorbeelden te gedragen, nu zij staat tegenover Rome's afgoderij, wil zij niet den toorn Gods op zich laden. Elke onachtzaamheid op dit gebied; elk toegeven aan eenzijdig verlangen naar vrede, moet, zoo het gepaard gaat met ontrouw aan Gods Woord, tot jammerlijke gevolgen leiden. Want de overheid doet dan het tegenovergestelde van wat zij doen moet. Geroepen om het rijk van den antichrist te gronde te werpen, bevordert zij het. De straf Gods zal dan voor haar vreeselijk zijn.

Merkwaardig is de eisch, dien Moded stelt aan de roomsche overheid, wanneer zich onder de burgers verschil in leer en religie met den heerschenden godsdienst voordoet. De overheid mag dan niet zonder meer tyranniseeren, of geweld gebruiken. Want in gewetenszaken geldt de grootste omzichtigheid. In eene wettige vergadering moet dan onderzocht worden aan welke zijde het recht is en bij

dat onderzoek moet Gods Woord richtsnoer zijn. Moded beroept zich tot staving van dit gevoelen op de houding van de overheid in Efeze, bij den opstand van Demetrius en de zijnen tegen Paulus (Handel. 19). Zij verwees de vijanden van den apostel, onder waarschuwing tegen ondoordachte daden, naar de rechtsdagen en de stadhouders. In eene wettige vergadering zou dus in dat geval de beslissing vallen wie gelijk had. Tegenover de joodsche overheid te Jerusalem, die Paulus zonder voldoende grond wilde vonnissen, na gepoogd te hebben hem uit de handen van Lysias en Felix te krijgen, plaatste Moded de correcte houding van de heidensche overheid te Efeze. Deze gedragslijn was navolgenswaardig voor de christelijke overheid. De roomsche moest zóó handelen tegenover de aanhangers der gereformeerde religie. Zulk een houding is gegrond „in Godes woort ende natuere”.

Het klinkt eenigszins zonderling, dat een man, die wilde dat eene christelijke overheid zoo streng tegenover den roomschen godsdienst optrad, van de roomsche overheid zulk eene clemente houding tegenover andersdenkenden verlangde. De verklaring ligt natuurlijk in zijne overtuiging, dat de christelijke overheid zich alleen aan Gods Woord moet houden en Rome dit niet doet.

Op ditzelfde standpunt stond Datheen.

Het is bekend dat de tweespalt tusschen Petrus Dathenus en Oranje voornamelijk haar oorsprong had in het verschil van standpunt dat zij innamen ter zake van de roeping der overheid tegenover godsdienst en kerk. Terwijl prins Willem voor religievrede ijverde om al-zoo roomschen en protestanten verbonden te houden in den gemeenschappelijken strijd tegen Spanje, wraakte Dathenus dit pogen op de scherpste wijze. Het kwam niet te pas dat eene christelijke overheid er aan mededeed om den roomschen godsdienst in stand te houden. Geheel de Schrift en de kerkelijke geschiedenis getuigden tegen het streven van een christelijken potentaat om de afgoderij te steunen. Om dezelfde reden verzette Datheen zich tegen het zoeken van hulp bij den franschen koning tegen Philips. Ja, zóó verbeter was hij om dergelijk streven op den prins, dat hij hem beschuldigde even gemakkelijk te veranderen van godsdienst als van een kleedingstuk, en noch om God noch om godsdienst iets te geven.

En dat Dathenus hiermede het gevoelen van zeer velen weergaf, blijkt wèl uit den brief, die den 26^{en} Februari 1579 door eene vergadering van vlaamsche ambtsbroeders te Gent aan de gedeputeerden van Holland en Zeeland werd gezonden. Zij wijten daarin den treurigen toestand aan de slappe houding der overheid in zaken, die Gods eer en de waarheid betreffen. Daarom vragen zij hun, den prins ootmoedig te bidden zich openlijk voor Gods Woord te verklaren en de zaak der hervorming wat beter te behartigen dan tot dusverre is geschied. Zij drukken bovendien den wensch uit dat de staten hiertoe ook de lagere overheid, namelijk de magistraten,

krachtig zullen aansporen. En dit was niet meer dan natuurlijk, omdat het beginsel van artikel 36 der confessie hen in die richting drong. Zelfs laten zij zich tegenover het streven van den prins, dat daartegen lijnrecht inging, nog zeer gematigd uit.

Echter hebben de gereformeerde theologen in latere jaren steeds van gematigdheid bij de door de overheid verplichte toepassing van artikel 36 blijk gegeven. Op het dooden van ketters drong namelijk geen hunner aan. Men liet dit maar liever aan de wijsheid en het geweten der overheid over. En ook omtrent het toelaten van andere kerken geeft zelfs een man als Voetius eene vrij gematigde uitlegging aan het artikel. Hij neemt het althans de overheid niet kwalijk, wanneer zij den schismatieken of dengenen die zich van de kerk hebben afgescheiden, eene zekere vrijheid van godsdienst-oefening toestaat, mits zij niet anders doen dan zich eenvoudig afscheiden. Ja, hij gaat nog verder en acht het niet ongeoorloofd, dat zij ketters, wier ketterijen alleen de kerkelijke macht of ceremoniën gelden, hetzelfde vergunt. Zelfs deinst Voetius er niet voor terug het recht aan de overheid toe te kennen om ook aan ketters, die het één of ander geloofsartikel aantasten, eene zekere vrijheid van godsdienst-oefening toe te staan, onder voorwaarde dat het aangevochten geloofsartikel niet den grondslag van het geloof raakt. Onder zekere reserves wilde hij dan ook den mennonieten en remonstranten vrijheid van godsdienst-oefening geven. Over 't algemeen kunnen wij dus Voetius eene zeer bezadigde toepassing van artikel 36 toeschrijven. En hij gaf daarmee zoo goed als geheel den geest der nederlandsche gereformeerde theologen weer.

Maar daartegenover handhaven zij ook allen *het recht* der overheid om de ketters te straffen, zelfs om hen te dooden. En gedurig herinneren zij, gelijk reeds Moded deed, haar aan *hare roeping* „om te weren en uit te roeien alle afgoderij en valschen godsdienst”. Eene vijandige houding past haar ten allen tijde tegen elke vervalsching van den waren dienst Gods, gelijk deze door Gods Woord geëischt en op grond daarvan door de gereformeerde kerk beoefend wordt.

Doch naast het voeren van den strijd tegen alle afgoderij en valschen godsdienst moet de overheid, naar het oordeel der kerk, ook het koninkrijk van Jezus Christus positief bevorderen en het Woord des Evangelies overal doen prediken. Dit laatste wijst dehalve op de taak der directe bemoeienis van de overheid met de ware religie en de kerk, die haar doet verkondigen. Het is dan ook daarom dat al de verschillende nederlandsche synoden in de zestiende eeuw haar in haar werk betrekken.

Ons zijn de menigvuldige verzoeken der synoden aan de overheid bekend tot het nemen van maatregelen tegen de zoogenaamde „krijtende sonden”. Onder deze staan wèl vooraan die welke Zondagsheiliging beoogden. Reeds op één der eerste synoden wordt de

wensch uitgesproken dat de overheid, tijdens de prediking des Woords, vooral op den Zondag, het koopen, verkoopen, drinken, werken, wandelen verbiede. De classis Walcheren oordeelde zelfs, dat het op den weg der synode lag den officieren aan te schrijven „dat het volck op zekere peyne op des Heeren dach tot het gehoor des godlijcken woorts gedronghen wordt”. Spoedig zien wij kerkeraden, classes, synoden bij herhaling bij staten en magistraten er op aandringen, maatregelen te nemen gelijk in landen, waar de ware gereformeerde religie beleden wordt, op het vieren van den sabbath bestaan. Men wenschte het verbod van het drijven van nering en hanteering; het houden van verpachtingen en verhuringen; het voeren van processen; het maken van rekeningen. Vooral echter verzet men zich tegen het open zijn van winkels en tavernen; tegen het houden van danspartijen, rederijkersvertooningen, bruiloften, schermuitvoeringen, en ook van markten. En men houdt daarmede niet op, ook nadat ordonnantiën en plakكاتen waren uitgegeven, omdat deze al te slap werden uitgevoerd. De schouten en hunne dienaren lieten de insolentiën maar al te veel „om profijtwilie” toe. De kerk echter liet niet na, de overheid op hare roeping in zake het schenden van den sabbath te wijzen.

Eveneens wordt er gedurig bij de overheid op aangedrongen, het vloeken en zweren, dansscholen en danskamers, pernicieuze boeken en refereinen te verbieden. Men wenschte dat ongedoopten niet in de gelegenheid zouden worden gesteld om te kunnen huwen. Tegen willekeurige echtscheiding eischte zij strenge bepalingen. De kerk herinnerde in één woord de overheid onophoudelijk aan hare verplichtingen, ten aanzien van de handhaving der publieke zeden.

Maar niet minder mengt zij de overheid in de belangen van de kerk. Reeds in 1568 spreekt zij den wensch uit „dat het den dienaren van Gods Woord en den ouderlingen om alle onwettigheid te verhoeden niet aan de hulp en raad der overicheyt mocht ontbreken”. Later eischte zij zelfs de approbatie van het beroep, waardoor de predikant als 't ware een politieke autoriteit ontving. Zij begeerde dat de overheid het optreden zou verhinderen van een verkondiger van Gods Woord, die als zoodanig niet wettig door de classis was toegelaten. Ook moede zij haar in de verplaatsing en afzetting van predikanten „dewijle het der Christelicker Ouericheyt Ampt is te besorghen datmen in godsalicheyt ende eerbaerheyt leue, waertoe ghetrouwe Dienaren van noode sijn”. Vielen ook al de avondbidstonden niet bijzonder in den smaak, omdat zij nog teveel aan de vesper herinnerden, toch besloot men ze op eene bepaalde plaats niet op te heffen, tenzij, met het advies der classis, ook dat der overheid was gevraagd. Van kerkelijke zijde erkende men dat vasten- en bededagen „door raad der kerken en bewillinge der overheid” moesten worden gehouden. En eindelijk begeerde de kerk sanctie op hare ordeningen van de publieke autoriteit, om daaraan niet slechts het karakter

van eene kerkelijke, maar ook van een staatswet te zien gegeven¹⁾).

Zóó beschouwde de kerk de roeping der overheid om het koninkrijk van Jezus Christus te bevorderen.

Zelfs een gereformeerd man als Trigland gaat hierin zoo ver dat hij schrijft : „wil hij (d.i. de overheid) gebod geven om de ware Religie opentlijk te doen onderhouden ende oefnen ; wil hij ze verbieden ende weren ; wil hij ze handhaven ende beschermen ; wil hij ze verdrucken ende vervolgen, wie heeft daertoe macht ende authoriteit als hij alleen ? Daer en kunnen geen twee Souveraine gebiedende machten zijn in een lant”. Natuurlijk zondigt de overheid, als zij eene andere religie voorstaat dan die in Gods Woord is voorgeschreven en eene andere kerk dan die zich door de ordeningen laat leiden, die Christus haar heeft gegeven, maar dit neemt niet weg, dat haar recht hiertoe vaststaat. Want zij heeft het hoogste zeggen in alle zaken van het land, ook dus in die betreffende de religie. Hieruit volgt nu dat eene overheid, die professie doet van de gereformeerde religie, de gereformeerde leer moet bevorderen en de gereformeerde kerk moet helpen uitbreiden. Voor de consequenties daarvan wordt nu ook door de gereformeerden niet teruggedeinsd. Die overheid moet op den staat en der gelegenheid hunner kerken acht geven ; de leer en het leven daarvan onderzoeken en daarvan kennis hebben, zoodat zij het goede van het kwade, de waarheid van de leugen kan onderscheiden en kan zorgen, dat zij, onder hare regeering en bescherming, gelijk andere onderdanen levende, niet alleen door geen uiterlijk geweld of andere kwade praktijken, zoolang zij niet van onwaarheid in de leer en in een strafbaar leven overtuigd is, niet onderdrukt en verwoest, maar tegen allen overlast en alle verstoring wettelijk beschermd worden. Voorts moet de overheid, met raad en goed onderwijs uit Gods Woord, advies en arbeid van vrome geleerde mannen, die in kerkelijke zaken ervaren zijn, zich er ijverig op toeleggen dat Gods Woord op haar grondgebied zuiver worde gepredikt ; dat de dienaren des Woords hun ambt waarnemen ; dat de Sacramenten, naar de instelling van Christus, zuiver bediend worden ; dat de godsdienst, die door ceremoniën en menschelijk bijgeloof besmet is, worde gezuiverd ; dat schadelijke gebruiken of verkeerdheden worden verbeterd ; dat onnoodige ceremoniën worden afgeschaft ; dat de gemeenten en scholen van rechtzinnige dienaars worden voorzien ; dat gerezen geschillen en oneenigheden door behoorlijke middelen worden uit den weg geruimd ; dat zichtbare ergernissen, zwaiigheden en hindernissen, waardoor de loop van het Evangelie en de wettelijke regeering der gemeenten

¹⁾ Wat het stoffelijke betreft, besluit reeds de synode te Dordrecht in 1574, dat op de overheid een beroep zal gedaan worden voor het onderhoud van weduwen en kinderen van overleden predikanten. Wij weten dat zij voor de predikantstraktementen reeds uit eigen beweging had gezorgd.

verhinderd wordt, geweerd mogen worden ; dat zij die ketterijen strooien en planten, worden bedwongen ; en dat de dienaars en voorstanders der gemeenten hunne mindere of meerdere vergaderingen onverhinderd en naar behooren houden, opdat zij daarin verrichten mogen wat behoort. Eindelijk moet de overheid de bijeenkomsten der dienaars, met hare tegenwoordigheid, zoo noodig, vereeren, aldaar leiding geven en de twistgierigen door hare autoriteit te bedwingen, opdat er niets onordelijks geschiede, en datgene wat met algemeen advies, conform het Woord Gods, is besloten door hare adviezen, onderteekening en bevelen bevestigd worde.

Uit dit laatste blijkt dat men de overheid „zóó noodig” toeliet tot de bijeenkomsten der kerkedienaren. De kerk moest dus over de al- of niet-noodzakelijkheid daarvan oordeelen en zoo zij de overheid toegang schonk, was het derhalve om haar belangen, die ook immers die van den staat waren, te dienen.

Uit dit alles blijkt, hoezeer de kerk zelf, al handhaafde zij hare zelfstandigheid, de overheid reeds vroeg in hare aangelegenheden betrok. Zij deed dit steeds van uit het oogpunt dat het ambt der overheid ook is „het Koninkrijk van Jezus Christus te vorderen”, maar effende daarmede tevens de baan tot een invloed van de overheid in de kerk, die haar zelf in meer dan één opzicht tot groote schade zou worden.

Zij had daarvoor echter geen oog.

In dit opzicht treft ons reeds de houding van het convent van Wezel in 1568. „Het ware zeer te wenschen” — zoo besluit men dáár — „dat de vrome magistraat wederkeerig zijne diensten wilde bewijzen voor een rijp oordeel en eene voorzichtige keuze der ouderlingen. Want op die manier dat zij elke keuze van het volk veilig rusten op hun gecombineerd gezag.” Wanneer wij dit lezen, willen wij niet vergeten, in welken bijzonderen toestand de gereformeerden zich te Wezel bevonden. Zij hadden zeer door de tyrannie van Alva geleden en wisten dat zij zelfs in het land van Cleef voor hem niet veilig waren. Te dankbaarder waren zij dus voor den machtigen steun van den wezelschen magistraat, die niet alleen hun leven beschermde, maar die hen ook hielp met zijn vaderlijken raad. Zóó gingen zij in hem een van God gegeven beschermer zien, die hun veel waard was, nu de kerk door den nood der tijden in groote verwarring verkeerde, en ook onder de vluchtelingen aldaar zooveel kaf onder het koren gevonden werd. Het is niet onwaarschijnlijk dat ook politieke personen en mannen van adel als Willem van Zuylen van Nyevelt en Petrus de Rijke het convent in die richting leidden om te zorgen dat een zeker soort menschen als predikanten en ouderlingen werden geweerd. Doch hoe dit zij, zeker is het dat men de overheid medezeggenschap schonk in de verkiezing van de dienaren des Woords. Men vertrouwde deze niet ten volle toe aan het volk, dat wil zeggen aan de ouderlingen en de voorgangers. Want men had daarbij helaas ! dikwijls te

doen met kuiperijen van de zijde van den beroepene, alsmede met overdreven en onbezonnen volksneigingen, en met heerschzucht van ouderlingen en predikanten. Daarom wenschte men eene macht, die als het ware die andere in toom hield. En die macht vond men te Wezel in de godvreezende overheid. Wèl twijfelde men zeer of de magistraat in dezen zijne hulp zou willen verleenen, maar men wilde het beproeven en deinsde dus niet voor den invloed der overheid op dit punt terug.

Al ging nu de kerk later dezen weg niet verder op, die trouwens te Wezel onder geheel abnormale omstandigheden was bewandeld, toch is het opmerkelijk, dat men hier te lande reeds, bij het plan om de eerste provinciale synode te Dordrecht in 1574 te houden, daartoe verlot van den prins en de staten vraagt.

De kerken van Holland en Zeeland meenden niet ten onrechte dat aan zulk eene vergadering behoefte was. Er waren vele priesters uit de roomsche kerk overgekomen; op verschillende plaatsen nam men, uit dorst naar evangelieprediking allerlei personen tot leeraars aan; op deze dingen diende orde en regel te worden gesteld. Men achtte dan ook samenspreking noodig om „eenicheydt in der reyne leere en de gelyckformicheydt in de bedieninge te onderhouden ende de Gemeeynte met hare voorstanders in Godtsalicheydt des levens te doen voortgaen ende volharden”. Wat is nu de reden geweest, dat de kerken, zoo prat op zelfstandigheid, tot het bijeenroepen dezer eerste synode op hollandschen bodem niet overgaan, zonder eerst de toestemming van den prins en de staten te vragen? Het antwoord laat zich slechts gissen. De overheid had een jaar te voren in 1573 de betaling van de dienaren des Woords onder hare leiding genomen, door zich het beheer der kerkelijke goederen te verzekeren met de belofte „die penningen ten gemeenen beste en tot onderhoud van de Dienaren des Goddelycken Woorts aan te wenden naar behooren”. Sprak daaruit eenerzijds belangstelling in het werk der gereformeerde kerken, anderzijds zag de overheid hierin een middel om ze althans eenigermate onder hare macht te houden. En dit middel hielp ongetwijfeld. Want vooral in die dagen was, nu de overheid eenmaal beslag op de kerkelijke goederen had gelegd, er de kerken alles aan gelegen om met haar op goeden voet te staan. De nooden waren, zooals bekend is, vele. Het verlangen naar evangelieprediking was groot; aanzienlijke steun van overheidswege onmisbaar. En de Heeren hoogmogenden waren niet gemakkelijk! Zij heerschten gaarne en gedoogden geen macht boven zich, ook niet die van de kerk. Hoe welwillender deze zich gedroeg, des te eer zou zij van hen verkrijgen wat zij behoefde en des te guller zouden zij de koorden van de beurs, die in hunne handen waren, losmaken. Daarom en daarom alleen zullen de kerkelijke mannen wèl gevraagd hebben om verlot tot het houden hunner synode. Zij hadden de staten noodig — en Parijs is een mis waard.

Doch bij dit ééne, het vragen van verlof, bleef het dan ook in 1574. Verder gaat de synode in alles haren eigen weg. Alleen wanneer hare regelingen het terrein der overheid raken, rekent zij met haar. Zoo wordt aan de overheid de keuze gelaten uit een dubbeltal voor diakenen, welke ook de administratie moeten voeren over de gasthuizen, H. Geest- en andere armsgoederen¹⁾. Zoo erkent zij ook hare verplichting om, bij het sluiten van huwelijken, met de overheid rekening te houden. Maar daarmee houdt het op. In consistories, classes en synoden gaat de kerk haar eigen gang. Noch rechtstreeks noch zijdelings laat zij den invloed der overheid in kerkelijke zaken toe. In zelfstandigheid drukt de synode te Dordrecht in 1574 het voetspoor van hare voorgangster te Embden in 1571. Doch tegelijk dat de kerk op deze synode hare zelfstandigheid bewaarde, sprak zij zich sterk uit omtrent de roeping eener overheid, die professie deed van de gereformeerde religie, tegenover de gereformeerde kerken. In verschillende bepalingen wees zij haar op haren plicht om de ware religie te bevorderen, zoowel door op te treden tegen andere religies als die der roomschen en wederdoopers, als door directen steun te verleen aan de gereformeerde kerken.

Wat het eerste betreft, wenscht de synode zelfs strenge maatregelen. De overheid moet den roomschen verbieden in het geheim te doopen en te trouwen, wat, na het reeds uitgevaardigd verbod van uitoefening hunner religie, weinig minder dan de volkomen uitroeiing daarvan beteekende. Met betrekking tot de wederdoopers wil men niet alleen dat de overheid niemand meer hier te lande zal toelaten dan wie haar trouw *zweert*, wat natuurlijk geen enkele wederdooper mocht doen, maar bovendien dat zij hen, die hier reeds gevestigd zijn, zal dringen onder het gehoor der gereformeerde predikanten te komen en hunne kinderen door hen te doen doopen. Maar afgescheiden van dezen door de kerken van haar gewilden strijd tegen de genoemde religies, begeeren zij van de overheid krachtige hulp voor de gereformeerde kerken als zoodanig. De predikanten moeten van den magistraat het recht erlangen om onderwijzers

¹⁾ In het „Antwoorde op de herdructe Justificatie van Leyden” (zie bldz. 64) wordt ons de reden, waarom men hierin de magistraat zulk een gewichtige stem gaf, aldus verklaard: Er was op de vergadering der synode een predikant, die mededeelde dat de magistraat van zijne woonplaats genegen was gebleken de goederen der H. Geest armen met de diaconale gelden van de kerk in één fonds te doen samenvloeien, onder voorwaarde dat dan alle armen daaruit zouden worden bedeed, en hij medezeggenschap zou hebben in de keuze der diakenen. De kerkeraad van die plaats was daarop ingegaan, maar had tevens haren predikant als afgevaardigde ter synode opgedragen te vragen welken vorm van verkiezing van diakenen men dan zou vaststellen. En hierop was goedgevonden „dat de Kerckenraet ende Ghe-meente de nominatie en approbatie vant dobbeldeel ende de Overheyte de electie vant half-deel hebben zoude.”

te benoemen tegen betaling van het stipendium, dat voorheen aan de roomsche meesters werd gegeven, en deze onderwijzers zijn dan verplicht de belijdenis te onderteekenen, zich aan haar tucht te onderwerpen en de jeugd den catechismus te onderwijzen. Wie daaraan niet wilde voldoen, moest door de overheid worden afgezet. Ook moet de overheid zóó duidelijk het belang van de prediking en het werk van den predikant gevoelen, dat zij goedvindt dat gene zijn gemeente niet verlaat, tenzij zij met de classis hiertoe hare toestemming heeft gegeven. Bovendien begeert de synode dat de overheid het koopen, verkoopen, drinken en arbeiden, wandelen enz. onder de prediking des Woords, vooral op Zondag, verbiedt. En wat het stoffelijke betreft, doet zij op de overheid een beroep in zake het onderhoud van weduwen en kinderen van overleden predikanten. Uit dit alles blijkt, dat de kerk, met handhaving harer zelfstandigheid in de regeling der kerkelijke aangelegenheden, voor hare belangen zeer veel van de overheid vroeg.

Bij toeneming had de kerk echter ondervonden dat de overheid, al deed zij professie van de gereformeerde religie, niet van zins was zich haar doen en laten door synoden te laten voorschrijven en zoo langzamerhand zich door de kerk te laten overvleugelen. Zelfs liep zij gevaar op haar beurt onder de voogdij der staten te worden geplaatst. En al keerde de beschermende hand van Oranje nu nog een dergelijk bedrijf, toch stemde het de kerk tot groote behoedzaamheid en hield zij voortaan uit zekere vrees meer rekening met de overheid dan zij oorspronkelijk naar hare beginselen wilde en mocht doen. Een duidelijk bewijs levert ons daarvan de synode van Dordrecht in 1578.

Enkele predikanten uit Holland en Zeeland hadden den prins verzocht eene synode te mogen houden, niet alleen van gedeputeerden uit deze, maar ook van die uit de andere provincies, en de nederlandsche en waalsche kerken onder het kruis, een nationale synode dus. De prins billijkte dit verlangen en sprak voorloopig met hen af, dat die synode te Dordrecht zou worden gehouden. De staten schonken daaraan onder bepaalde voorwaarden hun adhesie. En de kerkelijke mannen, ter synode aanwezig, bij toeneming bevreesd voor de hoogmogenden, deden, vergeleken bij vroeger, water in hun wijn. Werd volgens de kerkorde van 1574 de overheid in 't geheel niet gekend in de beroeping van een predikant, thans werd bepaald dat hij, na beproefd en verkozen te zijn, aan de gereformeerde overheid moest worden aangegeven. Al was het dus schoorvoetend, toch zou de kerk voortaan bij de keuze van dienaren des Woords eenige rekening met de overheid houden. Even voorzichtig doet men een stap in dezelfde richting, waar het de afzetting van predikanten geldt. Het recht daartoe blijft bij den kerkeraad, maar men zal „hare bewillinghe (d.i. dat van de christelijke overheid) int affsetten der Dienaren ghebruycken”, „dewijle het der Christelicker Ouericheyt Ampt is te besorghen dat men in

godsalicheyt ende eerbaerheyt leue waertoe ghetrouwe Dienaren van noode sijn”.

Hetzelfde is het geval ten aanzien van het uitschrijven van vasten- en biddagen. Dit zal geschieden „door raet der Kercke ende bewillinghe der overheyt, soo dat gheschieden kan”. Ook zal men niet overgaan tot het nalaten der avondbidstonden, die als overblijfsels van de roomsche vespers, weinig sympathie bij sommigen vonden, tenzij behalve het advies der classe ook dat der gereformeerde overheid is gevraagd. Uit dit alles ziet men duidelijk, dat de kerk noodgedwongen de overheid min of meer binnen den kring harer werkzaamheden trok. Liever had zij dit nagelaten, doch zij meende haar te veel noodig te hebben om niet op enkele punten toe te geven.

Toch moet tevens worden erkend dat zij oveigens op hoofdpunten hare zelfstandigheid handhaafde. Zelfs besloot zij dat de goedkeuring der overheid alleen op die artikelen zou worden gevraagd, welke uitvoering zonder hare hulp niet mogelijk was. Daaruit blijkt wèl het meest haar begeerte naar souveriniteit in eigen kring. En het is dan ook ongetwijfeld om die reden dat de synode te Dordrecht van 1574, in afwijking van hare voorgangster, op zeer weinig punten de hulp der overheid in riep. Hoe minder men dit deed, des te meer kans bleef er op het behoud van eigen zelfstandigheid. En deze was der kerk zooveel waard!

Bij de voorbereiding voor de volgende synode moest de kerk echter weder een stap teruggaan. De predikanten, die de staten-generaal in hunne vergadering te Amsterdam van 1581 spraken van hun plan, om, in gevolge het besluit te Dordrecht in 1578 genomen, de synode om de drie jaren samen te roepen (tenzij de nood eene vroegere bijeenkomst eischte) en dus dat jaar haar te doen bijeenkomen, verzochten hen tevens enkelen uit hun midden te willen committeren¹⁾ „om met hare autoriteit alle handelinge te dirigeren”. En ook de synode zelf, den 29^{en} Mei 1581 te Middelburg gehouden, ging nog verder dan haar voorgangster in hare welwillendheid tegenover de overheid, daar zij haar in hare kerkelijke aangelegenheden in meerdere mate betrok. Zoo wordt de bepaling van Dordrecht dat de verkiezing van de dienaren des Woords aan de gereformeerde overheid moet worden aangegeven, thans versterkt door die van „de approbatie en goedkenninge der Overheid, doende professie van de Gereformeerde Religie, den welken hij aangegeven sal worden”. Met betrekking tot de benoeming van ouderlingen en diakenen, die de synode van Dordrecht in 1578 geheel aan den kerkeraad had gelaten, werd vastgesteld, dat, indien de overheid er prijs op stelde dat dezen haar gepresenteerd werden en daardoor moeilijkheden konden worden ontgaan, men overleggen moest in hoeverre men haar hierin ter wille kon zijn. En in zake het bijeen-

¹⁾ Sinds 1578 was het stelsel der commissarissen-politiek ingevoerd. Zie het hoofdstuk over dezen.

roepen eener generale synode besloot men de generale staten hiervan bijtijds in kennis te stellen „opdat met haren weten . . . van der saecke besloten werde”. Al handhaafde deze synode dus met hare voorgangsters hare zelfstandigheid met betrekking tot de benoeming van predikanten, ouderlingen en diakenen, alsmede tot het bijeenroepen van en het behandelen van onderwerpen in de kerkelijke vergaderingen, toch begint zij de overheid hierbij te betrekken. In zooverre was zij minder zelfstandig dan hare beide voorgangsters. Maar gegeven de toenemende zucht van de overheid om de kerk onder hare voogdij te brengen, moet hare fierheid worden genoemd. Op de hoofdpunten bleef zij ook thans meesteres in haar huis. Zelfs nam zij de bepaling van de synode van 1574, dat ook de overheid, evenals de classis, in het verlaten door een predikant van zijne standplaats, moet worden gekend, terug. Het consent van de classis zou voortaan hiertoe voldoende zijn. Ook blijft zij, evenals op de vorige synoden, de confessie naast Gods Woord op den voorgrond plaatsen, hoezeer dit ook in strijd was met den wensch van de overheid, die daarin eene bedreiging zag van de vrijheid.

Men kan echter niet zeggen dat de kerk hare zelfstandigheid heeft bevorderd gedurende het tijdvak, waarin Leicester aan het hoofd van den raad van state stond. Had zij onder den druk van de macht van en de vrees voor staten en magistraat soms meer toegegeven dan zij naar hare beginselen strikt genomen had mogen doen, thans schenkt zij nu en dan met graagte te veel invloed aan de staatsmacht, omdat deze met ruime hand hare belangen schijnt te dienen. Leicester nam zulk een geheel ander standpunt in dan de hollandsche overheid! Hij wijdt zich aan de belangen der gereformeerde religie; hij wil ligt met de meeste bereidvaardigheid haar verzoek om eene nationale synode te mogen houden, in; hij werkt krachtig mede om haar te doen slagen; hij schrijft haar zelf uit. Dit laatste was reeds op het standpunt van de kerk een misgreep. Tot nu toe had de kerk aan de overheid verzocht eene algemeene synode te mogen houden, doch haar zelf uitgeschreven; thans liet men de uitschrijving zelf van de overheid uitgaan. Daaruit blijkt maar al te zeer dat de kerk daartegen geen principieel bezwaar had, doch het van de omstandigheid, of de overheid haar al of niet gezind was en in hare banen zou gaan, liet afhangen of zij het ééne of het andere zou kiezen.

De synode, den 20^{en} Juni 1586 te 's-Gravenhage gehouden, in tegenwoordigheid van gedeputeerden van Leicester, twee hooggeplaatste en geleerde mannen benevens zijn eigen predikant, heeft bij hare ingenomenheid met den gang van zaken dan ook aan de overheid een invloed in kerkelijke zaken toegekend, gelijk geene van hare voorgangsters. De oude gewoonte, maar die op de synode te Middelburg was gewraakt, om den magistraat, en niet alleen de classis, te kennen in de aanneming van een beroep van een predikant naar elders, wordt weer in zwang gebracht. Eveneens

wordt, juist als op de synode van Dordrecht in 1574, weer uitdrukkelijk gezegd, dat de overheid in zake de afschaffing der avondbidstonden en het houden van vastendagen en biddagen zal gehoord worden. Voorts wordt de bepaling van de synode te Middelburg, dat geene generale synode zal gehouden worden, tenzij de statengeneraal daarmede in kennis gesteld zijn en dus zonder hun medeweten daartoe niet besloten zal worden, in dezen zin verscherpt, dat niet alleen met medeweten der hooge overheid, maar „in tegenwoordigheid en met advis van hare Gedeputeerde” een besluit hiertoe moet worden genomen. En de merkwaardigste beslissing is wèl deze, dat de synode uit eigen beweging den magistraat het recht geeft één of twee personen uit zijn midden, mits lidmaten der gereformeerde kerk, in den kerkeraad te doen zitting nemen. Dit besluit is te vreemder, omdat de kerk bijna altijd gestreden heeft tegen het zitting-nemen van politieke personen in den kerkeraad. Toch heet men zelfs op de dordtsche synode van 1618 en 1619 deze concessie moeten doen. En al maakten de magistraten er zeer weinig gebruik van, toch wekt het verwondering, dat de kerk hun dit recht gaf. Het bewijst wèl de toenemende afhankelijkheid der kerk van de overheid. Uit dit alles blijkt duidelijk hoe hoog gespannen onder Leicester de verwachting der kerk op den steun der overheid was en zij op grond daarvan besluiten nam, waarvoor zij vroeger zou teruggedeeind zijn.

Alleen blijft bij dit alles de vrees bestaan, dat de overheid invloed zal uitoefenen op de kerkleer en tracht men zich hiertegen te wapenen. Zooals wij weten, had de synode te Middelburg besloten „de approbatie en goedkenninge” van een beroep in handen te geven van de overheid, die professie doet van de gereformeerde religie. Bij die approbatie gold het de kwestie van leer en leven. Thans wordt uitdrukkelijk gezegd, dat de overheid voortaan slechts over den wandel van den beroepene zal hebben te oordeelen. Over de leer heeft de overheid dus geen zeggenschap meer. Deze komt uitsluitend aan de kerk toe. Het is alsof de synode zelf begreep dat zij hiermede, gelet op den geest der overheid, een tamelijk kras besluit nam. Daarom bepaalde zij tevens dat de approbatie van een beroep, op grond van iemands wandel, voortaan niet slechts aan de overheid, die professie doet van de gereformeerde religie, maar aan elken magistraat, van wat religie ook, moest gevraagd worden. Zoo kon althans de schijn, alsof zij het overheidsgezag op dit punt wilde verzwakken, worden weggenomen. Maar middelerwijl legde zij een beginsel vast, dat zij te Dordrecht en te Middelburg wèl eenigermate had verzwakt, maar waarvan de handhaving voor haren bloei onontbeerlijk is. Dat beginsel was hare volkomen vrijheid in het stellen van eischen aan hare dienaren in zake de leer.

Niettegenstaande allerlei concessies aan de overheid, was dus op de synode te 's-Gravenhage op twee punten duidelijk de zelfstandig-

heid der kerk gebleken. In de eerste plaats had zij, tegenover den toenemend provincialistischen geest der staten, die louter provinciale kerkjes, onder hun toezicht, wenschten, weder haar streven naar bevestiging van de kerkelijke eenheid aan den dag gelegd. In zooverre had de uitschrijving der synode door Leicester, als het hoofd van den staat, eene bepaalde beteekenis gehad. Op die synode had de kerk tevens haar recht gehandhaafd om voor zich als geheel en voor al hare deelen hare aangelegenheden te regelen. En zij had dit gedaan in strikt gereformeerden geest. Zelfs had zij hare voorgangers in confessionalisme overtroffen. Zoo had zij schorsing uit den dienst des Woords, bij afwijking van de confessie, en afzetting bij volharding daarin, geëischt. Zoo had zij in alle gemeenten eene namiddagprediking uit den catechismus verlangd. Zoo had zij, gelijk wij reeds zagen, de approbatie van een beroep, op het punt van de leer, aan de overheid onttrokken. Door deze handelingen toonde zij hare zelfstandigheid tegenover de geestesstrooming, die zich onder de hollandsche staatslieden steeds krachtiger deed gelden en die met de kerk bedoelingen had, die deze met het oog op haar beginsel niet kon aannemen of steunen.

In den strijd, die dientengevolge sinds 1589 tusschen de staten van Holland en de kerk wordt gevoerd, en waarin de overheid voor zich het recht opeischt tot het bijeenroepen van algemeene synoden en bovendien tot het uitoefenen van contrôle over de aldaar te behandelen onderwerpen, blijft de kerk haar standpunt getrouw. Tegen dezen laatsten eisch komt en blijft zij in verzet. De uiterste concessie, die zij doet, is het uitspreken van den wensch, dat door de staten enkele personen worden gedeputeerd om met gedeputeerden door de synode of de kerken en de predikanten overleg te plegen aangaande den dienst der predikanten en de kerkregeering. Maar hierop ging de overheid niet in. Haar antwoord was het ontwerp van 1591. Verzet van de zijde der kerk was er zeker overvloedig, maar het durfde zich ternauwernood te openbaren. Want twee afgevaardigden der staten zaten steeds als dwarskijkers op elke zuid-hollandsche en noord-hollandsche synode. En men wist zeer goed, dat wanneer het misnoegen der hooge heeren werd opgewekt, elke synodale vergadering zou worden verboden.

Toch kon de kerk ten aanzien der geconcipeerde kerkorde niet geheel haar stilzwijgen bewaren. De synode te Enkhuizen van 2 Juli 1591 uitte althans den wensch, dat zij niet zou worden ingevoerd, voordat zij vooraf door de staten aan eene provinciale synode zou zijn voorgelegd en door deze zou zijn geapprobeerd. Dat deze wensch zeer bescheiden was, blijkt duidelijk hieruit, dat de staten reeds uit eigen beweging de toezegging gedaan hadden om het concept in eene provinciale synode te brengen „ten eynde deselve des te beter eenpaerlijk magh worden in treyn gebragt”. Hoogstens lag er dus een aandrang van de zijde der kerk in om haar toch vooral geen kerkorde op te dringen, die door haar zelf te voren niet goed-

gekeurd was. Maar zij durfde haar overtuiging, dat de tegenovergestelde weg gevolgd had moeten zijn en aan de overheid de ordening, door de kerk gemaakt, ter goedkeuring had moeten zijn overgelegd, uit vrees voor erger, niet luide uit te spreken. De zachte toon van verzet klonk in de ooren der hollandsche afgevaardigden wellicht al schel genoeg.

In den onzekeren toestand, die voor de kerk in die dagen bestond — haar eigen kerkorde van 1586 was nog niet officieel door de staten erkend en de ordening der staten was nog niet aangenomen — riep de kerk nu voor enkele dringende punten de tusschenkomst der overheid in. Zij wenschte dat de staten ieder verbieden zouden het predikambt te bedienen, die niet wettig geëxamineerd en toegelaten was; dat haar de vrijheid werd gelaten in eigen kring de kerkelijke censuur toe te passen; dat haar het recht zou worden geschonken jaarlijks eene provinciale synode te houden in tegenwoordigheid van de commissarissen der staten. Deze wenschen werden alle, althans „bij provisie”, ingewilligd, terwijl, naar de staten hoopten, hunne kerkorde nog eens haar beslag zou krijgen. De kerk dacht hierover echter anders. Veeleer doet zij nu en dan pogingen — al is het zeer voorzichtig — om de kerkorde van 1586 door de staten bevestigd te krijgen. Dit gelukt evenwel niet.

Te midden van de toenemende leerverschillen en bij de telkens zich uitsprekende begeerte van de overheid om haren invloed op de leer der kerk te doen gelden, wordt nu het verlangen der laatste, die haar orde van 1586 maar niet goedgekeurd kon krijgen, naar eene algemeene vergadering steeds sterker. Dit toch lijkt haar, in de gegeven omstandigheden, het eenige middel „tot behoudinge der eenicheyt ende suyverheyt der leere”. De synodale gedeputeerden doen al hun best de toestemming te verkrijgen tot het houden eener nationale synode. Op de provinciale synoden van Amsterdam en Gouda van 1601 besluit men de synoden van de andere gewesten te vragen bij de staten hunner provinciën op het bijeenroepen eener nationale synode aan te dringen en afgevaardigden te zenden, ten einde met de gedeputeerden der zuid- en noordhollandsche synoden tot de staten-generaal te gaan. Het volgend jaar is echter het rapport der synodale gedeputeerden weder ongunstig. Ook op het einde van 1603 is er nog geen bevredigend resultaat. In 1604 verschijnen zij op de synoden te Edam en te Woerden met de ontmoedigende boodschap, dat al hun aanhouden niets baat. Toch zullen zij op dringend verzoek der vergaderden aan het werk blijven. Een nieuw rekwes wordt verzonden, waarin gezegd wordt dat men de synode verlangt vooral om het vaststellen der kerkorde; het bewerken van meer eenheid tusschen de kerken van de afzonderlijke provinciën; het beramen van middelen tot het weren van ketterijen en tot wederlegging van sectarissen. Eindelijk schijnt de zaak te gelukken. Den 13^{en} April 1606 verschijnen de gedeputeerden van beide synoden in den vollen kerkeraad van Amsterdam met de

acte van consent. Bovendien was overeengekomen, dat eene praeparatoire vergadering, samengesteld uit een paar leden der staten-generaal met twee of drie van de oudste en meest ervaren predikanten, de punten van beschrijving zou vaststellen. Men scheen dus zijn doel te hebben bereikt.

Toch huiverde de kerk ten slotte zeer. Want in de acte van consent was op aandrang van de provincie Utrecht de voorwaarde opgenomen, dat de nederlandsche geloofsbelijdenis moest worden geresumeerd en men moest overwegen hoe het best de eenheid in de kerk zou bewaard worden. Op de synode te Haarlem van 1606 legde men zich dan ook wèl bij de acte neder, maar wenschte men tevens, met betrekking tot de praeparatoire vergadering, dat den predikanten, die daarin zitting zouden nemen, op het hart zou worden gedrukt niet toe te laten dat er iets ten nadeele der kerkleer zou worden gezegd. Bovendien mochten de staten-generaal alleen dan de synode uitschrijven, als aan de kerk de vrijheid werd gelaten om predikanten, die zij wenschte, af te vaardigen. In de synode van Gorkum opponeerde men sterker. Men besloot dáár nog eene poging te doen om de woorden „revisie van confessie en catechismus” in den beschrijvingsbrief, door eene meer algemeene, minder kwetsende uitdrukking te vervangen. Ook bepaalde men dat de predikanten van alle gravamina aan de classes opgave moesten doen. Op de synode te Delft van het volgend jaar 1607 kon gerapporteerd worden, dat zoo goed als alle predikanten verklaard hadden geen aanmerkingen op confessie of catechismus te hebben. Dit teekende den geest der kerk. Echter was het verlangen naar en de verwachting van eene nationale synode bij haar zóó groot, dat ten slotte al de provinciale synoden verklaarden in de clause te zullen berusten. De kerk hiermede legde zich dus bij de resolutie der staten neer.

Spoedig, namelijk 26 Mei 1607, kwam de praeparatoire vergadering bijeen. Het resultaat der uitvoerige discussiën was niet moedgevend. De meerderheid wilde de bewuste clause uit den beschrijvingsbrief geheel weglaten; de minderheid de bekende woorden alleen verzachten. Steeds sterker werd, juist na deze vergadering en wat er van ruchtbaar werd, het verzet tegen de opgedrongen revisie. Zoowel de synode te Amsterdam van 11 Juni 1607 als die van half Augustus te Delft spraken zich in dien geest uit. Onder deze omstandigheden werd aan de staten-generaal steeds meer de lust benomen eene nationale synode bijeen te roepen. De toestand kon er huns inziens alleen door verslechterd, niet verbeterd worden. En ook de kerk werd steeds meer huiverig voor eene kerkvergadering, die wèl eens, onder de pressie van de overheid, in zake revisie van confessie en catechismus, tot voor haar ongewenschte resultaten kon leiden. Dientengevolge geraakte het plan der nationale synode op den achtergrond.

De hollandsche kerk kwam nu met een ander plan naar voren.

Op de synode van Delft was besloten de staten van Holland vergunning te vragen tot het houden van eene provinciale synode uit alle classen van Noord- en Zuid-Holland. Als men deze maar kon houden, zou men, althans in Holland, de confessie en den catechismus handhaven, en maatregelen tegen Arminius en de zijnen nemen. En werkelijk bestond er eenige hoop dat deze synode door de staten zou worden toegestaan. Want bij de schorsing der particuliere noord- en zuidhollandsche synoden, bij resolutie van 5 Juli 1608, op grond van de rapporten der gecommiteerden over het optreden der gereformeerde predikanten, hadden de staten van Holland het uitzicht geopend op het bijeenroepen der provinciale synode te 's-Gravenhage. Intusschen werd de geheele zorg, wat de verhouding van de kerk tot de staten betreft, gelegd op de schouders van de synodale gedeputeerden. Zij moeten de overheid den nood der kerk voorhouden en de classes van alles op de hoogte houden. Daartoe verklaarden de gedeputeerden zich permanent. Maar de staten erkennen hen als zoodanig niet. Ook wordt hun neiging, vooral ten gevolge van kerkelijke troebelen te Alkmaar, om eene provinciale synode toe te staan, steeds minder. En het einde is dat de kerk, in haar strijd vóór zelfstandigheid en eenheid, tijdelijk het onderspit delft; dat over haar lot buiten haar om beschikt wordt en de overheid haar in hare omarming dreigt te dooden.

Maar dit zal niet geschieden. Haar volharding voorspelt hare overwinning. Veel gaf zij toe, maar op het punt van de leer en van de tucht stond zij pal. Toen van Oldenbarneveld het plan had gevormd zes predikanten van beide partijen uit te noodigen tot eene vriendschappelijke conferentie, om te trachten eene formule van overeenstemming te vinden, verzochten de synodale gedeputeerden aan de classes in Holland afgevaardigden naar Amsterdam te zenden, opdat in die samenkomst zes predikanten van hunne beginselen zouden worden benoemd. Uitdrukkelijk toch schreven zij, dat de afgevaardigden predikanten moester zijn, die zich niet met de remonstranten konden vereenigen. Men had dus niet alleen den moed om, buiten de staten om, een soort provinciale synode te beleggen, maar gaf tevens vrijmoedig de richting aan, die de kerk moest inslaan. Bovendien kregen de afgevaardigden een geloofsbrief mede, waarin stond: „Wij committeren . . . om te tijden ende plaetse voors. te verschijnen, te delibereren ende te verhandelen 't gene alsdan sal voorvallen; midts dat door deze handelingen de kercken ende classen niet zullen worden geprejudicieert, maar dat het oordeel sal blijven bij eene wettige synodale vergaderinge”. Zóó sterk kwam men, te midden van den druk, voor de zelfstandigheid der kerk op. Het spreekt dan ook van zelf, dat ook deze samenkomst, onder het oog der staten, tot geen slotsom en vooral tot geene verzoening kon leiden. De kerk stond er op, dat zij zou uitmaken „welke partij gehouden zou zijn haar gevoelen af te leggen of althans om zich te houden”. Zij zou de rechtzinnige leer nader „definieeren”. En zoolang dit niet

kon, omdat men niet in synode mocht samenkomen, moest, onder toezicht van de classes, de hand gehouden worden aan confessie en catechismus. Dit standpunt gaf de kerk niet prijs.

Bij alle pogingen van overheidswege om eene schikking te tref-
fen tusschen hen die, gelijk zij zelf, de leerstellige grenzen wilden
uitzetten om voor zooveel als mogelijk was, plaats in de kerk te
laten en tusschen degenen, die zich strikt wilden houden aan de leer,
die, naar Gods Woord, in confessie en catechismus begrepen en op
de synoden bevestigd was, hebben laatstgenoemden steeds hun
onwil tot overleg en samenwerking getoond. Zelfs in die mate dat,
toen de overheid den arm des gewelds gebruikte, zij desniettemin,
naar den eisch van hun geweten, voortbouwden op den, volgens
hen alleen geoorloofden grondslag, en zij buiten haar om hun eigen
weg gingen. In 1615 roept de kerk te Amsterdam „de moederkerk
voor de gereformeerden gelijk Rome voor de catholieken” een
dertigtal predikanten uit alle classen van Holland bijeen. Zonder
rekening te houden met de overheid wordt dus weer een soort
provinciale synode van uitsluitend geestverwanten belegd. En in
die vergadering verstout men zich te besluiten dat Amsterdam,
zoo dikwijls het noodig is, de synodale gedeputeerden in andere
provinciën zal aanschrijven om zich met Holland omtrent de te
nemen maatregelen te verstaan. Dat wil dus met andere woorden
zeggen, dat men voortaan zoo vrij zal zijn op eigen gelegenheid
een soort nationale synode te beleggen. Kort na dit besluit belegde
men dan ook reeds zulk eene samenkomst, waarin een stuk werd
opgesteld, dat het verzoek bevatte om eene synode te houden.
Te gelegener tijd zou dit bij de staten worden ingediend.

Een volgend jaar werd van 28 Juli tot 3 Augustus, te Amsterdam
wederom zulk een synode gehouden. Het hoofdpunt der beraad-
slagingen was ook nu de aandrang bij de overheid tot het houden
eener nationale synode. Gelukte deze echter weder niet, dan zouden
de kerken in de provinciën, wier staten welgezind zijn, deze trachten
te bewegen tot het verleenen van hunne goedkeuring tot het samen-
roepen eener synode van alle rechtzinnige kerken. Men zal het dan
desnoods met zulk eene kerkelijke vergadering doen buiten Holland
en Utrecht, waar de overheid zulk eene synode niet wil.

Middelerwijl echter ging men ook met het houden der zoogenaamde
provinciale synoden in Holland door. Den 25en Januari 1617 kwa-
men te Amsterdam verschillende predikanten van zoogenaamd
doleerende gemeenten bijeen. Eene acte werd aldaar door hen
opgesteld en geteekend, waarbij de scheiding werd geproclameerd.
Waren tot op heden op verscheidene plaatsen zoogenaamde kruis-
kerken gevestigd, die elk op zichzelf stonden, thans zouden de afge-
scheiden gemeenten, openlijk als zoodanig, in verband met de overige,
trouw gebleven kerken, en met elkander gebracht worden. Dit
geschiedde enkele maanden later bij de zoogenaamde formeele acte
van unie. Deze werd te Amsterdam ontworpen en te 's Gravenhage

goedgekeurd. Weer enkele maanden later, den 8^{en} Januari 1618 werd te Schiedam eene nadere unie gesloten en vastgesteld. Terwijl men reeds op de samenkomst in 's Gravenhage had besloten, dat voortaan geregeld jaarlijks ééne particuliere synode in Noord-Holland en ééne in Zuid-Holland zou gehouden worden, waar men zich wederkeerig zou doen vertegenwoordigen, bepaalde men nu, tegen de remonstranten trapsgewijze te zullen gaan procederen, als de nationale synode mocht uitblijven. Op al deze wijzen gingen kerkelijke colleges en personen zich ontworstelen aan het gezag der overheid in de kerk, niet zoozeer omdat men op zichzelf daarvan een tegenstander was, maar omdat zij dit misbruikte tot bereiking harer doeleinden in plaats van tot vrije ontwikkeling van wat de kerk zelf noodig en plichtmatig achtte. Niet lang zou deze toestand echter voortduren. De meerderheid der staten-generaal gaf eindelijk de kerk hare nationale synode, ondanks Holland's tegenstand. Den 13^{en} November 1618 werd zij te Dordrecht geopend.

B.

Het standpunt der overheid tegenover godsdienst en kerk in dienzelfden tijd.

Onze beschouwingen omtrent het standpunt der overheid tegenover de kerk nemen haar uitgangspunt in het jaar 1572.

Dat jaar blijft in onze geschiedenis een beslissend jaar. Terwijl Alva, na ons volk ten deele te hebben uitgemoord, ten deele in armoede en ellende tot ballingschap te hebben genoopt, bezig is het overschot door den tienden penning uit te mergelen, vlamt eensklaps de zonnestraal der hoop voor Neerland's volk in de mare van de inneming van Den Briel. Ongeloofelijk snel herleeft de bijkans uitgebluschte moed in duizenden harten. Overal steken de aanhangers van den prins het hoofd op; op de zeeuwsche en zuidhollandsche eilanden geraakt de opstand in vollen gang; straks verklaren zich verschillende steden in het noordelijk en zuidelijk deel van Holland voor den prins; roomsche magistraten en priesters vluchten uit angst voor de niets-ontziende geuzen; de troepen trekken zegevierend door naar Friesland, Gelderland en Utrecht; steeds meerdere steden worden voor den prins als gouverneur in bezit genomen, in één woord: het keerpunt in den worstelstrijd met Spanje, is, ten gunste van het protestantisme en de vrijheid, gekomen. Wél zal er nog veel bloed vloeien en zullen er steden worden uitgemoord; wél zal de oorlogskans nog vaak zeer hachelijk schijnen, maar in het eind zal de stroom, in 1572 bij Den Briel ontsprongen, zich een weg banen door geheel het noordelijk land.

Maar diezelfde gebeurtenissen hadden niet alleen het bestuur van menige stad, maar ook dat van de provincie Holland in menig opzicht in de war gebracht. Er was geen stadhouder, geen lands-

advocaat; het geheele hof van Holland was bijna verdwenen. De titularissen, voor zoover roomschgezind, waren voor de nadering der geuzen gevlucht; voor zoover protestantschgezind, in verzekerde bewaring door Alva gezet. Ook vele magistraten hadden het hazenpad gekozen. Dringend was allerwege reorganisatie noodig — en wèl in protestantschen geest. Welnu, in datzelfde jaar 1572 werd hiertoe de eerste stap gedaan.

Op de merkwaardige vergadering, waar de nood der tijden de staten van Holland in dat jaar te Dordrecht, op aansporing van prins Willem samenbracht, werd, in antwoord op Philips' bloedorstige gewetensoverheersching, door Oranje moedig de vaan van de vrijheid van godsdienst ontplooid. In dezelfde zitting, waarin de prins door de staten tot generalen gouverneur en lieutenant des konings werd verklaard, stond namelijk Marnix van St. Aldegonde op, om als gecommiteerde van den prins eene zeer belangrijke verklaring af te leggen. Het moet, naar onze meening, voor dezen beproefden kampioen voor de gewetensvrijheid, een historisch moment geweest zijn, dat zijn ziel met heilige geestdrift vervulde, toen hij dáár den heerlijken vrijheidszin zijns meesters mocht vertolken. Hij verklaarde dan „d'intentie van Zijne Vorstelijke Genade te wesen dat gehouden zal worden vryheyt der religien zoewel der gereformeerde als der roemssche religie, ende dat een yegelick in den zijnen in 't openbaer ende in eenige kercken ofte cappellen (zoe dat gevouchelicste bij de Overicheyt zal geordineert worden) zal gebruycken vrije exercitie der zelve, zonder dat daer inne yemant empeschement, hinder ofte moeyenisse gedaen zal worden ende dat de geestelicke personen in haeren staet ende onbecommert blyven zullen. Ten ware zylieden hem verthoenden vianden ofte hem mishandelden tegens 't gundt voers. is. Ende dit al ter tyt ende wyle dat bij advys van de gemeen generale staten der lande van herwaertsovere anders zal zyn geordineert, welcker zijner V. G. intentie d'voers. gedeputeerden in als hem geconformeert hebben". Niet bekrompen, maar zoo ruim mogelijk wordt hier de leer der godsdienstvrijheid gehuldigd. Openlijk zal elk zijn godsdienst mogen uitoefenen. Geen schepsel mag met betrekking hiertoe eenige moeite worden aangedaan. Niemand mag geestelijken in hunne vrijheid belemmeren. Er moet in één woord onderling respect bestaan. Op dezen grondslag wenscht de edele Zwijger het nieuwe staatkundige gebouw op te trekken. En als Marnix deze gevoelens, als waren het de zijne, heeft ontvouwd, besluiten de staten van Holland in hunne eerste vergadering in dien geest te handelen. Zoo wordt het nieuwe bewind op de schoonste wijze ingeluid.

Reeds terstond toonde de prins hoezeer het hem ernst met dit beginsel was. In de instructie, die door hem aan den graaf van der Mark „als overste ende gouverneur over Holland van wegen de Prinche van Orangien", spoedig daarna werd gegeven, werd dezen

uitdrukkelijk bevolen, roomschen en evangelischen gelijkelijk bescherming te verleen. Het werd van der Mark zelfs vergund een zware straf te leggen op hen, die anderen ter oorzaak van hun godsdienst hinderden. Tevens werd hem uitdrukkelijk bevolen toe te zien dat niemand zich aan de goederen van roomschen vergreep, of kerken of kloosters of kapellen plunderde of schond. Was zulk een opdracht voor het wraakzuchtig gemoed van een man als van der Mark niet overbodig, nog minder was zij dit voor het krijgsvolk in 't algemeen. Dit blijkt maar al te zeer uit de ordonantie kort daarna door den prins met het oog op dat volk uitgevaardigd, naar aanleiding van voorgekomen plundering van bijzondere personen, kerken en kloosters. Krachtig eischt hij gelijke bescherming van roomschen en evangelischen „op poene van gestraft te worden aan den lijve, als wederspannige en perturbateurs van de gemeene ruste en welvaart”. Hoe diep gegriefd ook door de spaansche tyrannie, zoo laat hij toch geen oogenblik aan wraakzuchtige hartstochten den vrijen teugel. Hij blijft rustig en rechtvaardig, en nooit laat hij het ideaal zijns levens los, dat is de vrijheid voor ieder om God naar zijne consciëntie te dienen.

Maar de tijdsomstandigheden waren ook den prins helaas! te machtig. De ontzettende bloedtooneelen, door de spanjaarden in Zutphen, Naarden en Haarlem aangericht; de sluwe praktijken en het verraad van vele roomschen, die, schijnbaar voorstanders van den vrijheidsoorlog, met den vijand bleken te heulen, wekten eene verbittering, die ook Oranje niet kon beteugelen. Steeds meer werd de wrok tegen de spanjaarden een wrok tegen de roomschen. Achter de roomschen zagen velen met angst en haat de machtige roomsche kerk, als de bron van al de jammeren, die over ons land werden uitgestort. Haar vooruitgang diende derhalve te worden gekeerd; haar kracht, althans hier te lande, te worden gebroken. In de meeste steden van Holland verbiedt de magistraat de uitoefening van den roomschen godsdienst. De staten, te Leiden vergaderd, besluiten „dat men de uitoefening der roomsche religie zou schorsen en verbieden”. En zóó maakt men in 1573 het schoon besluit van 1572 ongedaan.

Echter dient, althans ter eere van de staten, te worden gezegd dat deze maatregel bij hen niet het uitvloeisel was van een bepaald kerkelijk-staatkundig beginsel, maar een noodmaatregel¹⁾. De oorlogstoestand maakte hem, naar hunne meening, noodzakelijk. Als eenmaal de vrede verzekerd was, zouden omtrent dit gewichtig vraagstuk nadere bepalingen moeten worden getroffen. Dit mag

---

¹⁾ „Den Catholycken en werd geen opentlycke exercitie vergunt, politische wyse, om de oorloghe, bij provisie die schorssende voor eenen tijdt, totdat op dezelfde vorder zoude mogen worden geresolveert bij de Landen of de Staten-Generaal nae een welghefondeerden ende verzekerden vrede” (v. Meteren 16^e Boek begin).

men bij de beoordeeling van het statenbesluit niet vergeten. Maar des te schooner komt hiertegenover het beeld van den prins uit, die ook zelfs van dien noodmaatregel niet wilde weten. Tegen zijn uitdrukkelijken wensch toch in werd dit besluit door de staten genomen. Er mochten verzachtende omstandigheden zijn te pleiten, goedkeuren kon hij het echter niet. Daarvoor had hij de godsdienstvrijheid te lief.

Met dien tegenzin tegen de roomsche religie ging nu natuurlijk klimmende voorkeur voor de gereformeerde religie gepaard. In den krijg voor de privilegiën en de vrijheid dezer landen had de overheid geen krachtiger bondgenoot dan de belijders dier laatste. De staten van Holland, in wier gebied het verzet tegen Spanje zich het krachtigst uitte en de eerste overwinningen werden behaald, moesten daarom de uitbreiding der gereformeerde kerken met bijzonder welgevallen zien. Maar toch moet de invloed dier kerken reeds toen onder het volk wèl bijzonder groot geweest zijn; de belijders der gereformeerde beginselen moeten in die dagen wèl een buitengewone kracht hebben ontwikkeld; de steun, dien deze mannen en vrouwen aan de overheid in den grooten vrijheidsoorlog verleenden, moet wèl van geheel eenige waarde geweest zijn — dat de staten van Holland, hoewel de gereformeerden nog bij lange na niet de meerderheid der bevolking uitmaakten, weldra besloten de gereformeerde religie tot staatsgodsdienst te verheffen. En dit geschiedde niet alleen van wege de staten, maar ook van wege de magistraten van verschillende steden, die in dien geest waren omgezet.

Reeds in de vergadering van 1572 was door Marnix als intentie van den prins medegedeeld, dat er vrijheid zal zijn zoowel van de gereformeerde als van de roomsche religie, als werd er alleen met het gereformeerde type der protestantsche beginselen gerekend. In 1573 vaardigden de staten een plakkaat uit, waarbij alle officieren, magistraten, wethouders en ingezetenen in Holland worden gelast een register van kerkelijke goederen te maken „om die penningen ten gemeenen beste en tot onderhoudt van de Dienaren des Goddelijken Woorts aan te wenden naar behooren” — terwijl met deze Dienaren alleen predikanten der gereformeerde religie werden bedoeld. In een resolutie van 1574 bepalen de staten het stadstraktement van de predikanten der gereformeerde kerk op ten hoogste 300 en dat in de dorpen op hoogstens 200 gulden, terwijl allen vrij huishuur hebben. En in 1575 bij de opdracht aan den prins van de absolute macht, autoriteit en soeverein bevel, ten gevolge van de Unie van Holland en Zeeland, verlangen de staten van hem, dat hij zal „admitteeren ende handhouden de oeffeninge van de Gereformeerde Evangelische religie”.

Men houde echter bij dit laatste één ding in het oog. Reeds toen begonnen de staten een enigszins andere opvatting van „gereformeerd” te huldigen dan de kerk. Zij namen dit woord in ruimeren

zin en dachten daarbij veel minder aan een bepaald calvinistisch leertype dan wèl aan de evangelische heilswaarheid, gezuiverd van roomsche dwalingen. Het is dan ook merkwaardig, hoezeer zij in de staatsstukken steeds meer de enkele uitdrukking „Gereformeerde Religie” vermijden. Zij spreken van „de Christelijke Gereformeerde Religie” of van „de Gereformeerde Evangelische Religie”, of van „de ware Gereformeerde Christelijke Religie” of van „de ware Christelijke Religie” of van „de oprechte Christelijke Evangelische Religie,” al te maal uitdrukkingen, waarvan de gereformeerde kerken niet weten. Wanneer in 1575 vredesonderhandelingen met Spanje worden gevoerd, spreken de gemachtigden van de staten van „degene, die uit den onsen de Christelijke Gereformeerde Religie aengenomen hebben”. Als later in 1583 de opdracht van de hooge overheid aan prins Willem wordt vernieuwd, heet het „Zijne Vorstelijke Ghenade sal hanthouden die ware Gereformeerde Christelycke Religie”. In het tractaat met de koningin van Engeland van 10 Augustus 1585, om de Vereenigde Nederlanden gedurende den oorlog te helpen, wordt gezegd dat „de hoofden of gouverneurs van wegen haerder Majesteyt gestelt, om te bevelen over ’t garnisoen der voorseyder steden en plaetsen, haren eed sullen doen van getrouwicheit, aan hare Majesteyt en den Staten-Generael, tot bewaringe der voorsz. steden, en aenkleven van dien, alles te beschermen, en behouden bij de ware Christelycke religie, gelijk deselve nu tegenwoordich is in gebruyk, so wel in Engeland, als in de Nederlanden”. De instructie aan Maurits van November 1585 als Gouverneur, Capiteyn-Generaal en Admiraal gegeven, verplicht hem „voor te staen, te vorderen en bewaren de overigheid, gerechtigheden, privilegiën en ’t welvaren van de voorschreven Landen, Leden, Steden en ingesetenen van dien, mitsgaders ’t gebruyk van de ware Christelycke Religie, en selve te conserveren en beschermen tegen alle overlast, disordre, oneenigheid, afbreuk en schade”. In 1587 wordt bepaald, dat de eed van de Oversten, Colonellen, Capiteinen en soldaten zou luiden : „Wij beloven en sweren den Staten-Generael van de vereenigde Nederlanden, die bij de Unie en handhoudinge van de ware Christelyke Religie sullen blijven” enz. En eveneens lezen wij in de in datzelfde jaar door de staten-generaal aan Leicester bij zijne terugkomst uit Engeland aangeboden acte van satisfactie : „Denwelken wij bidden, dat hem believe U Excellentie met de gemelte Staten-Generael te vereenigen en ’t onderhouden in een onderlinge liefde en onverbrekelyke eendrachtigheyt, tot zijnder eere en glorie tot dienst van hare Majesteyt, welvaert van desen staet, conservatie der ware Christelyke Religie, hoogheyt van U Excellentie en verwarringe van onse vyanden”. Ook in de instructie van den Raad van State en in den eed zijner leden van 1588 is steeds sprake van de ware christelyke religie. En als de staten van Utrecht in 1590 aan Maurijs het gouvernement over de stad, de steden en landen van Utrecht opdragen, verplichten zij hem te

onderhouden en te doen onderhouden „de oprechte Christelyke Evangelische Religie”.

Nog in een ander opzicht blijkt duidelijk de ruime opvatting, die in dit opzicht bij de overheid bestond. Waar zij de zijde koos van den prins, ja professie deed van de gereformeerde religie, wilde dit niet zeggen, dat zij nu ook uitsluitend uit personen zou bestaan, die tot de gereformeerde kerk behoorden. Dit scheen voor de hand te liggen en toch was de toestand in de werkelijkheid geheel anders. Er waren namelijk velen, die uit politieke beweegredenen niet gaarne aan den staat het karakter van gereformeerden staat zouden hebben onthouden, mits het woord „gereformeerd” dan zeer ruim werd opgevat, of die zich in dit opzicht bij den gang van zaken neerlegden, uit min of meer persoonlijke beweegredenen, maar die er niet aan dachten tot de gereformeerde kerk toe te treden. In den strijd tegen Spanje en tegen Rome scheen één bloeiende gereformeerde kerk een onmisbaar instrument en het was daarom de plicht der overheid op haar het merk eener publieke kerk te drukken. Maar daarnaast moest men tegenover hen die nu eenmaal ongenegen waren om zich in die kerk te doen opnemen, niet te streng optreden, omdat ook onder hen zoovele bruikbare krachten scholen voor den vrijheidsoorlog. Vooral gold dit laatste vele roomschen. „Vóór de vrijheid” was de leuze dier mannen. De gereformeerde godsdienst was middel, één der middelen althans, om dit doel te bereiken. Gematigdheid waar het den godsdienst betrof, bevalen zij verder aan. Een positief religieus doel kenden zij niet. In de kerk kwamen zij zelden of nooit. Velen hunner waren niet eens hervormd geworden. De beteren onder hen leefden bij godsdienstige aspiraties; de anderen leefden onverschillig op dit gebied voort. Maar allen zonder onderscheid gingen prat op hun invloed en gezag. Niet licht kreeg iemand de teugels van het bewind uit hunne handen.

Zoo trad Paulus Buys, één der eerste aanhangers van den prins, die eerst als pensionaris van Leiden, daarna als landsadvocaat, vele jaren grooten invloed op 's lands zaken had, nimmer tot de gereformeerde kerk toe. Elbertus Leoninus, de kanselier van Gelderland, aan wien Jan van Nassau met de raden van Gelderland bij zijn vertrek het bestuur over zijn stadhouderlijk gebied opdroeg, bleef tot zijn dood roomsch, al bezat hij al de kenteekenen van een modernen moralist. In Amsterdam oefende burgemeester Cornelis Pieterszoon Hooft, de vader van den bekenden geschiedschrijver, hoewel hij nooit gereformeerd werd, vele jaren als lid der vroedschap groote macht uit. En van van Oldenbarneveld weten wij, dat hij eerst, toen hij over de veertig was, door Wttenboogaardt werd bewogen aan het avondmaal te gaan, doch zich tot dat oogenblik van alle kerkelijke gemeenschap had onthouden. En nu meene men niet dat deze mannen uitzonderingen waren! Van 1572—1588 vormde zulk soort mannen in de staten zelfs de meerderheid, en in de vroedschappen en onder schouten en baljuwen was het niet anders.

Eén van de sterkste bewijzen hiervoor is, wat de staten betreft, de beschuldiging, die predikanten in 1587 in een conferentie te 's-Gravenhage, welke door Maurits met den president en de raden van het hof van Holland was uitgeschreven om naar aanleiding van de troebelen onder Leicester tot eene betere verstandhouding tusschen politieken en kerkelijken te komen, tegen het godsdienstig karakter der staten-leden inbrachten. Zij zeiden rondweg dat de gemeene man niet wist wat hij er van moest denken dat, terwijl de gereformeerde religie openlijk werd gehandhaafd, echter „weinige” statenleden de prediking bijwoonden, ja „het meestendeel” niet eens gereformeerd was. De predikanten gingen zelfs nog verder en verweten verschillenden staten-leden, dat zij soms voorstellen deden en uitdrukkingen gebruikten, die tot minachting en bespottung van de gereformeerde religie, van Gods Woord en de getrouwe dienaren daarvan aanleiding gaven. En zij beklagden zich daarover te meer, omdat de gemeene man „veel siet op 't exempel ende den voortgang der Overheyd”.

Maar nog krasser liet de kerkelijke deputatie, die in 1588 naar Engeland ging om koningin Elisabeth te vragen krachtig voor de gereformeerde religie in de bres te springen, zich over de staten uit. Toen de engelsche koningin als haar wensch kenbaar maakte dat de spaansche vijand aan de Nederlanders vrije uitoefening van hunnen godsdienst gedurende drie à vier jaren zou gunnen en daarna door de staten bepalingen op het stuk der religie zouden worden vastgesteld, nam de vlissingsche predikant Daniël de Dieu het woord en zeide : „Maer de meeste menichte van Staten is Papist”. Hierbij had hij de staten van Holland en Zeeland op het oog. En toen de koningin hem in de rede viel en sprak : „Ik meene de Staten-Generael ende niet die”, antwoordde De Dieu : „Den meesten hoop van die is oock Papist”. Natuurlijk wilde hij hiermede niet zeggen dat de meerderheid uit beide colleges uit vurige roomschgezinden bestond, maar wèl dat zij geen besliste keuze voor de gereformeerde religie had gedaan en eigenlijk was gebleven wat zij oorspronkelijk was, namelijk roomsch, al keek zij dan ook niet meer naar de roomsche kerk om. Gelijk duizenden heden ten dage alleen op grond hunner afkomst geacht worden hervormd of gereformeerd te zijn, zoo ging het toen met talloos velen, die roomsch heetten. De meesten hunner waren èn toen èn nu libertijn.

Met de magistraten was het niet beter gesteld. Het behoeft ons dan ook niet te verwonderen dat de rechtzinnige ijveraar Willem Lodewijk Maurits in 1617 op het hart drukt te overwegen „hoe men in protectie sal kunnen nemen die oude gemeente voorsz. ende nyet gedooogen dat eenige particuliere Magistraten van de steden dieselve onderstaen te tyranniseren, in vorigen als tot noch toe geschiet is, ofte oock onder wat schijn sulix sonde mogen wesen, 't opprimeren, wijl onder sulcke Magistraten openbare Papisten ende andersgesinde syn, die billicx bij de tegenwoordige conjuncture van saecken met diergelijke proceduren oorsaecke van achterdencken

geven, dewelcke sich emmers althans in 't stuck van de religie so moderaet behooren te dragen als sij wel onder den oorloch gedaen hebben ; ofte andersins sullen sie selff billick veroorsaecken dat die van de religie sodanige Magistraten kommen te begeeren, daerop sie sich behoorlick verlaten konnen". In Holland zaten dus niet alleen, zelfs nog in 1617, vele niet-gereformeerden, in de gemeentelijke besturen, maar zij deden dit den gereformeerden maar al te zeer gevoelen. En zooals het in Holland was, was het ook elders. Tal van magistraten waren òf roomsch òf althans niet gereformeerd, en al deden zij nog zoo wakker aan den vrijheidsoorlog mede, zoo hebben de gereformeerden maar al te zeer den druk hunner machtige handen gevoeld.

Het verdient dan ook alle opmerkzaamheid dat men er in die jaren zelfs niet aan dacht om niet-gereformeerden van het bekleeden van staatsambten uit te sluiten. Uit de dagen vóór 1618 en 1619 is er één plakkaat van de staten-generaal van 4 April 1596, dat betrekking heeft op de uitsluiting van zekere personen uit dergelijke ambten. En welke zijn die personen ? Degenen die aan eenige universiteit, welke onder het gebied van den koning van Spanje stond, hunne opleiding voltooid hadden en zich bij hunne promotie onder eede verbonden hadden „voor te staen de roomsche dwalingen en superstitie", benevens zij, die hier te lande of buitenslands eene jezuietenschool hadden bezocht. Aan zulke, in stelselmatig verzet tegen den hier om geloofsvrijheid strijdenden geest opgeleide mannen, vertrouwde men terecht in die benarde dagen geen staatsambt toe. Maar tegelijk bewijst deze nauwkeurig geformuleerde uitzondering het bestaan en de beteekenis van den toen overigens geldenden regel, dat men roomschen en andere niet-gereformeerden rustig tot het bekleeden dier ambten toeliet. Zij gold alleen een afgebakende categorie van catholieken. En steeds zijn de staten-generaal op dit punt zeer verdraagzaam gebleven. Want toen het eindelijk, door den drang van allerlei omstandigheden, den 8^{en} December 1650 tot de bepaling kwam, dat de tot die ambten gekozenen professie moesten gedaan hebben van de gereformeerde religie, werd dit laatste aanmerkelijk verzacht of liever van zijne beteekenis beroofd door de bijvoeging : „of ten minste dezelve toegedaan". Wie dus maar sympathiek stond tegenover die religie, om welker eden ook, al was het om eene staatkundige, kon, al deed hij er niet bepaald belijdenis van, dergelijke staatsambten blijven of gaan bekleeden. En merkwaardig is het dat de staten-generaal nimmer een ander besluit hebben genomen en wettelijk door de republiek als zoodanig nooit de voorwaarde van gereformeerd te zijn voor het bekleeden dier ambten is gesteld. Al ging men dan ook in enkele provincies, zooals in Gelderland en Utrecht, in dit opzicht, vooral na 1619, zeer streng te werk en, geraakten langzamerhand de besturen van provincies en gemeenten in zoo goed als uitsluitend gereformeerde handen, nimmer hebben de Vereenigde Nederlanden in hunne

wettige vertegenwoordiging het besluit genomen dat het aldus moest zijn. Ook in dit opzicht gingen de politieken, ondanks Maurits en de kerkelijken, hun eigen gang. Men werd voorzichtiger en trachtte met laatstgenoemden op goeden voet te blijven om herhalingen als van 1618 te voorkomen, maar men zeilde op zijn eigen compas met een ander doel voor oogen, dan de kerkelijken leidde, namelijk de zelfstandigheid van de staatkunde, los van eischen en idealen die de eene of andere kerk haar stelde.

Uit dit alles blijkt de voorliefde van de overheid voor eene ruimere opvatting van de gereformeerde beginselen, waar zij er zich door liet leiden, dan de gereformeerde kerk bedoelde. In dit verband is het van belang er op te wijzen, hoezeer er, althans in de eerste tijden van den vrijheidsoorlog, bij de staten een streven was om de confessie zooveel mogelijk op den achtergrond te houden. Zoo b.v. noemt een kerkelijk ontwerp van de staten van Holland en Zeeland van 1576 zelfs de confessie niet, en vragen zij van de dienaren des Woords niets meer dan de zuivere verkondiging van dat Woord. Terwijl de kerk steeds op fijner precieseering harer beginselen was bedacht, om daardoor de dwaalleer te keeren, zien wij de overheid in de tegenovergestelde richting werkzaam. Zij wenscht dien positieven inhoud der gereformeerde belijdenis niet als richtsnoer voor haar staatsbeleid. Daarvoor waren reeds toen de schakeeringen van het protestantsch geloof te veelvuldig en stelden de staten ook te veel prijs op den steun van andere protestanten in den worstelstrijd tegen Spanje.

In dezen gedachtengang spreekt het dan ook van zelf, dat zij, bij de opdracht aan den prins van de souvereiniteit in 1575, van hem, naast de handhaving van de gereformeerde evangelische religie, alleen verlangden dat hij zou doen „surcheeren ende ophouden de exercitie van de Roomsche religie”. Zij willen niet dat het anderen protestanten als wederdoopers, lutherschen moeilijk zou worden gemaakt. Wij vinden daarin ook eene aanduiding dat de staten van de roeping der overheid om de gereformeerde religie te handhaven eene eenigszins andere opvatting hadden dan de kerk, die haar een jaar te voren had verzocht, hier geen wederdoopers meer toe te laten en hen die er waren, te dringen in de gereformeerde kerk te komen.

Echter was het standpunt van den prins ook nu nog ruimer. Hij verzette zich tegen het uitsluitend verbod der uitoefening van den roomschen godsdienst. Wilde men het beginsel van de vrijheid van godsdiensttoefening niet aannemen, dan moest men ten minste de onbillijkheid ontgaan van éénen godsdienst, die met het evangelie scheen te strijden, te verbieden en anderen, die datzelfde deden, toe te laten. Daarom kon hij zich wèl neerleggen bij eene opdracht om te doen „surcheeren en ophouden de executie van alle andere religiën, den Evangelie contrariërende.” Hiermede werd althans een beginsel naar voren gebracht in plaats van vijandschap tegen

één bepaalde religie. En dat beginsel was ook hier weer zeer ruim gesteld. Want het verbod niet alle andere religiën, die tegen de gereformeerde ingingen, maar die, welke tegen het evangelie streden. Hoe menige godsdienstoefening zou voortaan door den prins kunnen zijn toegelaten, omdat zij, naar zijne overtuiging, niet met dat beginsel in botsing kwam !

Maar al bleef er dan nog in elk geval een struikelblok liggen op den weg van de vrijheid van godsdienstoefening, beiden zoowel de prins als de staten, stelden het verbod vast, „dat men op yemants geloof of conscientie sal inquireren, of dat yemant ter cause van dien eenige moeyenisse, injurie of letsel aengedaen sal worden”. De vrijheid van geweten vormde den grondslag van het verbond van Oranje met Holland en Zeeland. Hierop is zelfs, te midden der felste kerkelijke twisten, nooit inbreuk gemaakt. Daarvoor had men te veel geleden van roomschen dwang.

Bij de opdracht aan den prins van het gouvernement, ter gelegenheid van de Unie tusschen Holland en Zeeland, trad alzoo duidelijk het staatkundig godsdienstig beginsel naar voren, waardoor deze provinciën zich voortaan wenschten te laten leiden. Het was de gereformeerde religie, maar zeer ruim opgevat; de uitoefening van een godsdienst, die tegen het evangelie inging, werd slechts verboden. Milde geesten als die van den prins en de staten van dien tijd konden derhalve vrij wat godsdienstoefeningen toelaten, omdat zij, naar hunne meening, niet tegen het evangelie streden. Wij zouden dan ook kunnen zeggen, dat de Unie van Holland en Zeeland en de opdracht aan den prins veeleer een algemeen protestantsch dan een specifiek gereformeerd karakter droeg.

Dit karakter is door de staten dier provinciën steeds gehandhaafd. Echter dwong de staatkunde den prins, in verband met den nood der tijden, tot een nog milder standpunt tegenover de roomschen. Oranje toch achtte eene vereeniging van al de gewesten, de zuidelijke en noordelijke, eene levenskwestie voor het volhouden van den strijd tegen Spanje. Daartoe moesten zich evenwel de roomschen en protestanten, die zich verzetten tegen de spaansche tyrannie, op het stuk van den godsdienst, althans voorloopig, met elkander verstaan. Wellicht zou dit nog niet zoo spoedig zijn gelukt, had niet de spaansche furie te Antwerpen in 1576 opnieuw de woede van alle nederlanders tegen de spanjaarden opgewekt. Onder haren invloed kwam toen een verdrag tusschen Brabant, Vlaanderen, Artois, Henegouwen, Valenciennes, Rijssel, Douai en Orchies, Namen, Doornik, Utrecht en Mechelen aan de eene zijde en de staten van Holland, Zeeland, Bommel en Buren aan de andere zijde tot stand, dat in de geschiedenis bekend staat als de Pacificatie van Gent.

Het godsdienstig compromis, waartoe men dáár kwam, stond in het teeken der verdraagzaamheid. Men schorste voor het oogenblik alle plakaten tegen de kettters en Alva's crimineele ordonnantie, en handhaafde den roomschen godsdienst, behalve in Holland en Zee-

land. Men bevestigde derhalve den bestaanden toestand; waar de roomschen de groote meerderheid hadden, werd hun godsdienst als de heerschende beschouwd en waar, zooals in Holland en Zeeland, de protestanten het talrijkst waren, geschiedde dat met den gereformeerden godsdienst. Vooral op roomsch standpunt was dit eene groote concessie. En wij kunnen dan ook begrijpen, dat de roomschen haar deden onder den druk der tijden en zich er dus slechts voorloopig in konden vinden. De clause in de Pacificatie dat later de generale staten orde zouden stellen op „het feit en de exercitie van de Religie”, liet hun de hoop op een meer in hun voordeel zijnde regeling. In dit opzicht zetten daarentegen Holland en Zeeland ongetwijfeld iets op het spel. Want zij kenden hiermede aan de staten-generaal het recht toe om het vraagstuk van de verhouding van de hooge overheid tot den godsdienst in de onderscheidene provinciën, dus ook in de hunne, tot oplossing te brengen. Maar ook zij waren hunnerzijds tot die concessie, ter wille van het belang van het vaderland, bereid. Trouwens — de hoop zal hen daarbij hebben bezield, dat eerlang bij de beslissing der staten-generaal, al waren zij verre in de meerderheid roomsch, de geest dierzelfde verdraagzaamheid overheerschend zou zijn.

Sterker nog kwam de milde geest der leidende staatslieden in Holland en Zeeland bij de goedkeuring eener andere bepaling uit. Al werd in die provinciën de gereformeerde religie op ruime schaal beleden, zoo waren er nog verschillende steden, die zich nog niet onder het gezag van den prins hadden geplaatst en een roomschen magistraat hadden. Welnu, de staten van Holland en Zeeland hechtten hunne goedkeuring aan de bepaling, dat deze steden, zoo zij zich onder Oranje wilden stellen, de vrijheid van de uitoefening van den roomschen godsdienst zouden behouden. Daarmede lieten de staten eene belangrijke uitzondering op den in 1573 gestelden regel toe. Plaatsen als Muiden en Weesp, Haarlem en Schoonhoven, Goes en Tholen profiteerden er van. Zij erkenden den prins als stadhouder, maar de roomschen in haar midden werden nu ook niet gehinderd. Op gereformeerden en roomschen werd de voortreffelijke bepaling van toepassing dat „die van beider Catholijkse Roomse Religie, en ook die van de Gereformeerde Religie respectievelijk en reciproce d'een den anderen sullen beloven en sweren met geen injuriën, lasteren of schempwoorden, noch daden iet te verhinderen of te beletten in de voorsz. exercitie haerder Religie”.

Zóó sanctioneerden de staten van Holland en Zeeland, althans in zulke plaatsen, de rustige uitoefening van de gereformeerde en roomsche religie naast elkander. Ja, wat hen betreft, hadden zij hierin wél veel verder willen gaan, indien het staatkundig belang hun dit niet had verboden. Zij hadden namelijk te droevige ervaring opgedaan van het heulen van roomschen met spanjaarden, om het niet van het hoogste gewicht te achten, dat het roomsche geloof

ten bate der gereformeerde religie atnam. Want deze laatste was een onschatbare bondgenoot in den strijd vóór de vrijheid en tegen Spanje, terwijl het eerste maar al te dikwijls in dienst trad van de vijanden des lands. Hunne bevordering der gereformeerde religie en hun tegengaan van den roomschen godsdienst was dan ook bij hen in hoofdzaak eene kwestie van landsbelang.

Duidelijk komt dit uit in de verklaring van de commissie, die in 1575 door de staten van Holland benoemd was tot het samenstellen van kerkelijke wetten. Zij toch schreef in haar ontwerp van 1576: „Dit is de gelegenheid van onze Regering, dat ook de Pausgezinden, die uit oorsake van de gemeene saeke onse zijde willen volgen, uit solemnele beloften ons trou syn; soodat wij ook de openbaere exercitiën van de Pauselijke Religie souden behooren te gedoogen, ten waere de Papen en Monnikken, onse gesworen vijanden, gepooght hadden, deselve tot oproer te misbruiken”. Het is meer dan waarschijnlijk, dat de invloedrijke leden der commissie, die aldus schreven, met deze woorden den geest van het staten-college op dit punt vertolkten. Men ziet dan daaruit dat geen religieus-staatkundige beginselen de staten van het verleen van vrijheid van godsdienst-oefening terughielden. Bij hen golden geene overwegingen, ontleend aan artikel 36 der confessie. Practisch staatsbelang deed hen tijdelijk maatregelen nemen, die mannen als Dathenus en Moded eisch van beginsel achtten. Had de nood der tijden hen niet gedrongen, zoo zouden zij waarschijnlijk ook nu het standpunt van 1572, dat van prins Willem, hebben ingenomen.

Het scheen zelfs een oogenblik dat dit werkelijk zou geschieden. Nadat de prins in het begin van Januari 1577, bij de Unie van Brussel, de staten-generaal had bewogen een verbond tot handhaving der Pacificatie van Gent te sluiten, omdat hij vreesde dat de landvoogd don Jan haar ten nadeele der gereformeerden zou misbruiken, deed hij, bij eene tweede Unie van Brussel in December van datzelfde jaar de staten-generaal een nog veel schooner besluit nemen. Roomschen en gereformeerden zouden elkaar wederkeerig bescherming verleen en derhalve op voet van gelijkheid staan. Deze, vooral voor dien tijd zóó hoogstaande beslissing bewijst duidelijker dan iets anders den machtigen invloed van den geest van Oranje, niet alleen in Holland en Zeeland, maar ook in de Staten-Generaal. Een behendig gebruik had de prins ter bereiking van dit resultaat van de omstandigheden van dat oogenblik gemaakt. Aan de gunstige bepalingen der Pacificatie hadden namelijk tal van ballingen den moed ontleend om in hun vaderland terug te keeren en dientengevolge had het protestantisme eene groote uitbreiding gekregen in noord en zuid. Bovendien had de toenemende verbittering tegen don Jan de macht en het aanzien van den prins belangrijk doen stijgen. Er woei dus door de staten-generaal op dat oogenblik een gunstige wind voor het vermijden van nieuwe botsingen tusschen roomschen en protestanten en voor de daarmede

verband houdende beginselen van den prins. Deze maakte dezen geest terstond dienstbaar aan de vervulling van zijn heerlijk ideaal van wederkeerige verdraagzaamheid en van zijn vastberaden wil om aan het hoofd van zich met elkaar verdragende roomschen en protestanten de met de vrijheid spottende overheersching der spanjaarden te breken. Daaraan danken wij het schoon besluit dier tweede Brusselsche Unie.

Maar wat baatte eene dergelijke aansporing van hooger hand in een tijd, waarin de hevig bruisende stroom der hervorming tot elken prijs eene bedding zocht? Vooral in de zuidelijke Nederlanden, waar volgens Pacificatie en Unie, de roomsche godsdienst heerschende godsdienst was, tartten de steeds talrijker wordende protestanten het verbod der godsdienstoefening. Scherpe ordonnanties werden in den wind geslagen; honderden kwamen bijeen om het evangelie naar de Schriften te hooren verkondigen. De dorst naar het heil in Christus liet zich niet bedwingen; men nam eenvoudig eene vrijheid, die verboden was. Ja, in vurigheid van geest ging men helaas! verder. Zoowel in Gent in het zuiden als in Amsterdam en Haarlem in het noorden werd de roomsche eeredienst gewelddadig verhinderd en de prediking des Woords daarvoor in de plaats gesteld. Is het wonder dat vele roomschen, die eerst tegen een bondgenootschap met protestanten, waar het er op aankwam Spanje's tyrannie te bestrijden, niet hadden opgezien, thans huiverig werden met hen dien kamp voort te zetten? Wat zou er toch, indien de overwinning werd behaald, overblijven van hun dierbaren roomschen godsdienst, dien hunne bondgenooten verfoeiden?

Zóó dreigde er tusschen beiden vervreemding, wrijving en verbittering. De krijg tegen Spanje liep gevaar geen nationale krijg te zullen blijven. Oranje's verwachting scheen te zullen falen. Hij moest daarom tusschenbeide komen. Want zoolang hij leefde, zou hij worstelen om te verhinderen dat Philips, ten gevolge van de onderlinge verdeeldheid der Nederlanden, zijn tergend pleit won. Welnu, waren de Pacificatie en de beide Uniën niet bij machte gebleken om den vrede tusschen roomschen en protestanten te bewerken, hij zou het langs eenen anderen weg beproeven. Van dit pogen was het ontwerp op den religievrede de vrucht. Den 9^{en} Juni 1578 werd het onder zijn invloed door den raad van state bij de staten-generaal ingediend ¹⁾.

Uit het geheele stuk komt ons de geest der verdraagzaamheid tegen ²⁾. Alle moeite wordt aangewend om roomschen en protes-

¹⁾ Zie: De afscheiding der Waalsche gewesten v. d. Generale Unie door Dr. C. H. Th. Bussemaker 1895 dl. 1 bldz. 320 vv.

²⁾ Het geheele stuk bestaat uit 37 artikelen. De bekende geschiedschrijver v. Meteren heeft er slechts 30 (b. VIII fol. 141—142). De overige zeven zijn te vinden bij Janse en v. Dale: Bijdragen tot de oudheidkunde en geschiedenis, inzonderheid v. Zeeuwsch-Vlaanderen dl. I

tanten, als vredelievende burgers, samen met elkaar te doen leven en elkander's godsdienst te doen respecteeren. Alle ongelijk, sinds de Pacificatie van Gent, elkaar aangedaan, moet worden vergeten. Ieder is voortaan vrij in zijne godsdienstige gevoelens, zoolang tot dat een nationaal concilie, na beide partijen te hebben gehoord, eene nadere beslissing zal genomen hebben. Aan de roomschen in Holland en Zeeland wordt de openbare godsdienstoefening toegestaan, onder voorwaarde dat in groote plaatsen minstens honderd gezinnen en in kleine plaatsen de meerderheid van de inwoners daarom vragen. Datzelfde geldt, buiten Holland en Zeeland, overal waar op dat oogenblik die godsdienstoefening aan de roomschen wordt belet. Omgekeerd wordt den gereformeerden in overheerschend roomsche streken dezelfde vrijheid op gelijke voorwaarden geschonken. Wenschen van roomschen en gereformeerden in dien geest worden gericht tot den magistraat, die dan den roomschen voor hun dienstkerken of kapellen aanwijst of hun verlof geeft, ze, indien zij vernield waren, weder op te bouwen op plaatsen, waar zij vroeger stonden, en die den gereformeerden geschikte gebouwen inruimt op behoorlijken afstand van de roomsche kerken. Alle geestelijken worden in hunne bezittingen en rechten hersteld; alleen mogen Holland en Zeeland zich in dit opzicht houden aan artikel 22 van de Pacificatie van Gent, zoolang de staten-generaal hieromtrent geene nadere beslissing genomen hebben. Noch in geschriften, noch op den kansel mag men tegen elkander opruiende taal gebruiken. Met betrekking tot het verbod van huwelijken in zekere graden van bloed- en aanverwantschap moet men de wetten en usantiën van de roomsche kerk blijven volgen. Waar het opname geldt van scholieren, studenten, zieken of armen mag er geen onderscheid gemaakt worden tusschen roomschen en gereformeerden. Buiten Holland en Zeeland moeten bepaald aangegeven roomsche feestdagen ook voor gereformeerden als een zondag gelden. Op dagen, waarop geen vleesch mag worden gegeten, mag dit ook niet worden verkocht. Eindelijk mag bij het begeben van ambten niet op religie, maar moet op bekwaamheid worden gelet.

Ziet daar de bepalingen op den godsdienstvrede, die de prins voornamelijk had ontworpen ter verzoening van roomschen en protestanten in de Nederlanden! Het ontwerp droeg geheel het karakter van een compromis. Verder durfde Oranje niet te gaan, al was hij zelf voorstander van algeheele godsdienstvrijheid. Want nu reeds was het de vraag of de roomschen genegen zouden zijn de meer gunstige bepalingen voor de protestanten aan te nemen.

---

bldz. 198, 199). In het stuk „Religioensvrede” in de Pamflettenverzameling no 368 der Koninklijke Bibliotheek wordt van het slot „alsoo beworpen ende gheadviseert, soo wel bij den Rade van Staten als bij die generale Staten van den Lande van herwaertsouer Tantwerpen vergadert den XII July Anno 1578” nog een 38^e artikel gemaakt.

Men vergeete toch niet, dat het ontwerp op den religievrede den regel van de Pacificatie, als waren de Nederlanden buiten Holland en Zeeland het terrein van het roomsch-catholicisme, ophief. Overal waar een voldoende aantal belijders van den een of anderen godsdienst werden gevonden, zou de uitoefening daarvan vrij zijn, en aan elk van beiden, op behoorlijken afstand van elkaar, een gebouw voor den eeredienst worden ingeruimd. Het bleek dan ook maar al te spoedig, dat de roomschen van dit vrijheidsbeginsel, al was het niet eens een consequent doorgevoerd beslist afkeerig waren. Zelfs stiet de geheele zaak ten slotte op hun onwil af.

Met de grootste moeite gelukte het eerst den prins er in de staten-generaal het besluit door te krijgen, dat het ontwerp aan de verschillende provinciën ter nadere goedkeuring zou worden toegezonden. Men had het liever reeds dadelijk in het vergeetboekgeplaatst. Daarvoor zouden echter de provinciën wél zorgen. Nergens toch vond het instemming, bij sommigen fanatieken tegenstand. De staten van Henegouwen kwamen er zelfs tegen op, dat Holland en Zeeland in deze aangelegenheid zouden medespreken. Men had hun immers bij de Pacificatie van Gent volkomen vrijheid op hun terrein gelaten; het kwam dus niet te pas, dat zij nu met den prins hun invloed op anderer, d. i. op roomsch, gebied deden gelden. Het is dan ook teekenend voor de heerschende stemming, dat de voorstellen voor den godsdienstvrede niet aan de provinciën Holland en Zeeland werden gezonden „doordien deselve, volgende de pacificatie van Gent, gene andere openbare exercitie van de Religie toe en lieten, dan aldaer was”¹⁾. Men liet hun voor het oogenblik hun grooten invloed in eigen gebied om slechts te verhinderen, dat zij medezeggenschap kregen op het terrein van den godsdienst in de roomsche provinciën. En deze laatsten verwierpen den ontworpen godsdienstvrede.

Opnieuw werd het alzo duidelijk, dat het roomsche zuiden en het protestantsche Holland en Zeeland door eene ondempbare kloof waren gescheiden.

Spoedig zou dit maar al te duidelijk, ten nadeele der nationale zaak, aan het licht treden. De roomsche adel, vooral in Artois en Henegouwen, bezorgd zoowel over den stijgenden invloed van Oranje als over de veldwinnende democratie der calvinisten, begon naar onderlinge aaneensluiting en naar vrede te verlangen. Eene overwinning toch der protestanten zou hun wellicht meer kunnen kosten dan een verdrag met Philips. Want zoo de hervormingsgezinden wonnen, zou waarschijnlijk de kans op ambten en betrekkingen in de steden en staten voor hen en hunne zoons geringer worden. Hun invloed zou een grooten schok krijgen. En wat het ergste was, de kleine burger zou dien ten koste van den adel verwerven. Naarmate dus de gereformeerden in het zuiden vuriger optraden,

¹⁾ Zie Bor, dl. 1 bldz. 199.

naar die mate trok de zuigkracht der reactie tal van roomschen naar het roomsch-catholicisme en Spanje terug. Zelfs begon er neiging te ontstaan naar een verbond van enkel roomschen, dat wellicht van den koning voordeelen kon bedingen, die de Generale Unie niet had kunnen verkrijgen. Indien iemand, dan is Parma de man geweest, die behendig van dit streven partij heeft getrokken en zóó het zuiden voor zijn vorst heeft herwonnen.

Naarmate dit proces zich aldaar ontwikkelde, naar die mate gevoelden Holland en Zeeland ook meer neiging hun eigen weg te gaan. De leidende staatslieden aldaar hadden trouwens reeds spoedig getwijfeld aan de verwezenlijking van 's prinsen verwachting van een gecombineerden strijd van noord en zuid tegen Spanje. Nadat de Pacificatie hun een bevoorrechte positie in zake den godsdienst had toegekend, hadden zij dan ook slechts enkele malen gedeputeerden naar de staten-generaal gezonden. Zij behandelden liever hunne zaken op eigen gelegenheid, wèl inziende, dat de tegenstelling op godsdienstig gebied te groot was, dan dat op den duur de worstelstrijd in verbond met het zuiden zou kunnen worden volgehouden. Neen, dan zagen zij liever naar meerdere consolidatie van het noorden uit, ter verkrijging van een bolwerk tegen Rome's overmacht en Parma's staatsmanstalent. Zóó alleen zou het protestantisme in de Nederlanden kunnen worden gered. De Unie van Utrecht is het bewijs, dat dit streven aan onze vaders is gelukt.

Het was 's prinsen broeder, Jan van Nassau, stadhouder van Gelderland, die dit nationale werk in het noorden tot stand bracht. Eerst verbonden zich den 23^{en} Januari 1579 drie en een halve provincie, namelijk Holland, Zeeland, Utrecht en de Ommelanden. In den loop van dat jaar traden Gelderland en Friesland toe. Overijssel was van den aanvang af reeds toegelaten op de dubbelzinnige verklaring harer staten, dat men zich door een onverbrekkelijk bondgenootschap èn met de staten-generaal èn met de geünieerde provinciën verbonden gevoelde. Van het oogenblik, dat de Unie tot stand kwam, was de scheuring tusschen noord en zuid begonnen. Toen in Mei van hetzelfde jaar 1579 de gewesten Artois, Henegouwen, Lilles, Douai en Orchies onder het gezag van Philips terugkeerden, was zij een feit. Van nu aan gaat de statenbond der noordelijke provinciën zijn eigen weg, onder leiding van de gedeputeerden der geünieerde provinciën en geïnspireerd door Oranje en bereidt hij de schepping voor van den protestantsch-christelijken staat der Nederlanden.

Wij bedoelen daarmede niet, dat de Unie dit geprononceerd karakter droeg. Zelfs had zij geen bepaalde kleur. Opzettelijk wilden de stichters haar deze niet geven, omdat zij een verbond èn van roomschen èn van protestanten in Noord-Nederland tegen den gemeenschappelijken vijand moest zijn. Alleen in zooverre zou men dan ook van haar protestantsch karakter kunnen spreken, als zij

eene groote mate van vrijheid veroorloofde op godsdienstig gebied. Doch voor een bepaalden godsdienst trok zij geen partij.

Duidelijk zal dit blijken, wanneer wij ons de geschiedenis van het artikel, dat over den godsdienst handelt, het bekende 13^e artikel, voor den geest roepen.

Zooals bekend is, liet Jan van Nassau voor het eerst op 16 Juni 1578 op eene samenkomst van afgevaardigden van Gelderland, Utrecht en Overijssel te Arnhem zijn plan tot het sluiten van een verbond der noordelijke provinciën met Holland en Zeeland ter sprake brengen. Eene korte schets, getiteld „Vervattede Eenicheit met den van Hollandt”¹⁾, waarin de hoofdlijnen waren aangegeven, verduidelijkte dat plan. Daarin werd echter zelfs in het geheel niet van den godsdienst gesproken. Het gewaagde alleen van wat tot gemeenschappelijke verdediging tegen degenen, die hen, in naam des konings of onder voorwendsel van den roomschen godsdienst te herstellen, aanvielen, door de vereenigde gewesten kon gedaan worden. Zoozeer wilde Jan van Nassau uitsluitend een anti-spaansch bondgenootschap.

Op de tweede samenkomst te Arnhem op 8 September van hetzelfde jaar was echter een ontwerp ter tafel, waarin uitdrukkelijk het standpunt werd omschreven, dat, naar de meening van velen, door de Unie in zake den godsdienst moest worden ingenomen. Kennelijk was bij de omwerking van de schets van 16 Juni tot dit ontwerp, met verschillende opmerkingen van onderscheidene provincies rekening gehouden. Thans toch bevat de „Memorie van sekere punten ende articulen, daer op de Provinciën Ghelre, Hollandt, Zeelant, Utrecht, Overyssele ende andere te saemen zouden moeghen vereenigen ende verbinden”, een speciaal artikel aan den godsdienst gewijd. Dit artikel luidt aldus²⁾ :

„Item soe veele 't point van de Religie aengaet, dat de voorsz. Provinciën sich dien aengaende sullen reguleren naevolgende de Religionsvrede bij den Eertzhertoghe Mathias en synen raede by advys van de Generaale Staten alreede geconcipteert, soo verre die bij den Provinciën geaccepteert wordt ; indien nyet, naevolgende alsulcke andere ordonnantie als de voorsz. Provinciën te saemen, metten eersten sullen maecken, tot meeste eenicheyt, ruste, vrede ende welvaert van den voorsz. Provinciën, ende conservatie van

¹⁾ Te vinden in de Stukken van landszaaken van den president van Hell, in manuscript op het provinciaal archief van Gelderland, afgedrukt in Nijhoff's Bijdragen v. Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde. Nieuwe reeks 4^e dl. bldz. 291—298. Zie verder: Dr. P. L. Muller: De Unie van Utrecht 1878 bldz. 33.

²⁾ Zie Nijhoff's Bijdragen v. Vaderlandsche geschiedenis en Oudheidkunde dl. 1 bldz. 108 vv. Ook: Ontwerpen v. d. Unie v. Utrecht, benevens een lijst v. ongedrukte stukken tot de Historie v. dezelve Unie betrekkelijk, uitgegeven door L. P. v. d. Spiegel 1778 bldz. 7.

jegelick, soo in 't generael als particulier; Geestelick als Waerlick, syn goedt ende gerechticheyt”.

Uit deze woorden blijkt dat de ontwerpers der Unie zich plaatsten op het standpunt van den religievrede, zooals deze door den prins gewenscht en door Matthias aan de gewestelijke staten voorgesteld was. Zij wenschten dus niet bij de Pacificatie van Gent te blijven, die, buiten Holland en Zeeland, den roomschen godsdienst als heerschende beschouwde. Integendeel kozen zij in den geest van den prins partij vóór het beginsel der gelijkstelling van roomschen en protestanten. Zij rekenden er echter op, dat er provinciën konden zijn, die, hoewel zij de Unie wenschten, toch van dien religievrede of dat beginsel van gelijkstelling niet wilden weten. Dit zou met overheerschend roomsche provinciën het geval kunnen zijn, maar ook met Holland en Zeeland, die wellicht van de exceptioneele positie, hun bij de Pacificatie toegekend, geen afstand wenschten te doen. Doch hoe dit zijn mocht, indien er waren, die den godsdienstvrede van Matthias niet begeerden in te voeren, zou niet aan hen, maar aan de geünieerden te zamen het recht toekomen, om in hun gebied de godsdienstkwestie te regelen. Dezen zouden daarbij wél overleg plegen met de betrokken provincie, maar gezamenlijk zou men dan eene ordonnantie op het stuk van den godsdienst maken, waaraan die provincie zich moest houden. In het ontwerp lag derhalve het beginsel vast, dat geen provincie de godsdienstkwestie naar believen kon regelen. Dit was Unie-zaak.

Zóó had althans Jan van Nassau dit punt willen regelen. Uit den smeltkroes der discussies kwam echter ten slotte een geheel ander artikel te voorschijn. Wij laten hierbij de afgevaardigden der groote geldersche steden ter zijde, die niets van den religievrede wilden weten en zich uitsluitend aan de Pacificatie hielden, maar denken alleen aan hen, die niet ongezind waren mede te gaan, doch het artikel, zooals het was geconcipieerd, niet wilden aannemen. Vooral richtte zich hun bezwaar tegen den wensch van den stadhouder om in geval de religievrede in eenige provincie niet werd begeerd, door eene generale ordonnantie te bepalen hoe het dáár worden moest. Kennelijk had Jan bij zijn ijver voor de nationale eenheid den onderlingen naijver der provinciën te laag aangeslagen. De roomsche provinciën hebben zeer waarschijnlijk voor een te grooten invloed van de zijde van Holland en Zeeland gevreesd, en laatstgenoemden stelden te veel prijs op het behoud van den status quo, om dezen aan den religievrede op te offeren. In elk geval werd ten slotte op den arnhemschen landdag een geheel ander artikel 13 vastgesteld.

Het luidt aldus : „Ende sooveel 't poinct van de Religie aengaet : sullen hen die van Holland en Zeelant draegen nae haerl. goetduncken, en d'andere Provinciën zullen hen reguleren naer inhoud der Religionsvrede, bij den Eertshertoge Mathias, Gouverneur en Capiteyn Generael van dese Landen, met die van zynen Rade bij advis van de Generale Staten alrede geconcipieert, ofte daerinne

generalyck ofte particulierlyck al sulcke ordre stellen als sy tot rust en welvaart van de Provincien, ende conservatie van een ygelick geestelyck en weerlyck syn goet en de gerechticheyt doenlyck vinden sullen; sonder dat hun hierin bij eenige andere Provincien eenich hinder ofte belet gedaen sal mogen worden. Mits dat een ieder particulier in zijn Religie vry sal mogen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal mogen achterhalen, volgende de voors. Pacificatie tot Gent gemaect" ¹⁾).

Men ziet dat van het oorspronkelijk artikel weinig is overgebleven. Het allesbeheerschend beginsel dat voor alle provincies de religievrede geldt, tenzij de geünieerden ergens een andere regeling ontwerpen en toelaten, is vervallen. Holland en Zeeland behouden het recht, dat hun bij de Pacificatie is toegekend om geheel naar eigen goeddunken te handelen, dat wil met andere woorden zeggen, om den gereformeerden godsdienst tot heerschenden godsdienst te blijven maken en den roomschen de uitoefening van den hunne te verbieden. Zelfs gaat de Unie in dit opzicht verder dan de Pacificatie. Want terwijl deze hun die vrijheid verleend had, totdat de statengeneraal op „het feit en de exercitie van de Religie" orde zouden gesteld hebben, wordt zij hun bij artikel 13 van de Unie voor goed geschonken. Uit deze bepaling blijkt de groote invloed, dien de hollandsche afgevaardigden op den landdag hadden.

Maar ook de andere provinciën kregen feitelijk de meest mogelijke vrijheid. Wèl wordt als regel vooropgesteld, dat zij zich aan den religievrede moeten houden, maar terstond wordt hieraan toegevoegd, dat zij het punt van den godsdienst ook samen of afzonderlijk kunnen regelen, zooals zij het meest in het belang hunner bevolking achten. Mochten dus de geünieerden het standpunt van den religievrede voor de provinciën al het meest aanbevelenswaardig vinden, toch lieten zij de mogelijkheid voor elk van deze open om de godsdienstkwestie naar believen te regelen. Een overwegend roomsche provincie zou dus hetzelfde ten aanzien der gereformeerden kunnen doen, wat Holland en Zeeland ten aanzien van de roomschen deden. Van eene door de geünieerden vast te stellen ordonnantie is geen sprake meer, tenzij men er zelf om vraagt. Men kan overleg plegen, maar men kan het ook nalaten. De vrijheid van elke provincie blijft intact.

Die geest van vrijheid, die uit het veranderde artikel spreekt, komt het schoonst uit in het slot. Dit klinkt wèl eenigszins paradoxaal, waar juist dat slot al de provinciën op één punt bindt. Maar die gebondenheid raakt het verbod aan allen om iemands gewetensvrijheid aan te tasten. Laat vrij elke provincie de bepalingen op uitoefening van den godsdienst vaststellen, die zij zelf verkiest „mits dat een ieder particulier in zijn Religie vry sal mogen

¹⁾ Zie M. L. v. Deventer : Gedenkstukken van Johan v. Oldenbarnevelt en zijn tijd. Eerste dl. 1860 bldz. 8 vv.

blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal mogen achterhalen, volgende de voors. Pacificatie tot Gent gemaect''.

Dit gulden, echt-protestantsche beginsel, reeds te Gent vastgesteld en thans gehandhaafd, zou nimmer meer in ons vaderland worden te niet gedaan. In zooverre was er reeds voor goed eene overwinning behaald.

Het behoeft ons niet te verwonderen dat Holland en Zeeland nog pogingen in het werk stelden om nog meer van dit artikel, ten gunste der gereformeerden, te profiteeren. Holland kwam met het voorstel ¹⁾ om achter de bepaling dat elke provincie vrij haren gang mocht gaan „sonder dat hun hierin bij eenige andere Provinciën eenich hinder ofte belet gedaen sal mogen worden,” deze woorden te voegen „maar sullen malcanderen daerinne respecteren, hanthouden ende defenderen. Ten ware eenige van de voors. geünieerde Provinciën, steden ofte leden van dien hen daerinne beswaert vonden, 't welck sy aan de Generaliteit sullen mogen remonstreren, om daerinne te voorsien”. Uit dit voorstel blijkt dat Holland niet alleen wenschte dat de ééne provincie de andere niets in den weg zou leggen, wanneer deze anders dan op de wijze van den religievrede de godsdienstkwesitie wilde regelen, maar ook dat de ééne provincie de andere bij dat streven positief zou moeten steunen, tenzij hiertegen, door de generaliteit te beoordeelen, gewichtige bezwaren bestonden. Wij kunnen ons best begrijpen dat dit voorstel den roomschen te ver ging. Er was toch veel kans dat de ééne of andere provincie overheerschend gereformeerd zou worden. Welnu, in zulk een geval zouden de overige roomsche provincies deze moeten steunen in haar streven om b.v. de uitoefening van den roomschen godsdienst te verbieden, indien zij den gereformeerden godsdienst tot den heerschende wilde maken. Het is alleszins verklaarbaar, dat de roomsche afgevaardigden voor zulk een voorstel niet te vinden waren en dit werd verworpen.

Eenzelfde lot trof een voorstel van Zeeland, waarachter eenzelfde bedoeling, ten gunste der gereformeerden, school. Deze provincie wilde achter de beginwoorden van het artikel ²⁾: „Ende sooveel 't point van de Religie aengaet, sullen die van Holland en Zeelant''

¹⁾ Zie M. L. v. Deventer t. a. p. bldz. 17. Ik geloof niet dat deze opmerkingen ook door Zeeland zijn gemaakt. Zij dateeren uit den tijd van 10 September tot 16 October, en noch in de September-vergadering te Arnhem noch in de Octobervergadering te Utrecht waren de zeeuwen aanwezig. (Bondam, Redevoering over de Unie v. Utrecht bldz. 108—114). Ook is het merkwaardig, dat in het ontwerp, 't welk v. d. Spiegel ter Griffie v. d. Heeren Staten v. Zeeland vond, dit voorstel, terzijde staande, met de pen is doorgehaald (v. d. Spiegel t. a. p. bldz. 50). Kennelijk hebben de zeeuwen van het hollandsche voorstel niet willen weten.

²⁾ Zie: Van de Spiegel: Bundel v. onuitgegeven stukken enz. 1e dl. bldz. 42.

lezen „ende alle andere daer die Catholicke Roomsche Religie cesseert”. De zeeuwen wilden dus onmiddellijk het recht, dat Holland en Zeeland kregen, voor elke provincie waar de gereformeerde religie van overheidswege werd gehandhaafd, in de Unie zien vastgelegd. Het is waarschijnlijk dat de meerderheid in dit voorstel niet wilde treden om den schijn te vermijden alsof de Unie een min of meer anti-roomsch karakter had. Het valt toch niet te ontkennen, dat, zoo men het voorstel van de zeeuwen had aangenomen, men op bedenkelijke en voor de gereformeerden eenzijdig-voordeelige wijze in het beginsel van den religievrede zou hebben ingegrepen. Ten aanzien van Holland en Zeeland kon de exceptie gelden dat een bestaande toestand werd gehandhaafd. Doch er was, op het standpunt der onpartijdige Unie, geen enkele reden om ook straks gereformeerd wordende provinciën thans niet het beginsel van den religievrede voor te houden. Dat de meerderheid dit heeft begrepen, bewijst te meer dat de Unie vóór niet één der godsdiensten bepaald partij trok.

Één voorstel van Holland werd nog overgenomen ¹⁾. Het was de bijvoeging achter de slotwoorden „ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal mogen achterhalen” van deze twee woorden „ofte ondersoucken”. Uit de overname blijkt opnieuw hoezeer men stond op de handhaving van het beginsel der gewetensvrijheid. Men mocht zelfs geen onderzoek naar iemands godsdienst doen. Al trok de Unie dan ook geen partij voor een bepaalden godsdienst, ongetwijfeld droeg zij een beslist protestantsch karakter.

Nadat nog eene ondergeschikte wijziging was aangebracht, luidde artikel 13 in de Unie van 23 Januari 1579 aldus ²⁾:

„Ende soe veel Apoinct van der Religie aangaet sullen hem die van Holland ende Zelant draegen naer haerluyden goetduncken, ende dandre Provinciën van dese Unie sullen hem moegen reguleren naer inhoudt van de Religionsvrede bij den Eertshertoge Mathias, Gouverneur ende Cappiteyn Generael van dese landen met die van sinen Rayde by advis van de Generael Staten alrede geconcipteert, ofte daerinne generalick oft particulierlick alsulcke ordre stellen als si tot rust ende welvaert van de Provinciën, Steden ende particulier leden van dyen ³⁾, ende conservatie van een ygelick, gheestelick ende weerlick, syn goet ende gerechticheyt doennelick vynden sullen, sonder dat hem hierinne bij enyge andere Provinciën enich hynder ofte belet gedaen sal moegen worden, mits dat een yder particulier in syn Religie vrij sal moegen blijven, ende dat men nyemant ter cause van de Religie sal moegen achterhaelen

¹⁾ Zie M. I. v. Deventer t. a. p. bldz. 17.

²⁾ Zie R. Fruin : Geschiedenis der Staatsinstellingen in Nederland enz. uitgegeven door Dr. H. T. Colenbrander 1901 bldz. 381 en 382.

³⁾ In het arnhemsche ontwerp stonden niet de woorden „Steden ende particulier leden van dyen”.

ofte ondersoucken, volgende die voorsz. Pacificatie tot Ghendt gemaect''.

De geschiedenis zoowel als de inhoud van het artikel leiden tot de slotsom dat het een compromis was voor een tijdperk van overgang. Een vaste lijn wordt er niet in getrokken, behalve voor zoover het de gewetensvrijheid gold. De geheele kwestie van de vrijheid van godsdienstoefening blijft er onbeslist. Wèl schemert de hoop er in door, dat men zich aan het lievelingsdenkbeeld van den prins van den religievrede zal houden, maar men laat ten slotte elke provincie geheel en al vrij. In een gereformeerde provincie kon men het den roomschen en in een roomsche provincie kon men het den gereformeerden zoo moeilijk maken als men wilde, zonder met de Unie in botsing te komen. Althans wat hare letter betreft. Want haar geest richtte zich op onderlingen vrede en verdraagzaamheid, al verbood de onderlinge naijver der provinciën daarop in het algemeen belang dwingende bepalingen te maken.

Ook moet bij de beoordeeling van het artikel niet worden vergeten, dat men juist ten aanzien van het punt van den godsdienst dubbel omzichtig moest zijn, niet alleen om niemand onder de heterogene bondgenooten te kwetsen, maar ook om den onzekeren toestand, waarin de zaak der religie zich nog steeds bevond. In verschillende provinciën was de ontwikkeling der geesten op dit gebied niet na te gaan. Al scheen ook de actie der gereformeerden hunne overwinning te voorspellen, zoo was toch de mogelijkheid van eene zegevierende reactie van roomsche zijde niet uitgesloten. Daarom eischte goed beleid zich voor de toekomst niet te veel te binden.

Om deze verschillende redenen ontwierp men een artikel, dat van wege zijne rekbaarheid uitnemenden dienst deed bij den toenmaligen stand der godsdienstige partijen, maar dat als richtsnoer ter bepaling van het standpunt der Unie tegenover latere, geheel andere godsdienstige verhoudingen niet met vrucht kon gebruikt worden. Al kon men zich daarbij op de letter beroepen, de geest van het artikel was er ongetwijfeld mede in tegenspraak. Het was de fout van Hugo de Groot en van Oldenbarneveld, dat zij dit niet hebben erkend.

Als bewijs hoe vaag het artikel was, mag wèl dienen dat er reeds terstond na het sluiten der Unie twijfel rees omtrent de juiste uitlegging ervan. Sommige roomschen toch meenden, dat men alleen tot de Unie kon worden toegelaten, wanneer men zich òf op het standpunt van den religievrede plaatste òf beide godsdiensten onvoorwaardelijk duldde, en dus niet, wanneer men alleen den roomschen godsdienst toeliet, omdat de gereformeerden niet zóó talrijk waren, als de religievrede voor de uitoefening van den godsdienst noodig achtte. De kwestie, door hen naar voren gebracht, kwam dus neer op de vraag of in overheerschend roomsche steden en provinciën, waar het standpunt van den religievrede niet werd ingenomen van wege het te gering aantal gereformeerden, algeheele vrijheid aan

roomschen en gereformeerden beiden moest worden geschonken om in de Unie te kunnen worden opgenomen ?

En wat wordt nu op die vraag geantwoord ? Reeds op 1 Februari, dus ruim één week na het totstandkomen der Unie, geven de geünieerden deze toelichting of aanvulling : „Also eenige schijnen swarigheid te maken op 't 13 articul van de Unie, den 23 dezer maand gesloten, tusschen de Gedeputeerden van de Landen van Gelre en Zutphen, Holland, Zeland, Utrecht en Ommelanden, tusschen de Eems en Lauwers, alsof de meininge en intentie ware geweest, niemand in de Unie te ontvangen, dan diegenen, die der Religionsvrede, bij den Eertshertog van Oostenrijk en Raden van Staten neffens hem bij advys van de Generale Staten geconcipteert is, of ten minsten die beide Religiën, de Catholyke-Roomse en Gereformeerde, zouden toelaten, so ist, dat de voorsz. Gedeputeerden, welken over de voorschreven Unie gestaan en deselve gesloten hebben, om alle misverstand en wantrouwe weg te nemen, bij desen wel hebben willen verklaren, haerlieder meininge en intentie niet geweest te zijn, noch als noch te wesen, eenige Steden of Provinciën, die zig aan de voors. Catholyke Roomse Religie alleen sullen willen houden, en daer 't getal van de Inwoonderen derselver van de Gereformeerde Religie so groot niet en is, dat zij, vermogens de voorschreven Religionsvrede, exercitie van de Gereformeerde Religie soude mogen genieten, uit te willen sluiten ; nemaer, dat zij des niettegenstaende bereid sullen wesen, alsulke Steden en Provinciën, die sich alleen aan de voorschreven Roomse Religie sullen willen houden, in dese Unie te ontfangen, by so verre sy sich anders in de andere poincten en articulen van de voorschreven Unie soude willen verbinden en als goede Patriotten dragen, so de meininge niet en is, dat d'een Provincie of Stad hem 't feit van d'andere in 't poinct van de Religie sal onderwinden, en dit om te meerder vrede en eendracht tusschen de Provinciën te houden, ende principaelste occasie van twist en tweedracht te vermyden en weg te nemen.”

Uit dit antwoord blijkt dat steden en provinciën, die in zulke gevallen uitsluitend de uitoefening van den roomschen godsdienst toelieten, toch niet buiten de Unie werden gesloten. Maar zoowel vraag als antwoord toonen bovendien hoe onbelijnd en rekbaar artikel 13 was, en dat de zucht om allen te verbinden tegen den gemeenschappelijken vijand, het trekken van een vaste lijn in zake het vraagstuk van de verhouding der overheid tegenover den godsdienst had belet.

Enkele jaren later openbaarde zich echter een streven om het artikel dienstbaar te maken aan de bevestiging der gereformeerde religie. In April 1583 stelden namelijk de gedeputeerden der geünieerden te Utrecht voor „of nu niet geraden was articul 13 sulx bij gemeen consent te veranderen, dat aengezien alle de Provinciën door Gods genade, de Evangelise Gereformeerde Religie nu eendrachtelyk hadden aengenomen, sy daer by souden blijven, sonder

eenige veranderinge daer in te mogen doen, als met gemenen consente van alle de Bondgenoten, en ook den anderen met lijf, goed en bloed daer in te maintaineren en beschermen om also te voorkomen dat in toekomstige tijden door veranderinge van Religie geen scheuringe mocht worden gepraetiseerd of te wege gebracht onder de voorsz. Provinciën of Leden van dien. Wel verstaende dat so verre eenige Provincie, Leden of Steden van de Roomse of andere Religie wesende, hen na desen begeerden in dese unie te begeven, dat de selve daer in bij gemeen consent aengenomen en ontvangen souden mogen werden en hare vrijheid daerin souden mogen behouden." De bedoeling van dit voorstel is doorzichtig. Men wenschte den gereformeerden godsdienst, overal waar hij aangenomen was, door middel van de Unie, handhaven. Deze moest er tegen waken dat provinciën, waar deze heerschende was, weder tot het roomsch-catholicisme terugvielen. Daarom ijverden de voorstellers vóór de bepaling dat zulk eene verandering in geen enkele gereformeerde provincie zou worden toegelaten, tenzij met goedvinden van al de bondgenooten. Dit voorstel vond zijn grond in de overweging dat de gereformeerde religie voor de staatkunde van onschatbaar gewicht was. Zij toch was het machtig bolwerk tegen Rome's overmacht en Spanje's dwingelandij. In zooverre men dit thans in het artikel zijdelings wilde uitspreken., week het voorstel af van de oorspronkelijk getrokken lijn.

Om verschillende redenen werd het niet aangenomen. Gelderland en Utrecht wenschten dit geprononceerd karakter aan het artikel niet te geven ¹⁾ en pleitten voor het behoud der bestaande redactie. Holland stond op een geheel ander standpunt en wilde wèl den gereformeerden godsdienst als heerschenden godsdienst handhaven, maar niets weten van het recht der gezamenlijke bondgenooten om hierin verandering te brengen, afkeerig als deze provincie steeds van algemeene regelingen was. Zij meende dat elk gewest de zaak voor zichzelf in orde moest brengen. Wij moeten echter daaruit niet de slotsom trekken, dat de niet-aanneming van het voorstel der gedeputeerden plaats vond op den door Holland aangevoerden grond. Althans bij Gelderland en Utrecht gold hij niet. De gevallen beslissing levert daarom geen argument voor het standpunt van van Oldenbarneveld, die geene inmenging der geünieerden in de godsdienstige aangelegenheden van eenige provincie duldde.

Nog eens is er sprake geweest van eene dergelijke verandering van het artikel. Het was op de groote vergadering der Staten-Generaal van 23 Januari 1651 ²⁾. Toen werd het voorstel ingediend, „dat

¹⁾ Zie in Nijhoff's Bijdragen v. Vaderlandsche Geschiedenis en Oudheidkunde 9e dl. bldz. 242 het artikel v. Mr. G. A. de Meester : Het dertiende artikel der Unie v. Utrecht.

²⁾ Zie Mr. Pieter Paulus : Verklaring der Unie van Utrecht 1776 2e dl. bldz. 242 en 243.

bij de respective Provincien verklaringe zou worden gedaan, dat zij, elk in den haren, zullen vasthouden en handhaven de ware Christelyke Gereformeerde Religie, gelijk deselve in de publieke kerken deser landen tegenwoordig gepredikt en geleerd wordt, mitsgaders in den jare 1619, bij de Nationale Sinode van Dordrecht is bevestigd . . . ; dat deselve, zoo by elke Provincie in den haren, als van wegen de Generaliteit, in de Kwartieren, onder derselver gebied behoorende, met de magt van 't Land worden gehandhaafd, zonder te gedogen, dat ooit bij iemand daarin eenige verandering werde gedaan". Ook nu echter kwam er van eene verandering van het artikel niets. Wél verklaarden de gezamenlijke bondgenooten den 27^{en} Januari, dat zij „elk in den haren" de ware Christelijke Gereformeerde religie zouden vasthouden en handhaven, maar van eene dergelijke handhaving „van wegen de Generaliteit" wilde de meerderheid ook nu niets weten. Holland zorgde ook nu dat de letter van de Unie haar niet zou dwingen te buigen voor den wil van de meerderheid der geünieerde provinciën, in zake de regeling van de godsdienstkwestie. Indien toch de gereformeerde godsdienst van wege de Unie tot heerschende leer werd verklaard, zou het kunnen gebeuren dat het rekkelijk standpunt, waarop Holland zich, met het oog op de verschillende protestantsche stroomingen op haar gebied, het liefst plaatste, door de bondgenooten werd afgekeurd. In dat geval zou zij gedwongen worden een politiek te voeren, die door hare leidende staatslieden steeds was verworpen en die niet strookte met den geest van zelfstandigheid en liberteit, die immer hare regenten kenmerkte. Zóó werd Holland vooral de oorzaak dat er van eene generale regeling op het stuk der religie door de Unie niets kwam.

Groote waarde heeft de Unie voor zoover zij het beginsel der gewetensvrijheid krachtig handhaafde.

Een richtsnoer ter bepaling van de juiste verhouding tusschen staat en godsdienst en kerk biedt zij niet.

En voor zoover zij in 't algemeen voor den religievrede partij trok en voor de roomschen gunstig was, heeft geen der provinciën zich aan haar gehouden en was zij derhalve voor de practijk waardeloos.

De staten van Holland bevestigden den 21^{en} December 1581 den toestand, die reeds sinds het besluit van 1573 in hunne provincie bestond, door hun plakkaat tot schorsing van den roomschen eeredienst ¹⁾. Den 26^{en} Augustus van datzelfde jaar 1581 werd door de staten van Utrecht de catholieke godsdienstoefening verboden, terwijl de staten van Gelderland den 29^{en} Januari 1582 hetzelfde deden. Het ééne gewest vóór en het andere na nam

¹⁾ Dat plakkaat was gericht tegen ergerlijke schriften, het schoolhouden zonder verlof, bedekte samenkomsten, geestelijke gewaden en Roomsche godsdienstoefening. Het werd herhaald in 1622, 1629, 1641 en het laatst den 14^{en} April 1649.

alzoo den gereformeerden godsdienst aan als staatsgodsdienst met verbod van de uitoefening der roomsche religie. Het onderwijs werd zoo goed als geheel aan roomschen invloed onttrokken; slechts protestantsche onderwijzers werden toegelaten. Ja, terwijl men de Unie niet had willen dienstbaar maken aan de bevestiging van de gereformeerde religie als godsdienst van staat, werden van wege de staten-generaal plakkaten uitgevaardigd, die in al de provinciën de uitoefening van den roomschen godsdienst verboden en de geestelijken verbanden. Nog sterker. De geünieerden voerden in het veroverde Groningen en Drente met geweld den gereformeerden godsdienst in met verbod van den roomschen kerkdienst. Als in 1594 door de belegerde Groningers met Maurits, graaf Willem Lodewijk en den Raad van State wordt onderhandeld over de overgave der stad en eerstgenoemden verzoeken, dat de oude catholieke godsdienst en de uitoefening daarvan in hare waarde mocht blijven, wordt hierop kortweg geantwoord „dat binnen de stad Groningen en Ommelanden geene andere religie geoeffend zal worden als de gereformeerde, zooals die tegenwoordig in de Vereenigde gewesten in 't openbaar geoeffend wordt; mits, dat niemand in zijn geweten onderzocht worde". En wanneer twee jaren later in 1596 aan graaf Willem Lodewijk door de generaliteit bevel wordt gegeven om in Drente „de reformatie en de Christelycke bestellinge van Kerken ende Schoelen" in te voeren, volbrengt hij zijn last zonder iemand, hetzij edelen hetzij eigengeërfd en te raadplegen. Zulke handelingen waren ongetwijfeld met artikel 13 van de Unie in strijd. De vrijheid, die men en vooral Holland voor zichzelf had begeerd, gunde men aan het landschap Drente en de stad Groningen niet. Hier deed zich de overmacht der geünieerden in zake de religie wèl zeer bedenkelijk gelden.

En dit had men vroeger toch nooit gewild. Het levert ons een nieuw bewijs hoe weinig men zich bij de veranderde tijdsomstandigheden aan artikel 13 stoorde. Maar daarom juist had Holland het zedelijk recht verbeurd zich later, in den strijd met de contra-remonstranten, tegenover hare tegenstanders op dat artikel te beroepen. Vroeger zagen wij reeds dat de geest er van niet vóór Holland's toen ingenomen standpunt pleitte. En wat de letter betreft, had zij er zelf toe medegewerkt om die tot een doode letter te maken.

Maar dit voor het oogenblik daargelaten, vragen wij ons met het oog op de bedoelde plakkaten en dergelijke handelingen als in Groningen en Drente plaats hadden af, of werkelijk de milde geest, die de staten steeds had bezielde, van lieverlede van hen was geweken. Zoo beslist durven wij echter niet te spreken. Ongetwijfeld gevoelden zij zich, uit het oogpunt van het staatsbelang, geroepen den gereformeerden godsdienst als staatsgodsdienst, elk in zijn gewest, te handhaven, en om dezelfde reden de uitoefening van den roomschen eeredienst te verbieden. Maar liever hadden zij dit

niet gedaan. 's Lands belang maakte het echter noodig, nu zoovele priesters niet alleen bleken te heulen met den vijand, maar ook hunne gemeenten prikkelde tot verzet. Om dezelfde reden sloot men de roomschen uit van deelname aan de regeering; zij toch zouden, door de geestelijkheid opgestoot, zoo licht van hunne positie hebben gebruik gemaakt om in den vrijheidsoorlog de rol van verrader te spelen. De plakATEN geven dan ook geregeld als reden van het verbod der roomsche godsdienstoefening op, dat „daardoor lichtelijk eenige onrust en oproer zou mogen rijzen, en eenige heimelijke verstandhouding met den vijand gehouden en listige aanslagen te weeg gebracht worden”. Hiermede handelden zij geheel in den geest van den grooten Zwijger, namens wien Marnix op de eerste staten-vergadering van 1572 wél vrijheid van religie zoowel voor roomschen als voor gereformeerden had gevraagd, maar met de uitdrukkelijke reserve „ten ware zijlieden hem verthoenden vianden ofte hem mishandelden tegens 't gunt voers. is.” Wij vergeten niet dat bij het uitvaardigen van plakATEN ook dikwijls kerkelijke drang in het spel was. Niet altijd konden de staten doof blijven voor den hoorbaren tegenzin van het gereformeerde volk tegen de roomschen. Maar hoofdmotief bij de regeeringspersonen was en bleef de vrees, dat bij den opbloei van het roomsch-catholicisme weder de weg voor de oude, spaansche tyrannie zou worden gebaad. Bij hen stond steeds deze politieke reden op den voorgrond. Het beste bewijs voor de waarheid daarvan is de slapheid, waarmede in kalmer tijden de hand aan de uitvoering der plakATEN werd gehouden. Verschillende geestelijken werden met rust gelaten; uitgebannen konden niet zelden veilig terugkeeren. Menige godsdienstoefening liet men ongestoord plaats hebben. Het wekt dan ook geene bevreemding, dat gedurig van kerkelijke zijde op ernstiger handhaving werd aangedrongen. Maar mocht dit ook al voor een oogenblik geschieden, spoedig daarna waren de plakATEN weder zoó goed als in onbruik. Kennelijk was de overheid zelf niet bijzonder van dit strijdmiddel gediend.

De reden daarvan ligt voor de hand. Het heilig vuur, dat van wege de kerk aan artikel 36 der confessie werd ontleend, was den regeeringspersonen over 't algemeen vreemd. Daarvoor waren zij te libertijnsch gezind en veel te weinig geestverwanten van Calvin; daarvoor waren zij te nuchtere staatslieden en te weinig beslist van dogmatische overtuiging. Ook verwachtten zij, als practische mannen, van een gematigd optreden tegenover de roomschen meer voor de toenadering van dezen tot den nieuwen staat van zaken en zelfs voor die tot de gereformeerde kerk. Hun politiek tegenover Rome rustte op een gansch anderen grondslag dan die der gereformeerde kerk. Ja, ook hun politiek tegenover andere protestanten dan de gereformeerden, zooals wederdoopers, lutherschen en dergelijken vond veeleer haren oorsprong in hunne begeerte om de ééne, pro-

testantsche kerk, namelijk de gereformeerde, zóó sterk mogelijk te maken, ten bate van 's lands belang, dan in de zucht om den waren godsdienst te helpen bevorderen. Bij hen was de handhaving van één bepaalden godsdienst ten allen tijde veel meer middel dan doel. Maar vandaar dan ook dat in dagen, waarin geen vrees voor den vijand heerschte, de actie vóór en tegen eene bepaalde religie bij de staten zeer verslaptte.

De principieele staatkunde, door de kerk gewild, was den staten steeds vreemd.

Na de verhouding der overheid tegenover den godsdienst, gedurende en sinds de vestiging der Republiek der Vereenigde Nederlanden te hebben in het licht gesteld, komt thans de vraag aan de orde, welke houding de overheid, die „professie deed van de Gereformeerde religie” tegenover de gereformeerde kerk aannam. Zij was de begunstigde kerk; de alleen erkende kerk. Oppervlakkig zou men vermoeden dat zij toen als zoodanig gulden tijden doorleefde en met groote dankbaarheid de schuts der regeering aanvaardde. Dit laatste was echter reeds spoedig en in steeds mindere mate het geval. En dat niet, omdat de kerk geen geprivilegeerde kerk wilde zijn, maar omdat de overheid haar taak van schutspatroon der kerk opvatte op eene wijze, die haar als kerk dreigde te vernietigen. Wij zullen later zien, dat de kerk hiervan zelf ten deele de schuld droeg.

Thans zullen wij nagaan in hoeverre de overheid inbreuk maakte op de vrijheid der kerk en dientengevolge haar leven aantastte, maar tevens wat haar hiertoe bewoog. Vooral is het van belang dit te weten, omdat die overheid niet uit tegenstanders, maar uit vrienden, uit leden dier kerk bestond, en het bij den eersten oogopslag allerzonderlingst schijnt, dat eene overheid „professie doende van de Gereformeerde religie” feitelijk de grootste vijandin van de gereformeerde kerk is geworden.

In Holland — waarmede wij hoofdzakelijk te doen hebben — begon reeds spoedig na het begin van den vrijheidsoorlog, de bemoeienis van de staten met de zaken der kerk. In 1573 vaardigden zij een plakkaat uit, waarbij alle officieren, magistraten, wethouders en ingezetenen in Holland worden gelast een register van de kerkelijke goederen te maken „om die penningen ten gemeenen beste en tot onderhoud van de Dienaren des Goddelijcken Woorts aan te wenden naar behooren”. In eene resolutie van een jaar later, van 1574, bepalen zij het stadstraktement van de predikanten der gereformeerde kerk op ten hoogste 300 en dat in de dorpen op ten hoogste 200 gulden, met vrij huishuur voor allen. Wanneer de opbrengst van de kerkelijke goederen daartoe niet voldoende was, zou het restant uit die der geestelijke goederen worden gevonden. Hier liggen de kiemen van de geldelijke verhouding tusschen de overheid en de volkskerk; zij dateeren uit den aanvang van de geschiedenis

dezer laatste. Eenerzijds was deze financieele regeling van overheidswege voor de kerk een zegen, anderzijds is zij niet zelden door haar als een wapen tegen de vrijheid harer dienaren gebruikt.

Spoedig zou zij echter op meer ingrijpende wijze haar gezag in de kerk doen gelden. Zoowel in de opdracht van de hooge overheid aan prins Willem in 1575 als in de kerkelijke wetten, die in 1576 op last van de staten van Holland en Zeeland waren ontworpen, treedt dit streven duidelijk aan het licht.

In eerstgenoemde wordt uitdrukkelijk aan den prins de taak opgelegd tot het samenstellen van een college van vier commissarissen „in het stuk der Religie, dewelke sullen letten op de qualiteit van de Predikanten en de Ministers, mitsgaders op haar behoorlijk onderhoud voorsien in de Steeden met advis van de Magistraaten aldaar, ende ten platten Lande van de Hoofdofficieren van de Plekke”. Hier wordt dus een soort van superintendentie van overheidswege over de predikanten geëischt. Maar men deed meer. Men droeg den prins ook op, er voor te zorgen dat nergens collegies of consistories gevestigd werden „dan met advis, nominatie ende instelling van de Magistraaten derselver Steeden ofte van de gemeene Staten”. Van den beginne af aan meende derhalve de overheid de vergaderingen van predikanten, ouderlingen en diakenen, de zoogenaamde consistories, waarin men naar eigen overtuiging genoemde ambtsdragers koos, onder hare voogdij te moeten plaatsen. Op deze wijze vangt de overheid aan de kerk, die door den staatssteun in de gelegenheid is zich krachtig te ontwikkelen, tevens in die mate onder haar gezag te brengen, dat zij geen gevaar voor haar kan opleveren. En al zijn later, op verzoek van den prins, deze bepalingen uit de acte van opdracht weggelaten, van dien tijd af dagteekent toch in elk geval de post van commissaris-politiek, door wien de overheid de kerk als het ware onder haar gestadig toezicht hield. Op de noordhollandsche synode van April 1575 komt hij het eerst voor. Doorgaans waren er op alle synoden twee commissarissen-politiek, van wie in Holland de één in den regel een lid van den hoogen raad of raadsheer van het hof en de ander burgemeester van de stad was, waar de synode vergaderde.

Duidelijker nog komt die zucht om haar invloed in de kerk te doen gelden uit in de kerkelijke wetten, die in 1576 op last van de staten van Holland en Zeeland werden ontworpen.

Daartoe lieten zij uit de hoofdsteden politieke personen met anderen, die zij zelf gedeputeerd hadden, in 's Gravenhage samenkomen, om een concept-kerkorde op te stellen. Degenen, die deze commissie vormden, schijnen niet allen aanhangers der gereformeerde religie te zijn geweest. Dit was niet toevallig, maar de staten hadden met opzet daarin personen gezet „die in den gront Papisten ende der Staten regeringhe vyandt waren”, omdat zij de hoop koesterden „dat de Steden aen de welcke het selve concept daer naer ghesonden is, daer door te beter smaec daer in vinden en tzelve authoriseren

zouden." ¹⁾ Het heeft echter niet geholpen. Men wilde dien weg niet op, en er kwam niets van.

Wat nu het concept zelf betreft, treft ons daarin de principieele opzet, die het recht der overheid, om wetten op de religie te maken, bepleit. Men beroept zich hiertoe op de Heilige Schrift en verwijst naar het voorbeeld van Gods volk, van Israël. Niet de priester Aäron, maar de wetgever Mozes gaf hem die wetten, en de latere richters en koningen hebben in dit opzicht Mozes' voetspoor gedrukt. Hiertegen voere men nu niet aan, dat het Nieuwe Testament geen enkele vingerwijzing in die richting geeft. Toen toch had men met eene heidensche overheid te doen en niet met eene, die de ware religie beleed. Maar wanneer onder de bedeeeling van het christendom eene zoodanige overheid weder de regeering in handen krijgt, gaat hetzelfde gebeuren, wat onder Israël geschiedde. Zoo keert men onder Constantijn den groote tot het oud-testamentisch standpunt terug. En nu is het één der dwalingen van de roomsch-catholieke kerk dat zij, in den persoon van den paus, die macht van de overheid aan zich heeft getrokken; deze moet aan de overheid blijven en het ligt op den weg van de gereformeerde kerk, die immers de Heilige Schrift tot richtsnoer koos, hiertoe het hare te doen.

Naast deze argumentatie, aan de Heilige Schrift ontleend, staat eene andere van staatsrechtelijken aard. Alle ambten worden vanwege de overheid aan bepaalde personen opgedragen. Men zou dus een allergevaarlijkst precedent scheppen, indien men van dezen regel ging afwijken door de kerk de vrijheid te laten ambten te begeben. Te meer zou dit het geval zijn, omdat een kerkelijk ambt zulk een hoogstaand ambt is. Om die reden stelt de overheid er dus prijs op, zoowel ouderlingen en diakenen als predikanten te benoemen.

Eindelijk laat men ook nog het argument gelden, dat althans de predikanten door de overheid moeten worden benoemd, omdat zij uit de openbare kas worden bezoldigd. Dit toch geldt voor ieder als een vaste regel. Hief zij dezen ten aanzien van een bepaalde categorie van personen op, zoo zou zij feitelijk een deel van haar gezag afstaan en er in eene bepaalde gemeente tweeërlei overheid naast elkaar komen te staan, eene kerkelijke en eene burgerlijke, wat in zijne gevolgen zeer gevaarlijk zou zijn. Om al deze redenen wordt in de bedoelde kerkelijke wetten het beginsel dat de kerkedienst een tak van den staatsdienst is, zoo consequent mogelijk doorgevoerd.

De magistraat krijgt het recht de dienaren des Woords te kiezen; den predikanten wordt alleen advies gevraagd. Als de gekozen predikant door de ouderlingen is geëxamineerd, moet de magistraat ook weder goedkeuren, dat hij openlijk optreedt. Bovendien is hij verplicht, na die goedkeuring ook nog een eed in de handen van den magistraat af te leggen. Dan eerst kan hij zijn werk beginnen. Maar ook dan blijft hij voortdurend onder het toezicht van de overheid.

---

¹⁾ Antwoorde op de herdrukte Justificatie van Leyden bldz. 102 en 103.

Komt er kwestie over de leer en kan men deze, ook niet met behulp der ouderlingen, tot een bevredigende oplossing brengen, dan beslist de overheid. Wanneer een predikant zich onbehoorlijk gedraagt, blijft het opperste oordeel aan haar; alleen is het den ouderlingen vergund hun gevoelen te doen kennen. De magistraat bepaalt zelfs, wanneer en hoe dikwijls er gepreekt zal worden; de predikanten mogen in dezen alleen adviseeren. Zelfs zijn de predikanten niet vrij in het houden van onderlinge vergaderingen; de ouderlingen moeten daarbij steeds tegenwoordig zijn „opdat of 'er iet ware 't welke de Overigheden dienden te weten, syluiden het hunluider aengeven, en 't geene van hun officie in dese wetten op veele plaetsen begrepen is, doen”. Wat de ouderlingen zelf betreft, ook zij en de diakenen worden rechtstreeks door den magistraat benoemd.

Uit deze bepalingen blijkt duidelijk tot welke consequenties de vooropgestelde beginselen leidden. In de schijnbaar gulle staats-hand liep de kerk gevaar te worden doodgedrukt. Het was voor haar een zegen, dat ook thans het beleid van den prins verhinderde dat deze ontwerpen wet werden. Echter viel te vreezen, dat de overheid, al was het niet in dezen vorm, dan toch op andere wijze haar principieel standpunt tegenover de kerk zou handhaven.

Allerlei bewijzen werden daarvan spoedig door haar gegeven.

Hadden de staten in 1574 aan de kerk bij het houden der synode te Dordrecht geheel de vrije hand gelaten, thans in 1578 gebeurde dit niet meer. Enkele predikanten in Holland en Zeeland verzochten den prins eene synode te mogen houden, niet alleen van gedeputeerden uit kerken in deze provinciën, maar ook uit die van andere provinciën en uit nederlandsche en waalsche kerken onder het kruis. De prins ging hiermede accoord en wees voorloopig Dordrecht als vergaderplaats aan. De staten, om hun consent gevraagd, verleenden dit wèl, maar wezen zelf een voorzitter aan in den persoon van Caspar van der Heyden, predikant te Middelburg, en droegen dezen op in de provinciën Holland en Zeeland van het houden der synode mededeeling te doen. Ook bevalen zij, dat de vergadering van het begin tot het einde in dezelfde plaats, namelijk te Dordrecht, wordt gehouden. Zóó werd de weg voor de suprematie van de staten over de kerk gebaad.

Begonnen de staten hun overmacht over de kerk levendig te doen gevoelen, nog in sterker mate was dit van de zijde van de magistraten het geval. Het eerste scherpe conflict tusschen magistraat en kerk hier te lande, nadat beide zich in den dienst der gereformeerde religie gesteld hadden, deed zich voor te Leiden. In de jaren 1578—1582 werd die gemeente daardoor zeer beroerd. De kennis van het standpunt, dat elk van beide innam, is voor die der latere wanverhoudingen tusschen deze twee onmisbaar. Het typeert geheel den strijd tusschen kerk en staat in ons vaderland tot de dagen der

revolutie toe. Eerstgenoemde eischt hare algeheele vrijheid op, waar het de kerkelijke aangelegenheden betreft, terwijl zij tevens aan de overheid de gedragslijn meent te kunnen voorschrijven, die deze, als professie doende van de gereformeerde religie, dient te volgen. Maar laatstgenoemde weigert een weg op te gaan, die naar hare overtuiging strijdt met 's lands belang, al wordt hij ook als eisch der gereformeerde religie aangetreft, en zij beneemt de vrijheid aan de kerk te meer, naarmate die eisch krachtiger wordt gesteld. Want zij wilde zich niet door de kerk de teugels van het bewind uit handen laten nemen, en de kerk was van haar kant niet van zins aan den leiband der overheid te loopen. Deze twee machten, die elkander noodig hadden en steunden, stonden alzoo gedurig, elk prat op hare zelfstandigheid, vijandig tegenover elkander. En dit geschiedde omdat de juiste kijk op beider bijzondere roeping en onderscheiden karakter, onder den invloed en de nawerking van den roomschen zuurdeesem, ontbrak. Dientengevolge trad de kerk gedurig op het terrein van de overheid en deze op dat van de kerk, tot schade van beide en vooral tot schade van het vaderland. De leidsche strijd levert hiervan eene zeer merkwaardige proeve.

Ook toen de leidsche vroedschap omstreeks 1560 nog roomschgezind was, kenmerkte zij zich, ten aanzien van den godsdienst, door gematigdheid. Tegenover een enkele familie, die op kettervervolging belust was, stond de groote meerderheid, die hiervan niet wilde weten. Ongetwijfeld werkten de tijdsomstandigheden dit politiek beleid in de hand. Er was gisting in de lagere groepen des volks van wege de dure tijden en de klimmende armoede. Wat zou daaruit niet kunnen voortkomen, wanneer deze in dienst traden van de nieuwe geestelijke en kerkelijke beweging en deze dan te vuur en te zwaard werd gekeerd! Zoo riep staatkundig doorzicht de roomsche vroedschap reeds tot bezadigdheid. Maar afgescheiden daarvan waren vele roomschen uit beginsel tegen geloofsvervolging gekant en verwachtten zij alleen heil van eene hervorming in de kerk. Ook onder hen ontbraken de mannen niet, die liever de hand in eigen boezem wilden zien gestoken dan dat deze met geweld gekeerd werd tegen wie in geloofsovertuiging met hen verschilden. Het verwondert ons daarom niet dat de roomsche vroedschap in 1566, besluit dat de gedeputeerden ter dagvaart er op moeten aandringen dat van wege de landvoogdes „bequamelyck op stuck van de plakaten van de heresie gedispenseerd mag worden”. En evenmin behoeft het ons te bevreemden dat, toen in het najaar van 1566 eene hevige uitbarsting van beeldstormerij plaats had, die uit de meest verschillende motieven was voortgesprongen, de vroedschap met beide handen het compromis aannam, dat door den prins van Oranje was voorgesteld. De verscheidenheid der geestelijke stroomingen en de druk van den oeconomischen toestand maanden den magistraat te meer aan om voort te gaan op den door hem zelf begeerden weg van verdraagzaamheid.

Wij kunnen ons dus voorstellen met welk eene bezorgdheid en met welk een wrevel zelfs vele roomsche bestuurders van de stad straks het door Alva ingevoerde schrikbewind aan het werk hebben gezien. Zij kenden Leiden en wisten maar al te goed hoe ontzettend de reactie daartegen zou kunnen zijn. Zij waagden het dan ook in 1569 te protesteeren tegen de schending van verschillende privileges, onder andere van dat, volgens hetwelk niemand mocht worden ter dood veroordeeld, tenzij hij buiten pijn en banden van ijzer schuld bekend had. Zij bleken hun menschen goed te kennen, want zoo hoog klom de vijandschap langzamerhand tegen den onderdrukker der vrijheid, dat als straks in 1572, na de inneming van Den Briel, honderden in den lande moed vatten tot afwerping van Alva's dwangjuk, Leiden onder de eerste steden behoorde, die overgingen tot den prins. Nadat Enkhuizen in Mei was voorgegaan, volgden in de maand Juni Medemblik, Hoorn, Alkmaar, Edam, Monnikendam en Purmerend in het noordelijk deel, en Oudewater, Gouda en Leiden in het zuidelijk deel van Holland.

Maar ook thans verloochent de vroedschap, al is zij, mede uit haat tegen despaansche tyrannie, in meerderheid hervormingsgezind geworden, haar vroeger karakter niet. Het besluit om geen spanjaarden meer binnen de stad toe te laten, gaat gepaard met het nemen van maatregelen tegen vernieuwde beeldstormerij en plundering van kerken en kloosters. Zij tracht, nu Rome's macht binnen hare veste heeft uitgediend, oogenblikkelijk de roomsche kerk tegen kwaadwilligen te beschermen, en heft haar schild boven den verzwakten tegenstander op. Wèl is zij niet bij machte geweest vele leidenaars, aangewakkerd door Lumey en de zijnen, van gruweldaden af te houden, maar dat doet aan hare ernstige begeerte om de vrijheid voor roomsch en onroomsch beide te handhaven, niet af. Dit bewijst het uitdrukkelijk besluit, dat zij van den aanvang af in dien geest nam.

Zoo is het begrijpelijk dat evengoed als de vroegere roomsche vroedschap zich tegen de heftigheid van hare geloofsgenooten had verzet, zich nu de gereformeerde vroedschap kante tegen het streven van vele gereformeerden. En dit geschiedde niet alleen waar het daden als van Lumey en de zijnen betrof, maar ook waar het de toepassing van artikel 36 der geloofsbelijdenis en de daardoor in gedrang komende godsdienstige vrijheid gold. Evenmin als de vroegere vroedschap naar de pijpen van het echte pausdom had willen dansen, wenschte de tegenwoordige het te doen naar die — zooals zij het noemde — van het nieuwe pausdom. Haar politiek begeerde zij niet dienstbaar te maken aan de uitroeiing van andere godsdiensten dan den gereformeerden, maar wèl aan de vrijheid voor alle. Naar hare overtuiging kon zij de wet des Heeren handhaven en geacht worden professie te doen van de gereformeerde religie, zonder hare macht tot dat door haar gewraakte doel te misbruiken. Haar oog

was vóór alles op het staatkundig beginsel der vrijheid, dat der calvinisten in het algemeen en der predikanten in het bijzonder op het religieus beginsel der souvereiniteit Gods, naar gereformeerde opvatting, gericht. Hieruit moest noodwendig strijd ontstaan. En in dien strijd beschuldigden noodwendig de predikanten de overheid, dat zij hare roeping uit het oog verloor en meer of min haar godsdienstig beginsel verzaakte, terwijl de overheid de predikanten betichtte van nieuwerwetsche roomsche tyrannie. Zoo ging het kwaad tegen kwaad.

Een eigenaardig voorbeeld hiervan deed zich reeds gedurende het eerste beleg van Leiden, in het voorjaar van 1574, voor. De magistraat had een papieren noodmunt laten slaan en daarop laten drukken de woorden: „haec libertatis ergo”, dit is: om der vrijheid wille. Met opzet had hij dit er op laten zetten en niet „haec religionis ergo”, dit is: om der religie, namelijk der gereformeerde religie, wille, zooals de kerkeraad der gereformeerde kerk had gewild. En zij had dit gedaan uit overweging, dat er onder de burgers en verdedigers van de stad ook roomschen, lutherschen en vooral vele doopsgezinden waren, benevens „goede onpartijdige lieden”, die dus met de gereformeerden streden voor hetzelfde doel, namelijk de afwerping van het spaansche juk. Hiertegen nu kwamen in gereformeerde kringen heftig op. Veel meer toch was het naar de overtuiging van deze om de religie en geestelijke vrijheid der gewetens dan om de uitwendige vrijheid van het vaderland te doen. Een oogenblik nam dit conflict zelfs, tijdens het beleg, een dreigend karakter aan. De overheid hield zich echter aan hetgeen dat zij eenmaal had gedaan.

Maar de tweespalt, die tijdens het gemeenschappelijk gevaar zich betrekkelijk weinig had getoond, brak van lieverlede, nadat de overwinning was behaald, in heftigheid los. Het tegenstrijdig standpunt dat door den leidschen magistraat en den kerkeraad werd ingenomen, typeert zich in den strijd tusschen de twee predikanten Caspar Janszoon Coolhaes en Pieter Corneliszoon¹⁾. Eerstgenoemde stond

¹⁾ Zie over dezen strijd: „Verantwoordinghe van den Dienaar, Ouderlinghen ende Diaconen der Kercke tot Leyden, eertijds naer het wt-gheven van de Justificatie van Leyden ghestelt, ende nu door occasie van de vernieuwinghe ende herdrukinghe derzelve Justificatie int licht ghebracht.” Rotterdam 1598. „Wederantwoort Caspari Coolhaes op een Faem roovende Boecxken sonder Naem des Autheurs, onder eenen gedichten ende versierden Naem van een verantwoordinghe des Dienaers, Ouderlinghen ende Diaconen der Kercken tot Leyden voor seventhien jaren tegen die Justificatie van Leyden geschreven, en nu eerst tot Rotterdam gedrukt bij Jan van Waelbergen int Jaer 1598.” Hoorn 1599. „Korte Antwoort op de valsche beschuldighen en d'blamerighen van Casper Coolhaes teghen de ghemeene Kercken, begrepen in syn boecxken ghe-naemt Weder-antwoort” enz. Delft 1600. „Grondtliche Waerheydt op het min dan waerachtich schrijwen van eenen, schuylende onder 't decksel

aan de zijde der overheid, de laatste aan die van den kerkeraad. De aanleiding tot dien strijd, die in 1578 losbrak, betrof de inmenging van den magistraat in de verkiezing van ouderlingen en diakenen. Tot heden toe was het gewoonte geweest de namen der verkozenen aan den magistraat mede te deelen met de bedoeling, dat zoo hij enkelen tot die bediening onbekwaam achtte, dit den kerkeraad te kennen te geven. In den allerlaatsten tijd was de kerkeraad echter van die gewoonte afgeweken, wat de magistraat te bedenkelijker vond, omdat menschen in den kerkeraad zitting hadden gekregen, die twistziek en zelfs met hunne naaste betrekkingen voortdurend in processen gewikkeld waren. Daarom wenschte hij, dat tot de oude gewoonte zou worden teruggekeerd.

Afgescheiden hiervan bestond er reeds eene zekere inmenging van den magistraat in kerkelijke aangelegenheden der gereformeerden. In 1566 had de kerkeraad zelf, bij monde van den predikant Jurriaan Ypenszoon, hem verzocht twee leden uit zijn midden naar zijne vergaderingen af te vaardigen en deze te presideeren. En in 1567, toen de prins te Leiden den vrede tusschen de gereformeerden en de roomschen tot stand bracht, door het sluiten van een overeenkomst tusschen eerstgenoemden en de roomsche vroedschap, werd hierin de bepaling opgenomen, dat de kerkeraad slechts in de uiterste noodzaak vergaderingen mocht houden en het alsdan de overheid vrij stond ze bij te wonen. Ook had de magistraat steeds de hand in de beroeping van een predikant, evenals in zijne verplaatsing. En zoo er geschillen waren in den boezem van den kerkeraad placht de magistraat tusschenbeide te komen, omdat hij het zijne roeping achtte den vrede der kerk te bewaren en dergelijke geschillen te doen eindigen. Zóó was min of meer de gewoonte in Leiden, waar de overheid, ook toen zij professie gedaan had van de gereformeerde religie, zeer gesteld bleef op haar gezag en hare zeggenschap in kerkelijke zaken. Vaste regels bestonden er aan geen van beide zijden; zelfs was van eene principieele grensbepaling van beider gebied geen sprake. Er bestond eene zucht naar zelfstandigheid bij de kerk — en eene begeerte naar suprematie over de kerk bij de overheid. Veelal hing van de machtsontwikkeling van één van beide af, wie in een bepaald geval als overwinnaar uit het strijdperk zou te voorschijn treden. Niet zelden ook verliep de twist in een oppervlakkig compromis. Zoo ging het nu in Leiden.

Gelijk wij zagen, wenschte de magistraat zeggenschap te behouden over wie in den kerkeraad zitting zouden nemen of houden. Bij de keuze van twaalf ouderlingen en twaalf diakenen in December 1578 bracht hij dan ook bedenkingen in tegen die van sommigen hunner. Echter vroeg hij, vóór een definitief besluit te nemen, aan den kerke-

---

van die gereformeerde Kerck sonder ontdeckinghe zijns Naems teghens die Weder-antwoort Caspari Coolhasen'' 2 Tim. 3 : 8. 1600. Verder zie Rogge : Caspar Coolhaas.

raad eene verklaring, waarin de dienst van een ouderling in de gereformeerde kerk eigenlijk bestond. Deze voldeed aan dat verzoek, doch weigerde aan den wensch van den magistraat om die verklaring te onderteekenen, te voldoen. Het is duidelijk dat de kerkeraad er tegen opzag den magistraat een authentieke verklaring in handen te geven, waaraan hij voortaan onder alle omstandigheden tegenover de overheid gebonden zou zijn en waarmede hij tevens openlijk uitsprak onder de overheid te staan. Dientengevolge bleef de zaak hangende tot het volgend jaar 1579. Noch de kerkeraad noch de magistraat wilde toegeven. Op voorstel van Coolhaes kwam men echter, althans voorloopig, tot een compromis. De magistraat zou de gekozen ouderlingen en diakenen aannemen, maar zelfstandig drie ouderlingen mogen kiezen in de plaats van drie van de negen, die hadden bedankt. Bovendien zou men geen vierden predikant beroepen, maar diens traktement geven aan deze drie laatstbedoelde ouderlingen „ten einde zij hun ambt met meerder naarstigheit mogten nakomen”. Men had namelijk geklaagd dat velen hunner, wegens hunne huiselijke en beroepsbezigheden, nalatig waren in de vervulling hunner plichten. Met eene kleine wijziging, namelijk dat de magistraat er niet *van* een negental ouderlingen drie, maar *naast* het door den kerkeraad gekozen negental, er nog drie zou aanwijzen, werd het voorstel van Coolhaes door beide partijen aangenomen.

Zoo scheen de vrede te zijn hersteld. Doch dit was slechts schijn. In het contract toch, dat door den magistraat werd opgesteld, laschte hij enkele punten in, die de kerkeraad niet wilde overnemen. Het eerste punt eischte, dat als de zittingstijd der negen door den kerkeraad benoemde ouderlingen voorbij was, deze alsdan en voortaan steeds een dubbeltal aan den magistraat, zoowel van ouderlingen als diakenen, ter keuze zou aanbieden. Ten tweede verlangde de magistraat voortaan, gelijk vroeger, den toegang tot alle kerkelijke vergaderingen voor twee personen uit zijn midden, die van de gereformeerde religie waren om aldaar te presideeren en toezicht te houden. En ten derde verklaarde de magistraat de drie door hem aangewezen ouderlingen benoemd voor hun leven. Door deze eischen verscherpte zich nu het conflict. De weigering van den kerkeraad om hierop in te gaan, leidde tot een opontbod der ouderlingen en diakenen op het stadhuis. Dáár werd hun gevraagd of zij zich aan de eischen, door den magistraat gesteld, onderwierpen. Op één na weigerden dit allen. De magistraat verklaarde toen deze allen vervallen van hunne bediening en verbood hun het houden van kerkeraadsvergaderingen. Zelf ging hij toen, na het advies van Coolhaes te hebben ingewonnen, over tot het doen van nieuwe benoemingen. De nieuwe ouderlingen en diakenen werden door Coolhaes bevestigd tot groote verbittering van den predikant Cornelisz en de zijnen. Openlijk keurden zij de houding van den magistraat en den nieuwen kerkeraad af, wat ten slotte dezen laatsten aanleiding gaf om Cornelisz. af te zetten. Men gaf als reden op dat

men den vrede in de kerk wilde herstellen en de breuk heelen. Toen nu echter de twisten voortduurden, mengden zich ook de staten van Holland in de zaak.

Na met den prins een vergeefsche poging tot minnelijke schikking te hebben aangewend, besloten zij uit iedere classis van Holland tegen den 19^{en} Mei 1579 een predikant te 's Gravenhage op te roepen om te beraadslagen over het geschil te Leiden en over de regelen, die moesten worden vastgesteld voor het nomineeren en afzetten van predikanten, ouderlingen en diakenen. Deze vergadering van predikanten voldeed aan dat verzoek. Maar verder bracht dit de zaak niet. Want al namen de staten het besluit Coolhaes het prediken te verbieden, totdat eene nadere beslissing, met volle kennis van zaken, zou zijn genomen, en al werd hij door hen vermaand, zich op geene bevelen van den magistraat te beroepen om het tegenovergestelde te doen, de magistraat stoorde zich daaraan niet en beval Coolhaes met prediken voort te gaan. Zij beloofden hem tevens, zijn gedrag bij de staten te zullen verontschuldigen. De magistraat ging zelfs nog verder. Toen op 16 Juni twee predikanten uit de classis van Rijnland te Leiden vergaderden en dit den magistraat ter oore kwam, werden zij op het stadhuis onthouden en hun het recht daartoe ontzegd, terwijl hun tevens werd medegedeeld dat ook eene vergadering van de classis niet zou worden geduld, indien zij iets betreffende de bestaande oneenigheden wilde besluiten. Het kwam dientengevolge nu zelfs spoedig in de classis van Rijnland tot eene scheuring. De predikanten van Katwijk aan Zee, Noordwijk, Lisse en Benthuizen maakten zich er van los. De magistraat hield echter voet bij stuk en verbood zelfs Cornelisz., die na zijne afzetting geregeld te Voorschoten preekte en velen ook uit Leiden tot zich trok, de stad te verlaten, tenzij hij met prediken ophield. Cornelisz. onderwierp zich aan dat bevel, en voor de tweede maal bestond er nu hoop op herstel van den vrede. Vooral was dit het geval, toen den 29^{en} October 1580 een transactie tusschen magistraat en kerkeraad tot stand kwam, volgens welke de verkiezing van ouderlingen en diakenen voortaan zou geschieden door den kerkeraad. Deze mocht zelfs zoovele titularissen kiezen als hij noodig achtte. Het getal namen van personen, die den magistraat ter approbatie werden aangeboden, moest echter steeds één derde grooter zijn dan dat van hen die zouden gekozen worden. Op die manier hield de magistraat nog eenige zeggenschap. Bovendien werd het beginsel, waarop de magistraat steeds had gestaan in zake het zittingnemen van twee personen uit zijn midden gehandhaafd, maar in zooverre verzacht dat deze afgevaardigden niet zouden presideeren en ook geen stemrecht zouden hebben. Ook was hun geheimhouding met betrekking tot het verhandelde opgelegd. De predikant Cornelisz mocht weder optreden voor de gemeente; de tegenstand tegen Coolhaes scheen gebroken. Tusschen magistraat en kerkeraad was op dat oogenblik de vrede hersteld.

Die vrede rustte op een compromis. Men gaf in dit geval over en weer iets toe. Maar voor het overige bleef elk principieel op zijn standpunt staan. En dat deze beginselen niet te overbruggen waren, bleek wellicht nergens zoo duidelijk als te Leiden.

In de eerste plaats denken wij daarbij aan het advies dat de leidsche magistraat gaf op de acta van de nationale synode van Dordrecht van 1578¹⁾. De staten van Holland hadden bij resolutie van 27 Mei 1579 bepaald dat aan de stemhebbende steden om dat advies zou worden gevraagd. Den 30^{en} Juni 1579 zonden burgemeesters en gerecht van Leiden, daartoe gemachtigd door vroedschap en veertigen, dat advies in. Het bestaat uit kantteekeningen op de artikelen der kerkordening van Dordrecht, die niets minder doen dan haar omverwerpen. De leidsche magistraat toch gaat van het standpunt uit, dat hij, als beschermer van de gereformeerde gemeente, haar representeert. Als zoodanig kent hij zich het recht toe predikanten te benoemen, lijnrecht tegen de kerkorde in, die dat recht in de handen van kerkelijke ambtsdragers legt en slechts aangijte bij de gereformeerde overheid wil. Hij antwoordt dan ook op één van de particuliere vragen, op de synode voorgesteld, of het den magistraat geoorloofd is zonder voorkennis of toestemming van den kerkeraad een dienaar aan te nemen, een vraag, die door de kerkelijken beslist ontkennend werd beantwoord, kort en goed dat dit recht der overheid wél toekomt en het de kerken niet past zich de macht van den magistraat toe te kennen. Hetzelfde geldt naar zijne meening voor het afzetten van predikanten. Wat de bevestiging van den predikant aangaat, keurt de leidsche magistraat de eerste vraag, die hem, volgens artikel 5, gedaan wordt, namelijk „of hij gevoelt dat hij van God en Zijne gemeente wettig tot dezen dienst is beroepen,” slechts onder deze voorwaarde goed dat in plaats van „zijne gemeente” gelezen wordt „de overheid als de gemeente representeerende”. Zegt de kerkorde dat een predikant geen nieuw beroep mag aannemen zonder verlof van den kerkeraad en de classis zijner standplaats, de leidsche magistraat meent dat de autoriteit, hier gemeente en classis toegekend, aan de overheid behoort. Dit is evenzeer het geval bij verplaatsing wegens ongeschiktheid. Ook de benoeming van ouderlingen en diakenen alsmede de afzetting trekt hij geheel aan zich. De diakenen doen niet, zooals de kerkorde bepaalde „rekening in het bijwezen des Kerkenraads”, maar „bij kennisse ende ten overstaen van de overhey”. Deze regelt ook de wijze van collecteeren. De classes mogen alleen bijeenkomen met toestemming van den magistraat van de plaats, waar zij gehouden worden en de synoden met die van

¹⁾ Te vinden in Ned. Archief voor Kerkgeschiedenis Nieuwe Serie, negende deel 1912 bldz. 128—149 in het artikel van Mr. Dr. J. C. Overvoorde: „Advies van Burgemeesters en Gerecht van Leiden aan de Staten van Holland over de Acta van de in 1578 te Dordrecht gehouden synode.

de staten, nadat hun de agenda is medegedeeld. Zeide de kerkorde dat over zaken, die deels kerkelijk deels politiek zijn, de overheid en de kerkeraad samen moesten beslissen, de leidsche magistraat merkt daartegen op „dat zij hem zulx mit het huwelick ende diergelycke zaecten, als geheel polityc zijnde, niet en bemoeyen”. In de kerkeraadvergaderingen wil hij dat enkele overheidspersonen aanwezig zijn, niet om te stemmen, maar om te zorgen dat er niets onordelijks gebeurt noch geprejudiceerd wordt. Terwijl de kerkorde zegt dat de predikanten met de ouderlingen regelen wie, waar en wat gepredikt zal worden, zegt de aantekening dat dit geheel het werk der overheid is. Op de vraag in de synode gedaan of iemand, die den bijbel voor Gods Woord erkent, tot het avondmaal kan worden toegelaten, had zij geantwoord dat de kerken daarbij voorafgaande belijdenis des geloofs als voorwaarde moeten blijven stellen, terwijl het niet betaamt „dat men een gemeen gebruik der gemeente om eenige bijzondere personen veranderde”. De magistraat verzet zich echter daartegen en meent dat degene, die alleen den bijbel voor het Woord des Heeren belijdt, van het avondmaal niet verwijderd moet worden gehouden. Ook attestaties mogen, naar het gevoelen van den leidschen magistraat, slechts door hem worden afgegeven. Hij verbiedt den kerkeraad zelfs het gebruik van een eigen zegel. Hij laat aan de kerk de censuur, doch wil zelf „censeurs blijven van heurluyder censyuer, daar die te slap es”. En zelfs wanneer de synode aan Marnix en Datheen opdraagt naar bijbelvertalers te zoeken, keurt hij dit slechts goed, onder voorwaarde dat hij de macht behoudt daarvoor ook enkele personen aan te wijzen.

Het ligt in den aard der zaak dat waar de leidsche magistraat zoozeer voor zich het oppertoezicht over de kerk opeischte, hij er niet aan dacht om de kerk eenige zeggenschap te vergunnen op het terrein van zijne werkzaamheid. Al wat dienaangaande door de dordtsche kerkorde van 1578 was verlangd, werd ter zijde geschoven. In het hoofdstuk „van de scholen” had de kerk geschreven: „Men zal arbeiden dat overal scholen opgericht worden”. De aantekening zegt kort en bondig: „Es twere des overheyts”. Datzelfde antwoordt zij op de opmerking der synode dat het wenschelijk ware alleen de zondagen te vieren en de andere vierdagen langzamerhand af te schaffen. De opwekking van de gemeenten om te trachten ondersteuning van de overheid of particulieren te verkrijgen voor de opleiding van jongelieden tot predikanten wordt lakoniek beantwoord met de opmerking: „Es nyet quaet mer staet bij der overheyte te verzorgen”. Het voorschrift der kerk tot het wekelijksch oefenen van studenten in de theologie in het preeken, in eene speciale kerkelijke samenkomst onder leiding van predikanten, wordt waardeloos gemaakt door de nuchtere opmerking: „De studenten te oefenen es het werc van de professoren”. Typisch luidt de aantekening op art. 50 der kerkorde: „De Professeurs der Theologie zullen de belydenisse des geloofs der Nederlandsche

Kerken onderschrijven'', „Dit article behouft wyder naerdencken''. Zelfs waagt het de leidsche magistraat om de bepaling af te keuren dat alleen die professoren in de theologie mogen prediken of sacramenten bedienen, welke tot den dienst des Woords zijn beroepen, en teekent hij daarbij aan, dat naar zijn gevoelen hun, wien het meerdere is toevertrouwd, namelijk predikanten te leeren, het mindere, namelijk de gemeente te leeren, niet behoort te worden ontnomen. En om de zelfstandigheid der professoren in de theologie bovendien nog te verzekeren, zegt hij, in antwoord op de bepaling dat zij, als de classis of synode in de universiteitsstad vergadert, dáár ook zullen tegenwoordig zijn, dat dit artikel goed is „gelievten theologanten''.

Nog krasser is de houding van den leidschen magistraat tegenover het hoofdstuk „Van het huwelijk'' in de kerkorde. Van de artikelen 78—91, die hierover handelen, wordt eenvoudig gezegd : „Dit gantsche capittel es polityc''. De kerk heeft er dus niets mede te maken.

Eindelijk komt de leidsche magistraat in de bedoelde aantekeningen krachtig op vóór de individueele vrijheid tegenover algemeen bindende kerkelijke voorschriften. Zoo wordt op het kerkelijk voorschrift tot gebruik van den catechismus met de psalmen van Datheen in de hollandsche en dien met de fransche psalmen in de waalsche gemeenten, geantwoord dat dit geheel aan de vrijheid der plaatselijke kerken moet worden overgelaten. Tegenover het bepaalde in artikel 55, dat geen boek over religie zonder voorafgaande goedkeuring van classis of professoren mag gedrukt worden, stelt de magistraat de vrijheid van elken schrijver, mits hij zich slechts wachte voor „seditieuse of fameuse libellen ende andere zaecken naer de politycke rechten strafbaar zijnde''. Eenzelfde standpunt neemt de magistraat in omtrent de bepalingen der kerkorde in zake het behandelen op den preekstoel van de geheele Heilige Schrift (art. 56), het houden van avondgebeden (art. 57), van lijkredenen (art. 58), het gebruik van het doopsformulier (art. 62). Dit alles moet aan de vrijheid der predikanten worden overgelaten. Tegenover de bepaling dat niemand, die tot ouderling is benoemd, mag bedanken, tenzij om gewichtige reden, stelt de aantekening dat niemand behoort te worden gekozen dan die de benoeming wil aannemen. Terwijl de kerkorde den predikanten opdraagt te zorgen dat de klokken worden weggenomen, zegt de leidsche magistraat dat het luiden van de klokken eene vrije zaak is, die den predikanten niets aangaat.

Typisch is zijn antwoord op de opdracht der synode aan de predikanten om voor de afschaffing der orgels te ijveren : „'s Menschen genoecht en es niet geheel wech te nemen ende de predicanten behoren hem hiermede niet te bemoeien''. Had de synode het huwelijk met eenen vijand der religie verboden, de leidsche magistraat doet dit niet en wèl met een beroep op de Heilige Schrift, die immers het huwelijk toelaat van een geloovig man met eene

ongeloovige vrouw. Eveneens pleit hij voor de volkomen vrijheid in het dragen van rouwkleeren, waar de kerkedienaren worden verplicht, om iemand, die daarbij doet blijken van bijgeloof of hoogmoed, te vermanen. Zoo ook moeten de ouders vrijer blijven in het geven van namen aan hunne kinderen dan de synode hun vergunt. Kan de magistraat er zich in vinden dat zij hun geen namen mogen geven, die God of Christus eigen zijn, als Immanuel, Salvator en dergelijke, hij vereenigt zich niet met de bepaling, dat zij geen namen zouden mogen kiezen, die aan het bijgeloof der roomschen herinneren. Zelfs heeft hij den moed om tegenover de bepaling der synode dat de kinderen zoo spoedig mogelijk moeten worden gedoopt, den raad te geven: „Laeten de lieden van haer kinderen te doen dopen alst haer gelegen es”. En zijn algemeen standpunt in al deze zaken legt hij vrijmoedig bloot in de aanteekening op artikel 61, dat den doopvader bepaalde verplichtingen oplegt, met deze woorden: „Ende vinden niet goet de luyden mit veel wetten te bezwaren”.

Ook is de leidsche magistraat zoo vrij om de houding, die de kerkorde tegenover andersdenkenden aanneemt, te corrigeeren. Wanneer laatstbedoelde zegt dat disputen met wederdoopers slechts met toestemming der classis mogen gehouden worden, zet hij voor „classis” in de plaats „overhey”. Als de kerkorde niet veroorlooft op dezelfde plaats een tweede waalsche kerk te vestigen, omdat daardoor de scheurmakerij wordt bevorderd, gaat de magistraat daartegen in door te bepalen, dat, als men hem dien zoogenaamden scheurmaker niet van zijn zoogenaamd ongelijk kan overtuigen, men hem zijn gang moet laten gaan „so men den papen geen recht wilt geven intbannen van Luter ende Zwingel, die van gelijcken storange in de Roomsche kercke gemaict hebben”. Tegenover de bepaling in artikel 23 der kerkorde dat de beslissing van de meerderheid bindt, behalve wanneer het Woord van God uitdrukkelijk anders luidt, maakt hij de opmerking dat dit wèl goed is, maar verbindt hij toch daaraan twee voorwaarden; ten eerste dat de magistraat in zeer gewichtige zaken zal mogen adviseeren, en ten tweede dat geen besluit iemands geweten zal mogen dwingen, „opdat dezelve niet wederen werden overlast mit menschelicke traditien in de plaetse van de Schriftueyr, gelyc in 't paeusdom geschiet es”. De leidsche magistraat corrigeert zelfs de kerkorde ten aanzien van wat als openbare zonde is te beschouwen. Ten eerste accepteert hij hare omschrijving daarvan niet, gelijk uit zijne aanteekening op vraag 54 blijkt. Maar verder merkt hij op, naar aanleiding van het verbieden van openbare dansen en het ontzeggen van het avondmaal aan hen, die zich toch daaraan schuldig maken, dat het dansen niet noodwendig lichtzinnigheid verraadt, gelijk uit het voorbeeld van David en anderen blijkt. „Daeromme zal men 't vrij laeten, zoe men niet en wil toevoegen totter H. Schrift, diet zelf niet en verbiet, mer zal niettemin elc een bij de ministeren vermaninge gedaen werden hem van alle

lichtvaerdicheyt af te houden". En wanneer de synode het geoorloofd verklaart, tragedies of comedies over schriftuurlijke onderwerpen op te voeren, teekent de leidsche magistraat niet alleen aan, dat dit geenszins haar werk is, maar voegt hij er scherp aan toe, dat zij wijzer wil zijn dan de kerk van Genève. Aan scherpte trouwens tegenover de kerkelijken is dit advies op verschillende plaatsen waarlijk niet gespeend!

Als in artikel 29 den voorzitter der classicale vergadering de taak wordt opgelegd te vragen of in de verschillende gemeenten de kerkeradsvergaderingen geregeld worden gehouden, de christelijke tucht wordt toegepast, of er ketterijen of twijfel aan eenig stuk der leer gevonden worden, of op de armen en de scholen goede acht gegeven wordt, en of men soms den raad of de hulp der broeders noodig heeft, dan vermeldt de aantekening deze hatelijke opmerking: „Hier ziet men wel dat tgeene hen meest ter harten gaet de voorste plaetse heett, te weten de innevoering van een kerkelick regiment, daer doch de twijfeling in de Christelycke leere wel voor alles behoorde te gaen". Wanneer de synode aan Marnix opdraagt eene historie te schrijven van de beroerten in ons land en den predikanten wordt opgedragen daarvoor stof te verzamelen, die in de classes zal worden gecontroleerd, zegt de leidsche magistraat niet alleen dat dit het werk van de staten is, maar bovendien „dat de dienaren eer behoren naerstich te studeren om 't volc te leeren dan bij de huizen om te loopen ende vragen naer tgeene datter gebeurt es". Als de synode bepaalt, dat aan de overheid zal verzocht worden „naar keizerlyke rechten" de kinderen voor wettig te erkennen, die uit een huwelijk van iemand met de halve zuster van zijne vrouw geboren zijn, teekent de leidsche magistraat aan „die van der consistorien en behouven hem in deze zaecke, beroerende de overheyt te bidden, niet te bemueyen, gemerct die zelfs wel weet wat de keyserlicke rechten hiervan dispooneeren". En zeer kras tegen de predikanten is de aantekening op vraag 54, wat openbare zonden zijn, in de synode gedaan en aldaar o.a. beantwoord met heenwijzing naar de wijze, waarop door Uria de zonde van David en door Petrus die van Ananias en Saffira openbaar is geworden. Deze aantekening luidt aldus: „De exempelen van David en de Ananias met Saphira schijnen hier impertinent, gemerct alle predicant geen propheet en es noch begaaft metten H. Geest, die de verborgentheiden ontdect".

Dit alles is kenschetsend voor den geest van den leidschen magistraat. Hij was vervuld met tegenzin over het zelfstandig optreden der kerkelijken en heett daarom, evenzeer als hij zich hiertegen verzette in de stad Leiden, het gedaan tegenover het college der gewestelijke staten. Dit bewijst het besproken advies. Eenmaal overheidsbeschermer van de gereformeerde religie en als zoodanig van de gereformeerde kerk, is deze laatste naar zijn gevoelen een tak van haar bestuur. Wil de kerk een kerk zijn onder het kruis,

zooals die in den apostolischen tijd, dan kan zij vrijgelaten worden in haar handelingen, maar wenscht zij dit niet, doch begeert zij den steun der overheid, ook in het onderhoud der predikanten, dan komt deze ook het oppertoezicht over de kerk toe. En daarbij mag de overheid, evenmin als eenig ander hervormde, met menschelijke traditiën worden bezwaard in plaats van door de Heilige Schrift „gelyc in 't paeusdom geschiet es”.

Hoe het met het advies van Leiden in de staten is gegaan, is onbekend. Wel weten wij dat zij de acta niet hebben bevestigd. De meerderheid is dus kennelijk die der meerderheid geweest.

Het tweede voorbeeld, waaruit blijkt welk een principieel verschil er bestond tusschen de opvatting van de kerk en van de overheid omtrent den invloed van deze laatste in kerkelijke zaken, leveren de *Justificatie* van den leidschen magistraat, den 4^{en} April 1579 vastgesteld, en op zijn verzoek opgesteld door den vermaarden letterkundige Dieryck Volckertsz Coornhert ¹⁾, en de *Remonstratie*, die de predikanten, op last van de staten van Holland, als vertegenwoordigers van de verschillende classes in die provincie, den 19^{en} Mei 1579 vergaderd, hun den 24^{en} Mei overgaven.

Wat het eerstgenoemde, de *Justificatie* betreft ²⁾, deze geeft een uitvoerig verhaal van den oorsprong en den gang der oneenigheden. Daaraan werden alle acten en bewijsstukken toegevoegd ³⁾.

Het gewichtig punt van verschil is — zoo betoogt de schrijver — de vraag in welk opzicht het de plicht van den christelijken magistraat is zorg te dragen voor de kerkelijke zaken. In zijne verklaring wat hij daaronder verstaat, stelt hij op den voorgrond dat het zijne bedoeling niet was of is, de kerken te regeeren, maar wèl te zorgen dat alle kwesties aldaar worden voorkomen, vooral door het weren uit den kerkeraad van oproerige menschen. Dit laatste heeft velerlei nut. Wanneer dat college bestond uit waarlijk godvreezende mannen, zou men de christelijke tucht gelijkelijk toepassen op grooten als op kleinen „twelck tot noch toe meer gewenscht dan gesien is”. Men zou waardige predikanten kiezen die in staat zijn, met de Heilige Schrift de gebrokenen van geest liefelijk te vertroosten en de hardnekkige zondaars streng te berispen, zonder rumoerige partij-schappen te vormen. En het pogen van hen zou worden verijdeld, die zich als predikanten of consistorianten tot hoofden der kerken willen opwerpen en deze onder een nieuw pausdom, met heer-

¹⁾ „Dat ick de *Justificatie* te maken van de Magistraet (die wij de stoffe oock leverden tot Haerlem) verzocht, ghemaect ofte bijeengeschickt hebbe, wil ick nu (van u daertoe ghedronghen) opentlyck bekennen” (Coornhert III dl. bldz. 483).

²⁾ De volledige titel luidt : „*Justificatie des magistraats tot Leyden in Hollandt, teghens de calumnien, ter saecken van de differenten tusschen henlyuden ende eenighen van de Ghemeente aldaer, bij denselven, den Magistraet wat min dan Christelicken nageseyt*”. 1 Petr. 3 : 16, Judae 8.

³⁾ Bij Bor, II dl. bldz. 169—171.

schappij over de gewetens, willen brengen. Dit en dit alleen had de leidsche magistraat willen verhinderen. Hij wenschte dat in de plaats van het lastige juk der tyrannische roomschen, geen ander juk op de schouders der gemeente zou worden gelegd.

De magistraat wijst vervolgens op het tegenstrijdig standpunt, dat de kerk in dezen inneemt. Eenerzijds toch zegt zij dat de overheid zich niet met de kerken heeft te bemoeien en anderzijds roept zij, als iemand de kerkleer veracht of vervalscht, of haren uitwendigen vrede verstoort, de hulp van de overheid in. Dan zegt zij niet dat het voldoende is als de magistraat de personen maar beschermt en zij zelf de leer wèl zal verdedigen met het tweesnijdend zwaard der waarheid. Dan heeft zij eensklaps de waarheid vergeten dat alle ketterij, niet door geweld van menschen maar door het klaar bewijs uit de Heilige Schriften beschaamd, overwonnen en vernietigd wordt. Dan wil zij terug tot den bloedigen oorlog, die immers door niets anders werd veroorzaakt dan door consciëntiedwang. Maar de leidsche magistraat is daarvoor zóó beducht, dat hij uitroept : „Wordet eenmalen wacker wt dese betooverde slape, o alle Magistraten ende liefhebberen van de vrijheyt der consciëntien ende van tghemeene welvaren ende ghy sult met handen moghen tasten dat die stricken al wt gespreyt leggen ommeu te belagen, te vangen ende te berooven van die lieve vryheyt der consciëntien by u soo langhe gewenscht ende soo dier gecocht wesende”.

Die tegenstrijdigheid blijkt bovendien hieruit, dat terwijl de kerk eenerzijds leert dat de overheid zich niet met haar mag bemoeien, zij anderzijds toelaat dat de magistraat de synoden approbeert en wenscht dat de valsche leeraars met boeten, gevangenis en lijfstraffen worden gestraft. En wanneer de kerk hierop antwoordt dat de magistraat geroepen is de kerkleer te handhaven, maar hem het oordeel over wat daarin recht of onrecht is, niet toekomt, dan is het wederwoord : „Wat is dat doch anders gheseyt dan aldus : wij willen ons verstant niet des magistraets oordeele, maer des magistraets verstant onsen oordeele onderwerpen ; wij willen gebieden over des magistraets oordeele, maar de magistraet moet obedieren onsen oordeele. Dat is by naest so veel als wy sullen de magistraet tswaert in den schijne laten behouden, maer wy sullen tselve inder daet hebben ende naer onsen lust gebruyken jae misbrücken. Dat heet recht de magistraet wt syn zetel ghestooten ende selver daer inne gheseten”.

Tot zulk eene vernieuwing van den toestand dien men onder de heerschappij van de roomsche kerk had beleefd, was de leidsche magistraat niet bereid. Hij acht het integendeel zijne roeping te zorgen dat dit niet geschiedt. Daartoe is zijn invloed in kerkelijke zaken onmisbaar.

Tot ondersteuning van dit standpunt haalt de schrijver het getuigenis van verschillende protestantsche theologen aan.

Allereerst dat van Wolfgang Musculus, die van 1549—1563

hoogleeraar in de godgeleerdheid in Bern was geweest en dáár zijn : „Loci communes” had geschreven. Daarin behandelt hij ook de vraag of de overheid de macht heeft voor den godsdienst zorg te dragen. Zijn antwoord daarop is bevestigend. Reeds de wet, in ons hart door God geschreven, zegt ons dat de overheid een vader is, wiens onderdanen zijne kinderen zijn. Nu heeft een natuurlijke vader reeds eene macht in zake de godsdienstige opvoeding zijner kinderen. Hoeveel te meer dan de overheid, wier macht veel grooter is over hare onderdanen dan die van een vader over zijne kinderen ! Maar de Heilige Schrift bevestigt bovendien deze natuurwet. Mozes, de overste van Israël, en niet Aäron, de priester, stelde den godsdienst in en gaf aan Aäron en de levieten de wetten. Hiermede was het recht om den godsdienst in te stellen en te handhaven aan de overheid, en dat tot uitoefening van den godsdienst aan de priesterschap verleend. In aansluiting daarmee kreeg na Mozes' dood niet de priester Eleazar, maar Jozua, uit den stam van Ephraïm, de zorg over den godsdienst. En dan wordt ons verder in het voorbeeld der koningen David, Salomo, Asa, Josaphat, Hizkia en Josia getoond, dat onder Israël de hoogste macht in godsdienstzaken aan de overheid toekwam. Hoe ver strekt zich nu die macht uit ? De roomschen erkennen de overheid alleen als beschermer der kerkelijke wetten ; met het geven en de uitbreiding dier wetten mag zij zich volgens hen niet inlaten. Die onderscheiding verwerpt Musculus. De natuur van de wetgeving gedooft niet dat zij, die geene macht hebben om hunne wetten te beschermen, zelf die wetten zouden mogen schenken. Wie de macht heeft voor hare onderhouding zorg te dragen, moet ook bij machte zijn ze te geven. Als men anders leert, keert men Gods beschikking om door van de onderdanen wetgevers en van de wetgevers onderdanen te maken.

Het beroep dat van kerkelijke zijde gedaan wordt op de apostolische gemeenten, in wier kerkelijke samenkomsten, de kerkelijke zaken werden behandeld zonder dat er van eenige inmenging der overheid sprake was, wordt door Musculus afgewezen door de tegenwerping, dat men toen geen vorsten en overheden had, die het christendom hadden aangenomen. Deze heeft men nu echter wèl. De waarheid, de meerderheid, de macht, de wetgeving, de regeering, niet alleen in wereldsche maar ook in geestelijke zaken, zijn bij hen, gelijk eens bij de vorsten in het Oude Testament. De kerk moet door hen, als eene kudde door den herder, worden bestuurd. Want de kerk, die als zoodanig geen regeermacht heeft, kan aan hare onderdeelen niet iets verlenen, wat zij zelf niet heeft. Aan de overheid alleen komt dus ook het gezag over kerkelijke zaken van Godswege toe.

Verder wijst Musculus er op dat de aard van het regeeren verbiedt dat er in een volk twee authentieke machten, twee verschillende wetgevingen zouden bestaan, evenmin als in één lichaam plaats is voor twee hoofden. Laten de heidenen en de ongeloovigen, die

niet leven in de eenheid van de waarheid, maar in de verwarring der leugens, hunne verschillende wetgevers en overheden hebben, of ook geestelijken wier geheele leven wereldsch is en wier godsdienst niets is dan kerkelijk bijgeloof ! De ware christen moet in alles, op elke plaats en ten allen tijde heilig zijn. Daarom mag bij hem geen onderscheid bestaan tusschen wereldlijk en kerkelijk recht. Ook de overheid is voor hem heilig, als zij christelijke overheid is en niet wereldsch; hare macht is heilig, hare wetten zijn heilig, haar zwaard is heilig. Hier scheiding te maken tusschen wat heilig en onheilig is, is in strijd met haar wezen.

Hiertegen werd natuurlijk door de kerkelijken aangevoerd, dat hierbij het onderscheid tusschen „heilig” en „kerkelijk” uit het oog wordt verloren. Al wat de christelijke overheid doet, moge heilig zijn, daarom is het nog niet kerkelijk. Ook deze onderscheiding neemt Musculus niet aan. „Is” — zoo vraagt hij — „alleen kerkelijk wat gedaan wordt door de kerk of door eenige door haar gekozen mannen ?” Zijn antwoord hierop luidt beslist ontkennend. Wat door de overheid, van wege en door de kracht van God in Gods kerk tot openbaar nut en haar belang wordt verricht, is eveneens kerkelijk. Men noemt immers ook *schoolwetten*, wetten die noch door de scholen zelf noch door hare rectoren, maar uitsluitend door de overheid ten behoeve dier scholen zijn uitgevaardigd. Zoo noemt men burgerlijke wetten die, welke niet *door*, maar *voor* de burgerij door de overheid zijn gegeven. Terecht spreekt men dus ook van kerkelijke wetten, zoo deze door keizers en overheden ten bate der kerken werden gemaakt.

Eindelijk deelt Musculus mede welke godsdienstzaken de overheid te verzorgen heeft. Het zijn er acht in getal. Ten eerste moet zij de kerkedienaars aanstellen of, waar anderen hen krachtens haar bevel aanstellen, ze in hunne bediening bevestigen. Ten tweede moet zij de werkzaamheden dezer mannen onderling regelen naar de behoefte der kerk; de ontrouwen onder hen vermanen en straffen, twistenden vereenigen, en waken voor de zuivere verkondiging van het evangelie. „De Christelycke Overheydt behoort het Boeck des Nieuwen Testamendts ghestadelycken te handelen ende te lesen, opdat sy soo veel te seeckerder besorcht mach syn der kercken de ghesonde leer voor te doen stellen”. Ten derde moet zij zorgen dat de sacramenten wettig, betamelijk en christelijk worden bediend. Ten vierde moet zij acht geven op de kerkelijke gebruiken en gewoonten, de onnutte en schadelijke wegnemen, de overtollige afsnijden, de onreine zuiveren, de vervallene weder in zwang brengen en die, welke meer heidensch dan christelijk zijn en tegen Gods Woord strijden, wegdoen. Ten vijfde moet zij nagaan of de dienaars getrouw hun werk verrichten, of de gemeente geregeld ter kerke komt, de sacramenten gebruikt en hare kinderen ter catechisatie laat gaan. Ten zesde moet zij nauwlettend toezicht op de scholen houden, waarvan de kerk groote vruchten kan plukken. Ten zevende moet zij door

goede wetten en straffen toezicht uitoefenen op het zedelijk leven van alle onderdanen, vooral van de ambtsdragers, niet alleen op overspel, hoererij, dronkenschap, dieverij, moord en allerlei geweld en boosheid, maar ook op godloochening en godslastering, ketterijen, kerkroof, en op het smalen op en het verlaten van de kerk. En ten achtste moet zij bijzonder zorg dragen voor de geestelijke goederen, zoodat niet alleen de dienaren der kerk kunnen worden onderhouden, maar ook behoorlijk in de behoeften van weduwen en weezen kan worden voorzien.

Het ligt natuurlijk in den aard der zaak, dat al dit werk niet rechtstreeks door de overheid wordt verricht. Zij kiest daarvoor hare mannen, zooals kerkedienaren en schoolopzieners. Maar zij heeft het oppertoezicht. Zij handelt als de huisvader, die regelt en voorschriften geeft, maar wiens wil door zijne huisgenooten en dienaren wordt uitgevoerd.

Niet alleen op Musculus beroept zich de leidsche magistraat, maar ook op Bullinger's „Hausbuch", dat in 1558 te Bern was verschenen en hier te lande veel werd gelezen. Hierin worden geen nieuwe gezichtspunten, naast wat Musculus betoogde, geopend. Wij kunnen dit dus veilig voorbijgaan. In het bijzonder wijdt nu de magistraat in het tweede deel der justificatie zijn aandacht aan zijn recht in zake het verkiezen van kerkedienaren.

Op welke wijze bepleit de magistraat zijn recht om daarop invloed uit te oefenen?

Hij plaatst de stelling voorop, dat de magistraat van godswege bestaat tot verdediging der goeden en bestraffing der boozen. Deze roeping is voor hem vooral moeilijk te vervullen ten aanzien van de kerk. Want daarin sluipen, zooos gemakkelijker wolven onder het mom van goede herders binnen, terwijl de waarlijk goede als wolven worden gebrandmerkt. De overheid zou er dan toe moeten komen om den kwaden de hand boven het hoofd te houden en de goeden te straffen. Tegen zulk kwaad moet de overheid bijtijds op hare hoede zijn. Anders keert dezelfde bloedige tijd, als die onder roomsche overheersching beleefd is, terug. Het eenige middel nu om daartegen te waken is de controle op hen, die in den schapestal van Christus tot herders worden aangesteld.

De overheid is daartoe, ook ter wille der schapen, verplicht. Want één van de grootste gruwelen, die plegen te geschieden wanneer onder het mom van herders wolven in de schaapskooi binnendringen, bestaat hierin, dat deze veelal onnoozele schapen voor wolven aanzien en wenschen dat zij van wege de overheid worden terechtgesteld. Hoevele droevige voorbeelden levert daarvan Alva's tijd! Welnu, mede om die reden wenscht de magistraat kennis, electie en approbatie der aanstaande dienaren eener gemeente.

Van de zijde der kerk kan daartegen, naar het gevoelen van den magistraat, geen bezwaar bestaan. De kerk zelf toch meent, dat

het zijne roeping is om haren uitwendigen vrede te handhaven. Maar hoe kan dit gebeuren wanneer de magistraat geen kennis, keur en oordeel mag hebben over hen die zij tot hare dienaren wil aanstellen? Wanneer dit laatste het geval zou zijn, zou hem de macht ontbreken om in dezen te doen wat de kerk zelf van hem verlangt. Ook kan de kerk het bezwaar niet doen gelden, dat de apostelkeuze in de eerste gemeente buiten den magistraat omging. Want ten eerste houdt de kerk zich zelf niet aan wat dienaangaande voorkomt in Handelingen 1. Die verkiezing toch heeft bij haar niet plaats door de gemeente, gelijk in den apostolischen tijd. Uitdrukkelijk zegt artikel 12 van de kerkenordering van 1574: „Om de confusie ofte verwerringe te vermyden, die tot de verkiesinge des gemeenen volcx bestaen mochte, is besloten dat de Dienaers des Woords van der Consistorien, ter plaetse daer sy dienen sullen, beroepen sullen werden”. Het consistorie treedt er dus op voor de gemeente. Maar ook houdt de kerk zich niet aan Handelingen 1, wanneer zij de keuze uit twee door het lot verwerpt.

Voorts ligt het in den aard der zaak dat in de eerste christengemeente de magistraat buiten de verkiezing van een kerke-dienaar bleef. Want toen was er geen christelijke magistraat, gelijk nu. Men kon toch geen joodsche of heidensche overheid die keuze opdragen. En antwoordt men hierop van kerkelijke zijde dat men in dezen desniettemin het apostolisch voorbeeld moet volgen, dan luidt de tegenwerping van den magistraat: „Waarom doet U dit dan niet ter zake van het werpen van het lot? Waarom ook voert gij dan niet de gemeenschap van goederen in, die toen ongetwijfeld in de gemeente bestond?” Hieruit concludeert de leidsche magistraat dat het beroep op Handelingen 1, om hem invloed op de keuze van predikanten te ontzeggen, volkomen faalt.

Zelfs keert hij de zaak om. De gemeente moet de keuze doen. Doch dit kan nu eenmaal door haar in haar geheel niet geschieden. Dartoet moet er eene vertegenwoordiging zijn. Welnu! representeert juist de magistraat niet de geheele gemeente? Hij is bovendien van de zaken op de hoogte. En zijn college is niet te groot, zoodat „men gheen confusie wt en mach beduchten”. Het is daarom rationeel dat de magistraat zijn medezeggenschap in de verkiezing der kerkedienaren behoudt en zich gerechtigd verklaart „tot het aennemen, aenhouden ende afstellen der Dienaren des Woords aldaer”.

Wat de keuze van de ouderlingen aangaat, legt de magistraat er den nadruk op, dat deze niet uitsluitend aan de consistories kan worden overgelaten. Dan toch zouden voornamelijk de predikanten die keuze in handen hebben. Dit nu mag niet, omdat de ouderlingen ook moeten toezien op de leer en het leven der predikanten en het derhalve noodig is, dat de eersten geheel vrij en zelfstandig tegenover de laatsten staan. Daarom is medezeggenschap in dezen van wege de overheid onmisbaar.

En wat ten slotte de verkiezing van diakenen betreft, acht de

leidsche magistraat het de natuurlijkste zaak van de wereld, dat waar het den diakenen vergund is „door den slotel van der Burgeren barmherticheyt te gaen int gemeen comptoir van degantschestede”, hij ook de kennis, het oordeel en de electie van de mannen hebbe, aan wie de distributie dier algemeene liefdegaven wordt toevertrouwd. Ook eischte de magistraat dat de diakenen, die met consent der overheid onder de preek, van alle personen aldaar aanwezig, hetzij geloofsgenooten hetzij niet, een gift vragen, aan haar verantwoording doen van de ontvangen gelden.

Ten slotte legt de justificatie deze vraag aan de mannen der kerk voor. Indien de magistraat, met goedvinden van de kerk, zich de macht heeft toegekend om te kiezen en aan te nemen een zoodanigen godsdienst als hem goed docht, namelijk de gereformeerde religie, waarom mag hij zich dan niet de mindere macht toekennen van te kiezen en aan te nemen die deze religie zullen prediken ¹⁾ ?

Tot staving van dit recht wordt een beroep op de kerk zelf gedaan. De magistraat voert ten eerste een uitspraak aan van Menso Alting te Embden. Dáár antwoordde deze op de vraag of de gereformeerden ook nieuwelingen tot predikers aannemen: „Wy hebben gheen macht om predikers te beroepen of aen te nemen. Maer dat comt toe de Overheyt en der gemeenten, die de Predicanten behoeven. Ende wanneer sy ons van de gemeenten ofte van de Overheyt toegesonden worden dat wij deselve examineren ende in der leere ondersoecken sullen, soo doen wy sulcks soo verre sy goede getuyghnisse haers voorgaende levens mede brengen. Ende daer naer als wy de selve dan in der Leere onderwesen vinden, daer na gheven wy haer ghetuychnisse aen die haer tot ons ghesonden hebben”. En verder: „Hier in bekennen wij ten eerste dat de gemeynte Godes macht heeft om haer Dienaers te verkiesen. Wanneer wij de ghemeynte Godes noemen, soo sluyten wy der Overheyt ende haer ampt daer niet buyten, dewyle sy totter ghemeynte behooren ende de verkiesinghe der Dienaeren helpt ende sal helpen voorderen als een bewaerster der Tafelen ende geboden Godes, daeromme oock de Overheyt ernstelicken gheboten wert 't Wetboek altijt voor ooghen te hebben”. Ten slotte zegt Menso Alting nog, dat, dáár de H. Schrift verschillende vormen van verkiezing der kerkedienaren vermeldt (Hand. 1 ; 6 ; 13 : 23, Titus 1 : 8), „de ghemeynten hedensdaechs die forme mogen houden, dewelcke sy alder best naer gelegentheyt des tijdts bevinden”.

Behalve dit officieel getuigenis van een bekend gereformeerd

---

¹⁾ De magistraat bekent hiermede professie te doen van de gereformeerde religie, wat hij tot dat oogenblik nog niet openlijk schijnt te hebben gedaan. Ten minste in 1578 was één der gronden van verzet van den kerke-raad dat die professie niet was geschied, en Coolhaes had daarop toen niet anders kunnen antwoorden dan dat alle leden van den magistraat christelijke mannen waren, al beleden sommigen de gereformeerde leer niet.

man wordt het gebruik in de gemeenten te Bern en te Genève door den leidschen magistraat ter verdediging van zijn standpunt aangevoerd.

In de kerkelijke ordonnantie van Genève van 1562 lezen wij : „Wij hebben ghevonden dat in desen best sy te volghen de schickinghe van d'oude Kercke, ghemerckt het niet en is dan eene selve practycke die ons betoont is door Schriftuere, te weten dat die Ministeren eerst kiezen denghenen, die men sal stellen int officie, onsen Raedt daervan verwitticht hebbende ; daer naer datmen hem daer presentere ; ende ist dat hijt weerdich bevonden wert, dat hy ontfanghen werde ende aenghenomen”. Te Bern beveelt, zoo er eene vacature bestaat, de raad aan de predikanten om te zien naar een bekwaamen plaatsvervanger en van de keuze van den kerkeraad aan hem rapport te doen. Blijkt de gekozene bekwaam, dan bekrachtigt de overheid die keuze. In het tegenovergestelde geval zendt zij de nominatie terug, wat eveneens het geval is, indien de inlichtingen onvolledig zijn en men een nieuw onderzoek wenscht. De leeraar die naar het platteland gezonden wordt, krijgt zijn aanstellingsbrief van den magistraat. Op vertoon daarvan wordt hij in het dorp, waar hij komt, aan de gemeente voorgesteld, „niet sonder autoriteyt des Raedts ende der Kercken ordeninghe”. De bevestiging geschiedt daarop door een lid van den raad en een predikant.

Eindelijk beroept de magistraat zich op de gewoonte in de gemeente te Leiden, waar nimmer predikanten zijn aangenomen of ontslagen dan met zijn goedvinden, en nadat het advies van de kerken en de gemeente was ingewonnen. Zijn tegenwoordig standpunt was dus niet nieuw. Het kon zich daarbij zelfs op het voorbeeld van gereformeerde gemeenten en personen beroepen.

Ten slotte wijdt de justificatie nog een zeer kort woord aan den tegenstand, dien het zenden van personen uit den magistraat naar de vergaderingen van het consistorie bij de kerk ondervindt. Zij zegt hiervan zonder meer dat die tegenstand niet zou zijn voorgekomen, indien men nauwkeurig wist waarom de magistraat daartoe was overgegaan. Zijn eenig doel daarmede was te verhinderen dat daàr „muyteriën, twisten ende kyvagiën ende sulcx haer quade manieren van doen” zouden voorkomen, gelijk meermalen het geval was geweest. Een goede gang van zaken werd daardoor bevorderd.

Het uitvoerig stuk eindigt met het doen van een beroep op de andere magistraten in Holland om te helpen verhinderen, dat de kerk ga heerschen over de overheid en men de droevige ervaring zou opdoen „dat sy meynende van d'oude Tyrannie verlost te wesen, hem in erger jonge Tyrannie bestrict souden vinden”.

Wie de Justificatie van den magistraat vergelijkt met de remonstrantie der predikanten, bemerkt het onderscheid in beider standpunt. Terwijl zij het hierin eens zijn, dat den christelijken magistraat de uitwendige vrede der kerk zeer ter harte gaat en hij in het belang daarvan moet optreden, gaan beide uiteen waar het *de middelen* betreft, die hiertoe moeten worden aangewend. De magi-

straat wil ter *voorkoming* van twist en tweedracht in de kerk reeds van stonde aan invloed uitoefenen op de samenstelling der consistories en „oproerige” elementen weren ; de kerk laat hem alleen het recht van approbatie, althans wanneer hij professie doet van de gereformeerde religie, en eischt dat, wanneer *zij* twist en tweedracht niet kan keeren, *hij* haar te hulp kome. De magistraat oordeelt, dat van hem niet kan geëischt worden, dat hij valsche leeraars straffe met boeten, gevangenis en lijfstraffen zonder medezegenschap te hebben in de daarover oordeelende colleges ; de kerk daarentegen wil geheel vrij blijven in de uitoefening van de tucht en laat den magistraat slechts het onderzoek toe of overeenkomstig Gods Woord is gehandeld. De magistraat ziet in het streven der kerk om eenerzijds zelfstandig hare aangelegenheden te behandelen en anderzijds hem te dwingen tot uitvoering harer besluiten, de opkomst van een nieuw pausdom en van eene nieuwe heerschappij over de gewetens ; de kerk daarentegen acht het zeer natuurlijk, dat zij hare leer vaststelt, maar ook dat eene overheid, die professie doet van die religie, desnoods met den arm van het geweld, zorgt, dat die leer niet openlijk worde tegengestaan. Wrijving en botsing moesten van dit verschil van zienswijze het gevolg zijn. En men kon nooit eens worden, omdat de overheid, die de gereformeerde religie beleed, daarvan een veel ruimer begrip had, dan de kerk in eere hield. Geen theologische inzichten maar politieke motieven beheerschten haar gedragslijn in kerkelijke zaken.

In de zooeven genoemde *Remonstrantie* der Hollandsche predikanten van 24 Mei in 1579 is het kerkelijk standpunt tegenover dat der Justificatie uiteengezet. Het werd aangediend als het Cort en schriftmatig ghevoelen der Kercken Christi van de gemeynschap en onderscheyt d' welck tusschen die Politische ende Kerckelycke regeringhe is”¹⁾.

Wat beide *gemeen* hebben is : 1. dat zij tegenover God beide eene bediening of ministerie zijn ; 2. dat zij beide, uit kracht dier bediening, bewaarders van het goddelijk recht zijn ; 3. dat men beide, van wege die bediening, om der conscientie wille, eere schuldig is.

Verder zijn beide in tal van dingen van elkander *onderscheiden*. De overheid heeft te zorgen voor de belangen van den staat. Ieder is haar daarbij, wat zijn lichaam en zijn goed betreft, onderworpen. Ook heeft zij met betrekking tot het bewaren van Gods Woord en dat der kerkelijke tucht eene taak, die echter verschilt van die der kerkedienaars. De overheid moet er moeite voor doen en bevorderen dat Gods Woord *gehoord* worde, de kerkedienaars dat het *gepredikt* worde. De overheid moet de verachters en vervalschers van Gods Woord *dwingen* om den uitwendigen vrede der kerk niet te verstoren ; de kerkedienaars hen *vermanen* God vreedzaam te dienen en Zijn Woord te eeren. De overheid moet den *uitwendigen* mensch, voor

¹⁾ Zie Bor. II dl. bldz. 169—171.

zoover hij den uitwendigen vrede der kerk verstoort, met *uitwendige* straffen als gevangenis, foltering, geldboeten treffen; de kerkedienaars moeten den *inwendigen* mensch met *geestelijke* wapens tot bekeering roepen. De overheid moet de lijfstraffen en geldboeten, *naar gelegenheid der omstandigheden*, toepassen, verzachten of verscherpen; de kerkedienaars moeten de vermaningen Gods, de bedreigingen met Zijn toorn en de afsnijding *voorzichtig* gebruiken. De overheid moet zorgen dat de uitwendige vrede van de kerk ongeschonden blijve en degenen, de hem verstoren, *overeenkomstig hun misdaad*, straffen; de kerkedienaars moeten met *liefde* arbeiden, opdat de zielen der zoodanigen worden behouden. De overheid moet, als er sprake van is om die verstoorders van den uitwendigen vrede der kerk te straffen, *die strafactie leiden*; de kerkedienaars moeten, als men over hen in den kerkeraad handelt, er op uit zijn *hunne conscienties te onderrichten en te bevredigen*.

Op deze verschillende manier wordt door overheid en kerk Gods Woord bewaard.

Wat nu de kerkelijke tucht aangaat, moeten de predikanten met den kerkeraad deze instellen; de overheid mag die tucht onderzoeken, en zoo zij daarin iets afkeurt, bevelen dat de predikanten haar naar Gods Woord verbeteren. Verder heeft de overheid *de bevoegdheid haar autoriteit te gebruiken* dat er predikanten worden beroepen en zelfs overtreders in dezen, die wereldlijke straffen verdienen, te straffen. Maar *de predikanten en ouderlingen verkiezen* de mannen, die voor den dienst bekwaam zijn. Men stelt dezen aan de overheid en de kerk ter approbatie voor, „indien gheen wettighe oorsaek om te wederlegghen voor handen en es”. Na de approbatie moeten zij door den predikant worden bevestigd. De overheid moet, als er strijd in de kerk is, de kerkelijke vergadering samenroepen of daartoe het initiatief nemen, en presideeren „soo veel als die uytterlycke actie aengaet”. Is er geen strijd, dan komt het recht tot beide alleen den predikanten toe.

De predikanten besluiten hunne remonstrantie met de opmerking, dat de eer, die men aan de overheid en de kerkedienaars verschuldigd is, niet van denzelfden aard is. Want laatstgenoemden bezitten geen macht, zelfs *niet* over de *gewetens*, terwijl de overheid althans gebieden mag over *lichaam* en *goed* der onderdanen. De kerkedienst is meer eene vaderlijke dan eene koninklijke waardigheid. Hij *hangt* als zoodanig *af* van den eerbied en de leerzaamheid der geloofsgenooten en van de gelden, die voor pensioen en traktement door de overheid worden gegeven. Laatstgenoemde daarentegen gebiedt hare onderdanen en *eischt* eenvoudig eerbied en belasting.

Men ziet dat in dit stuk in 't algemeen duidelijk de grenzen van de inmenging van de overheid in kerkelijke zaken zijn aangewezen. Zij moet de gelegenheid om Gods Woord te hooren in de hand werken en allen, die door de verachting van dat Woord den uitwen-

digen vrede der kerk verstoren, straffen. Met de kerkelijke tucht heeft zij in den regel niets te maken. Alleen *mag* zij onderzoeken of zij overeenkomstig Gods Woord heeft plaats gehad. Slechts bij uitzondering, in geval van twist en scheuring, *moet* zij optreden en ingrijpen door eene kerkelijke vergadering bijeen te roepen en die te presideeren. In zake de benoeming van predikanten en ouderlingen heeft zij slechts het recht van approbatie ; over de benoeming van diakenen bevat de remonstrantie niets.

Tot zoover deze predikanten.

Nog eenmaal trad de leidsche magistraat in het krijt ter handhaving van zijne zelfstandigheid tegenover de kerk. De besluiten van de nationale synode te Middelburg in 1581 gaven hem allereerst daartoe aanleiding. Hij zag daarin eene neiging van de kerk om de overheid aan zich te onderwerpen. Ook had ongetwijfeld de wijze, waarop Coolhaes dáár was bejegend, den magistraat ontstemd. De synode toch had bepaald dat, wanneer die leidsche predikant niet herriep wat in zijne boeken in strijd was met de reine leer, de classes van Holland en de particuliere synode van Zeeland hem moesten excommuniceren. De ontstemming van den magistraat daarover werd nog grooter, toen hij in het einde van November, onder den druk van de staten, had moeten toestemmen in de tijdelijke afzetting van Coolhaes, en in het begin van 1582 de voorbereidselen voor zijne uitstooting uit de kerk zag maken. En om de maat vol te meten, trad nu ook de hoogleeraar Lambertus Danaeus zeer kras tegen den leidschen magistraat op ¹⁾. Hij betoogde dat wèl de bewilliging van de *hooge* overheid in de verkiezing van bepaalde personen als predikanten, ouderlingen en diakenen door den kerkeraad moet gevraagd worden, *voordat zij aan de gemeente worden voorgesteld*, niet alleen omdat zij lidmaat der kerk is, maar ook omdat zij het traktement en het pensioen der predikanten betaalt, doch dat deze daarvóór van de *lage* overheid niet behoeft te worden gevraagd, daar zij de bezoldiging niet betaalt. Deze lage overheid moet alleen zorgen dat die verkiezingen wettig geschieden „verre van alle eergierige ondersteuning ende alle corruptie ofte mishandeling”. Haar recht in zake kerkelijke vergaderingen, hetzij consistories hetzij clas-

---

¹⁾ Antwoort Lamberti Danei wijlen Professeur in de hooghe Schole tot Leyden op drie voorgestelde vragen, nopende het Ampt der Overheydt in de regeeringhe der Kercken : Wat haer toe-coemt ofte niet toe-coemt. Tot Delf Anno 1613 (Pamflet 2081). Die drie vragen luiden : 1. Hoe verre hare Authoriteyt streckt int beroepen ofte verkiezen der Kercken-Dienaren : ende desgelijcx der Ouderlingen en Diaconen ; 2. Wat Authoriteyt sy heeft in de Kerckelicke vergaderingen, als Synoden, Classen, te weten in de beroepinge en regeeringe der selver ; 3. Wat Macht en Authoriteyt sy heeft in Kerckelicke Wetten, ofte inzettingen, tot orden, ofte goede regel der Kercken dienende : hetzij int stellen en de besluuten, ofte int bevestighen, vercondigen, ende openbaer insetten van dien.

ses hetzij synoden, is drieërlei. Ten eerste komen zij bijeen door hare ordinantie of oproeping, hetzij zij daarvoor eenmaal een bepaalden tijd heeft vastgesteld, hetzij zij dit doet, zoo dikwijls als de nood het eischt. Ten tweede laat zij zich in die vergaderingen vertegenwoordigen, om te zorgen dat de vrede bewaard blijft en partijschap worde voorkomen. En ten derde moet zij alle uitwendige hindernis dier vergaderingen uit den weg ruimen. Maar het is haar niet geoorloofd die vergaderingen te presideeren of daarin het hoogste woord te voeren, tenzij er tegen Gods Woord en de liefde wordt gehandeld. Alleen mag wèl haar gevoelen omtrent het een of ander punt worden gevraagd, maar in de allerlaatste plaats en bij uitzondering. Ten slotte is Danaeus van oordeel dat de overheid door hare besluiten datgene behoort te bevestigen wat op de kerkelijke vergaderingen is vastgesteld, en de overtreding daarvan behoort te straffen. Indien de overheid in die besluiten iets mocht vinden, dat haar niet aanstaat, mag zij hare bezwaren in de kerkelijke vergadering te berde brengen, die dan daarvan de gegrondheid onderzoekt.

Op deze wijze sprak professor Danaeus, toegejuicht door zijne studenten, zich uit.

Het is begrijpelijk dat de magistraat door dit alles zich genoopt gevoelde de staten voor de kerk te waarschuwen. En zóó zond hij dan in Februari 1582 het bekende adres aan de staten van Holland, dat getiteld is : „Remonstrance of Vertoogh bij die van Leyden den Heeren Ridderschappen ende Steden, representeerende de Staten slandts van Hollandt in Februario 1582, hare mede-lidtmaten ghedaen, nopende 't verhandelde der Predicanten in den laetst-vooredenen Somer tot Middelburgh in het Nationaal Synodus (so zijt noemen) vergadert geweest zijnde, met den ghevolghe van dien" ¹⁾). De bekende en invloedrijke secretaris Jan van Hout heeft het stuk ondertekend. Het is niet bekend wie het heeft opgesteld. Sommigen denken aan van Hout, anderen meenen dat Coornhert ook hiervan, evenals van de Justificatie, de schrijver is.

De magistraat van Leiden betoogt met klem geenerlei dwang in geloofszaken te dulden. Deze was en is de vloek van het pausdom. Eerst later werd het zijne zonde, dat het den christelijken godsdienst vervalschte; zijn eigenlijk, goddeloos karakter schuilt in zijne opperheerschappij over allen en alles, ten gevolge waarvan de zoo noodlottige geloofsdwang regel werd. De breuk met het pausdom beteekende voor Leiden's magistraat verwerping van allen dwang op dat gebied. Noch in het klein noch in het groot zou hij ooit daartoe bereid worden gevonden; geenerlei bepaling in die richting zou door hem ooit worden vastgesteld. Zelfs niet al wordt hem nog zoozeer het belang van de eenheid in het geloof voorgehouden. Want ten eerste beteekent zulk een eenheid, die op dwang

¹⁾ Pamflet 621; ook bij Bor, Auth. Stukken II bldz. 115 en bij Coornhert II dl., bldz. 185—188.

berust, weinig of niets; ten tweede houdt zij het volk onwetend en dom, en ten derde had men onder Rome al de ellende van zulk eene „gevangene vrijheid” leeren kennen. Hij had te veel tegenzin gekregen tegen de uitvoering van vonnissen, die de kerkelijke rechtbanken onder de spaansche heerschappij hadden geveld, dan dat hij onder gereformeerd bewind daartoe ooit zou te vinden zijn. Ja, die tegenzin had hem zelfs tot een doodelijken strijd genoopt tegen de inbreuk op de privileges, handvesten en rechten. Hoe kon men dan verwachten, dat een magistraat zich opnieuw aan den eene of andere kerkelijke rechtbank zou onderwerpen, al droeg zij dan den verdienstelijken naam van gereformeerd? Het juk, dat men eenmaal had afgeworpen, wenschte men in geenerlei vorm meer op zich te nemen.

Ook wilde de leidsche magistraat om practische redenen geen gedwongen eenheid des geloofs door decreten en plakkatens. Personen namelijk van allerlei gezindte, ook roomsch-catholijken, stredden den strijd tegen Spanje mede. Welnu, het staatsbelang eischte dat deze allen vereenigd bleven „om de ghemeene sake te bevorderen.” Maar dit zou niet geschieden, wanneer men andersdenkenden verbitterde en van zich vervreemde door hen op godsdienstig gebied te bemoeilijken. De magistraat was integendeel van oordeel dat men door min of meer kras optreden juist het tegenovergestelde bereikte van wat men beoogde. Naar zijne meening bestond er geen beter middel om de ketterij uit te roeien dan „coelicheyt”. Zoo dikwijls was het b.v. voorgekomen dat boekencensuur de beste propaganda voor die boeken was geworden. En den ijveraars voor geloofseenheid werd het Woord Gods voor de voeten geworpen, hetwelk leerde, dat altijd „der gheloovighen het minste deel opter aerden wesen sal”, en men zich dus niet moest inbeelden dat geheel het volk door het gezag der overheid christelijk kon worden gemaakt. Zeker — men kon op deze wijze naam-christenen, huichelaars kweeken, maar en de kerk zelf en de staat zouden des te meer gevaar loopen daardoor te worden ondermijnd. Voor beide is ongelooft nog beter dan huichelarij.

Met ingenomenheid herinnert de leidsche magistraat er dan ook aan dat de vroedschappen in Holland in 't algemeen zich kanten tegen geloofsdwang. Ten bewijze daarvan beroept hij zich op het voorbeeld van het plakkaat tegen de kettische boeken, dat „conform des bij eenen ghenomden Synodo ghedecreteerde” in vele steden werd afgekondigd, maar nergens wordt uitgevoerd. Veel beter ware het, in het belang van de waardigheid van de overheid, in zulke gevallen in het geheel niets te doen. „Wij bevinden, sooveel ons aengaet, beter te zijn dat wij sulcke dingen gantsch ende teene-mael afslaen, als dat wy deselve aennemende, daer mede ghelyck als in een batament spelen soudent.”

In de tweede plaats wendt de leidsche magistraat zich in zijne remonstrantie, hoewel aan de staten van Holland gericht,

meer bepaald tot de kerk met de vraag, waaraan zij het recht ontleent van de overheid uitvoering van hare synodale besluiten te eischen. Nergens heeft God getoond haar de leiding van de overheid in handen te willen geven. Ook heeft de overheid zelf tot heden geene synode tot nationale synode geautoriseerd, zoodat wat zich als zoodanig aanmeldt, niet als zoodanig mag beschouwd worden. Daarom kan van een plicht der overheid om de synodale besluiten uit te voeren, geen sprake zijn. Iets anders ware het, zoo de synoden, begeerig om datgene te regelen, waaromtrent in Gods Woord geen bijzondere bepalingen, overeenkomstig de tegenwoordige toestanden, worden aangegeven, te dezer zake adviezen aan de overheid gaven en verder aan haar de vrijheid lieten om te handelen. „Maer dat wij ons daer aen verbinden souden, connen wij niet berichten recht te zijn ; die wij eenen reghel in Christo hebben, daer aen wij ghenouch te houden vinden ende den welcken wij volgende sekerlyck weten dat wij niet dwalen moghen.” De magistraat, als christelijke magistraat, kent zijne roeping in godsdienstzaken goed, zoodat hij daartoe geen kerkdwang behoeft. De kerk kon raad geven ; zelf wist hij het best welke gedragslijn hij ten laatste daarbij had te volgen. „Daarvoor had hij zijn reghel in Christo.”

Hierbij laat de remonstrantie het niet, maar zij richt zelfs een aanval tegen kerkelijke concilies, synoden en decreten in 't algemeen. In den apostolischen tijd lezen wij van slechts één algemeen concilie en dat van eene „saecke die het eenighe Fondament der salicheyt in Christo betreffende was”. Het gold dáár dus volstreckte noodzakelijkheid. Maar waar dit fundament nu *is* gelegd, zijn om de drie jaren geene synoden noodig. Ging men op deze wijze door, zoo zou men door de talloze decreten ten slotte weder als overheid aan een nieuw jus canonicum worden gebonden. Maar dit is het ergste niet. Doch wèl dat, gelijk de geschiedenis aantoonst, verschillende concilies met den paus aan het hoofd een pauselijk keizerdom hebben gekweekt en gedurig de staatkundige kaart van Europa hebben veranderd. Wij weten dus maar al te goed, wat wij van concilies en synoden, als zij de macht in handen krijgen, hebben te verwachten.

Natuurlijk zou die vrees ongegrond zijn, wanneer zij zich uitsluitend met kerkelijke zaken bezighielden. Maar dat is juist niet het geval. Daar is ook sprake van de autoriteit der overheid, van de welvaart en de vrijheid der onderdanen, en van het huwelijks- en familieleven.

Wat het eerste betreft, wenscht de kerk de overheid tot haar vasal te maken door zich het recht toe te kennen predikanten te benoemen en aan de overheid slechts de approbatie te gunnen. En dat terwijl de synoden geen rechten bezitten, maar al wat zij doen, danken aan de overheid ! Daarbij komt nog, dat de overheid alleen nog maar het recht van approbatie heeft, wanneer zij professie doet van de gereformeerde religie. Het oordeel of dit al of niet het geval

is, staat natuurlijk alweder aan de synoden. Verklaren deze dat de overheid dit niet doet, dan wordt de kerk, door hare volkomen vrijheid om te beroepen wie zij wil, feitelijk de beschikker over de geestelijke goederen „die een goet deel van de publycke ryckdommen zijn”. Of wèl de overheid moet uitsluitend bestaan uit „creatures” der synode. In beide gevallen echter onderwerpt zich de overheid en met haar het volk aan de synoden of liever aan de kerk. Tot dezen vasalstaat was de leidsche magistraat allerminst bereid.

In de tweede plaats was hij hiervan afkeerig met het oog op de algemeene vrijheid en de uitwendige welvaart van het volk. Men moet dan ook niet meenen dat de magistraat ooit in boekencensuur van wege de kerk of in strijdschriften tegen zekere godsdienstige gevoelens aanleiding zou vinden om tegen de daarin bedoelde ketteren op te treden. „Dan wij hebben onze vierschare, daer wij, God voor ooghen stellende, hopen te wijzen ende te doen, als wij in onsen eenvoud met goeder conscientie sullen bevinden te behooren.” Geheel dat systeem van boeken te verbieden of ze bij gratie en privilegie, gelijk de oude kettermeesters deden, toe te laten, wordt als on-protestantsch verworpen. De vrijheid toch bestaat voornamelijk hierin, dat men iemand vrij zijn gevoelen laat uitspreken. „Ende het is dat eenich merckteecken van tyrannye gheweest, als men zijn ghedachten niet vrij wt spreken moeste.” Daarbij komt, dat wanneer men de waarheid, gelijk het licht in het donker, naast den leugen plaatst, eerstgenoemde des te heerlijker uitkomt en de laatste des te sterker in zijne naaktheid daartegenover staat. Zóó straffen de leugenachtige geschriften meer dan voldoende zichzelf. Extra-straffen zijn daarvoor onnoodig.

Het laatste punt, waarop de leidsche magistraat den nadruk legt, is de inmenging van de kerk in het huwelijks- en familieleven. Hij vreest namelijk dat de kerk er toe zal komen om het huwelijk tusschen neven en nichten te verbieden, en verklaart bij voorbaat dat een dergelijk verbod nooit door hem zal worden goedgekeurd. Ook in dit opzicht wenscht hij het kwaad van het pausdom niet te bestendigen. In huwelijkszaken aanvaardt hij de geestelijke jurisdictie niet. Het burgerlijk bestuur moet onverdeeld in de handen der politieke overheid blijven. De leidsche magistraat wil „der Gheestelyckheydt ofte der Kerckelycken mannen tot een nieuwe jurisdictie ende meesterschap over Overicheydt, Onderdanen, wijf en kinderen gheen deur ende poorten open en doen.” Onder geenerlei vorm mag een nieuw pausdom worden ingevoerd. En daarom verzoekt hij de staten met aandrang hem te steunen, waar hij tracht den band der liefde tusschen de verschillende gezindheden en godsdienstige groepen te bewaren om des te sterker te staan tegenover den gemeenschappelijken vijand.

Het verbaast ons niet, dat dit geschrift spoedig van kerkelijke zijde bestrijding vond en vooral het verhandelde op de synode te Middelburg tegenover de staten verdedigd werd. Op de remonstrantie

verscheen namelijk in hetzelfde jaar 1582 een „Antwoorde der Dienaren des Woordts ende Ouderlinghen der Kercken van Hollandt, wt den naem derselven onlancks vergadert gheweest zijnde tot Haerlem : Aen mijn E.E. Heeren de Staten desselven Landts, op de Remonstrantie bij de Overicheyt van Leyden, aen de voorsz. Heeren Staten ghedaen, ende wtghegheuen aengaende t'verhandelde der Dienaren des Woordts end' Ouderlinghen der Nederlandtsche Kercken in het Synodus tot Middelburch etc. Waarinne de clachten tegen tvoorsz. Synodus ende Synodale Acten voortgebracht cortelick ende claerlick tot noodighe ontschuldighen der Kercken beantwoort werden" ¹⁾). Het geschrift is in bescheiden toon gesteld. Het verwerpt reeds terstond de beschuldiging als zouden de predikanten hunne synodale besluiten aan de overheid willen opdringen. Men heeft de laatst vastgestelde kerkorde aan de staten in handen gegeven, met verzoek deze, na haar nagegaan en goed bevonden te hebben, te sanctionneeren en te bevestigen. Men had slechts verzocht om, zoo er bezwaren bij de staten rezen, persoonlijk daarover te mogen worden gehoord. Van „opdringen" was dus geen sprake.

In de tweede plaats verweert het stuk zich tegen het verwijt, dat de gehouden synode geen nationale synode zou geweest zijn, omdat de staten-generaal haar niet „beschreven, bestemt noch gheapprobeert" hadden. Uit het feit dat de uitoefening der gereformeerde religie openlijk is toegelaten, vloeit, naar de meening der predikanten van zelf de vrijheid tot het houden van kerkelijke vergaderingen, ten dienste dier religie, voort. Dus ook van synoden. Met die religie hebben de staten dus ook deze synoden geoctroyeerd. Daarbij komt dat de prins meermalen den wensch heeft geuit, dat eene synode zou worden gehouden en hij met haar, als met eene wettige vergadering heeft gecorrespondeerd. En eindelijk hadden de predikanten op hunne mededeeling aan de staten-generaal dat om gewichtige redenen eene synode was uitgeschreven en op hun verzoek gedelegeerden te zenden, het antwoord ontvangen, dat de staten dat plan „niet anders dan Christelick ende Goddelick en connen bevinden," maar geen gedeputeerden zouden zenden „overmits de Heeren Staten egheene andere vermoeyen ofte opinie van den Remonstranten connen hebben, dan datse alle hun handelingen, soo wel in deze aenstaende Synodus, als andersins, tot Godts eere ende stichtinghe der Kercke Christi sullen schicken ende bedraghen". Op grond van dit alles verkeerde men in de meening, dat bij de overheid tegen het uitschrijven en de samenroeping der synode door de kerk geen bezwaar bestond.

Men kon er zich echter wèl mede vereenigen, dat voortaan de synoden door de overheid zouden worden uitgeschreven, vooral wanneer de predikanten in verzuim zijn of er groote behoefte aan is.

¹⁾ Zie Pamflet 622, ook bij Trigland bldz. 197-- 212.

Echter ontkennen de predikanten dat geene synode wettig zou zijn dan die door de overheid is uitgeschreven, en eveneens dat overal waar een christelijke magistraat is, dit altijd door hem zou gedaan zijn. Maar in elk geval was men bereid de uitschrijving van de overheid te doen uitgaan.

Wat het recht der beroeping van predikanten betreft, komen de schrijvers van dit stuk tegen de voorstelling van den leidschen magistraat op, alsof zij dat nooit hadden bezeten, en eigenlijk al wat zij bezaten aan de overheid dankten. Want het recht dier beroeping is een erfrecht van de kerk van Christus' tijd af. En in ons land heeft de kerk dat recht hernomen, voordat nog eenige overheid de openbare uitoefening van de gereformeerde religie toeliet. Aan den magistraat dankt dus de kerk dit recht volstrekt niet, al is zij hem dankbaar, dat zij, door zijne goede gezindheid, dit recht kan uitoefenen. Om deze laatste reden achten de predikanten het dan ook plichtmatig geen dienaar des Woords aan te nemen of in dienst te stellen, voordat hij aan den magistraat is voorgesteld en de gedane keuze door hem is geaprobeerd. Door een besluit in dezen geest te nemen, heeft de synode allerminst met een zeker hoogheidsgevoel den magistraat een gunst willen verleen, maar den kerkeraden een plicht opgelegd „'t welck sy sonder God in hare Ouericheyt te verachten, niet voorbij connen gaen”.

In dit verband wordt ook nader verklaard wat zij bedoelden, toen zij dat recht tot approbatie alleen legden in de handen van eene overheid „doende professie van de ghereformeerde Religie”. Allerminst had de synode daarmede gepoogd „hooft van de Ouericheydt” te worden. Ook had zij daarmede hen in den magistraat, die nog geen professie van de gereformeerde religie hadden gedaan, niet het recht willen ontzeggen aan de approbatie deel te nemen. Maar wèl had zij het recht van laatstbedoelden willen beperken tot een oordeel over het leven en niet over de leer der beroepen leeraren „opdat alsoo alle peryckel van corruptie der religie te meer verhoedet werde”. De predikanten, die dit stuk schreven, achtten dit vooral rationeel bij een magistraat als die van Leiden, welke openlijk in 1579 gezegd had dat de leer, in de gereformeerde kerken verkondigd, waarvan de confessie en de catechismus conform de Heilige Schrift, de hoofdsom bevatten, de zuivere gereformeerde leer is.

Wat nu het verwijt aangaat, als zoude de kerk ook de benoeming en het ontslag van gasthuis- en armenmeesters, en onderwijzers in handen willen hebben, zoo antwoorden de predikanten dat hiervan geen sprake is. Maar wèl spreken zij den wensch uit, dat alleen zoodanige mannen worden benoemd, die den waren godsdienst behartigen en beoefenen. Vooral spreekt die roeping voor de overheid, waar de jeugd in de school „in de leere ende vermaninghe des Heeren” moet worden onderwezen. Wanneer dit door de synode gezegd wordt, is het daarbij niet om hare suprematie, maar om die van Jezus Christus te doen.

Thans gaat het predikanten-adres er toe over, de beschuldiging van consciëntie-dwang te ontzenuwen. Die beschuldiging vond haren grond in artikel 38 van de op de synode te Middelburg in 1581 vastgestelde kerkorde: „Niemandt sal hem onderstaen eenich boeck of schrift van hem, of van een ander gemaect of ouerghesettet, handelende van der Religie, te laten drucken, of andersins vvt te geuen, dan tselue voor henen doorsien ende goet gekent zynde van den Dienaren des Vvoorts zijns particulieren Synodi, ofte Professoren der Theologie onzer belijdenisse”. Het schijnt wèl — zoo sprak de leidsche magistraat — of hier de synode, in plaats van de staten, een plakkaat vaststelt en uitvaardigt.

De predikanten merken echter in hun adres op, dat artikel 38 volstrekt niet op het geheele volk, zelfs niet op het gereformeerde volk, slaat, maar uitsluitend op de kerkelijke functionarissen en de onderwijzers, van wie in het onmiddellijk voorafgaand artikel der kerkorde, in artikel 37, wordt gesproken. Hiertegen kan nu allerm minst bezwaar bestaan. Want indien zij van Godswege reeds verplicht zijn toezicht te houden op elkanders prediking en leer, hoeveel te meer dan op de boeken, die zij schrijven en wier invloed zooveel verder reikt dan die van het woord! Terwijl dus artikel 38, mits goed begrepen, zeer natuurlijk is, en de magistraat in dezen de synode niets kan verwijten, komen de predikanten van hunnen kant tegen de voorstelling van den magistraat op, als zou ieder zijne meeningen vrij kunnen uiten. Die stelling tasten zij in hare algemeenheid aan. De onjuistheid er van had de leidsche magistraat zelf een paar jaren geleden bewezen, door twee predikanten op het stadhuis te ontbieden en te hooren over een man, die „Christum seer gruwelick ghelastert ende bespottet soude hebben”. God heeft aan de overheid middelen gegeven om het uitgeven en verspreiden van leugenschriften tegen te gaan en deze middelen moet zij gebruiken. Doet zij dit niet, dan wordt de deur geopend „tot eene verderfelicke licentie ende onghebondentheyd”.

Vooraf echter gaf de verklaring van den magistraat, dat hij niet bereid was tegen iemand, die onder kerkelijke censuur kwam te staan, „als ketter te procederen”, den predikanten aanleiding tot een woord van protest. Zij kunnen zich niet voorstellen, dat de magistraat een predikant, wien door de kerk het prediken verboden is, toch maar met preeken zou laten doorgaan, of dat hij, wanneer een afgesneden lid van de kerk zich op hem, tot herstel van recht, beriep, geen notitie van de kerkelijke censuur zou nemen. Wat zou het dan beteekenen dat hij professie doet van de gereformeerde religie? En hoe zou hij dat voor God en alle vromen kunnen verantwoorden en hoe zou hij alsdan den burgerlijken vrede en welstand der stad kunnen bewaren? Dat zeggen van den magistraat schijnt dan ook, volgens de predikanten, meer „wt beroericke affecten dan wt een bedaert oordeel ghecomen te zijn”.

Merkwaardig is het, dat de predikanten den wensch van den leid-

schen magistraat dat alle dwang op het punt van den godsdienst geweerd worde, terugwijzen met de opmerking dat deze principieel niet ongeoorloofd is. Het komt er slechts op aan dat men daarbij niet buiten de goddelijke ordinanties gaat. Nooit heeft dan ook de kerk zonder dwang bestaan en dit kan nu te minder, waar de wereld boozter dan ooit te voren is. Daaronder wordt echter geen pauselijke tyrannie over de gewetens verstaan, maar de handhaving van het recht Gods door de overheid wier roeping is „een dienaresse Godts te zijn ende wreecckster tot straffe der ghenen die quaet doen, opdat wij een gherust en stil leuen mogen leyden in aller Godtsalicheyt en eerlicheyt”.

Eindelijk komen de schrijvers van dit stuk er tegen op, dat de synode het huwelijk tusschen neven en nichten zou hebben verboden en ook daarmede op het terrein der overheid zou zijn getreden. De synode deed, naar aanleiding van het verschil van gevoelen dat zich hieromtrent in de kerk openbaarde, niets anders dan uitspreken dat zulk een huwelijk „niet raedtsaem of niet oirbaer is”. Doch verboden heeft zij het niet. Het lag dus niet in de bedoeling der synode om ten aanzien hiervan eene ordonnantie te maken, die ieder zou binden, maar alleen om de predikanten eene instructie te geven, waarnaar zij zouden moeten handelen, wanneer hun raad en advies werd gevraagd. Nooit hebben de gereformeerde kerken getracht om datgene wat op politiek gebied behoort, onder hare jurisdictie te brengen. Ook niet wat de huwelijken aangaat. Zelfs hebben zij nog in December 1581 den staten verzocht zich over de huwelijken van neven en nichten uit te spreken. Zoo weinig lag het in het plan der kerk om hierin partij te kiezen of een verbod uit te vaardigen. Dit zullen zij blijven doen. Maar tevens verklaren zij dan ook te begeeren „dat het Kerckelicke regiment, ghelyck het gheestelick is, oock gheheel en de onuerdeylt by de Herders en Opsinders der kerkce blyue ende dat den politischen mannen, ja den ghenen die ghenoech professie doen datse niet zijn van de ghereformeerde Religie tot een onbehoorlicke jurisdictie ende meesterschap over de Kercke geen wech gebaent werde, 't welcke wy even so weynich als de Paepsche tyrannie aennemem soudem connen ende liever wederomme uit heymelick vercruppen om met vryer conscientie te ghenieten, 't ghene den Wederdooperen selve in hare valsche Religie niet gheweigert wert”.

Dit was echter niet de eenige openlijke bestrijding, die de Justificatie van kerkelijke zijde heeft ondervonden. Enkele wederdoopers gaven aanleiding tot nieuw verzet van dien kant. Zij toch hadden, uit weerzin tegen de gereformeerden, in 1597 een herdruk van dat stuk van den leidschen magistraat gegeven. „Het heeft hun goet ghedocht alzoo de voorsejde Justificatie over langhe jaren door den Druc is vvtghegaen, ende nu al vast verstroyt ende niet meer te vinden zijn, de zelve voeder aen den dach ende tot een memorie voor onze Nakomers te brenghen”. Zoo rakelden zij het oude twistvuur

weder op. Terstond kwam men van gereformeerde zijde hiertegen op. Een geschrift ziet het licht, getiteld : „Antwoorde op de valsche beschuldighingen deur een zeker ghesworen Vyandt der Ghereformeerde Religie onder den Titel ofte Name van de Justificatie van Leyden, eertyts teghens de ghemeene Kercken ende Predicanten voort-ghebracht ende nu deur eenighe Weder-dooperen wederomme vernieut”¹⁾. Zeer uitvoerig wordt daarin opnieuw het standpunt van den leidschen magistraat bestreden. De onbekende schrijver zegt reeds 17 jaren geleden, dus in 1581, dit antwoord te hebben opgesteld, maar het toen om des lieven vredeswil in portefeuille te hebben gehouden, in de hoop „dat de calumnien (in de Justificatie) metter tyt versterven zouden”. Nu echter de wederdoopers hem en den zijnen den handschoen toewierpen, meende hij zijn geschrift, hier en daar gewijzigd, in het licht te moeten geven. En zoo krijgen wij dan een nieuw en zeer degelijk stuk voor ons ter verdediging van het standpunt der gereformeerden in die dagen in zake de macht van de overheid over de kerk.

Eerst wordt uitvoerig aan de hand van de Heilige Schrift aangetoond, dat aldaar wèl geen bepaalde en vaste vorm voor de verkiezing van predikanten voor alle tijden en alle omstandigheden wordt gegeven, maar toch ongetwijfeld als onveranderlijk beginsel is vastgelegd, „dat de Dienaren des Woorts van de Voorstanders der Ghemeente met volkomen bewillighinghe der zelve werden verkoren ende in hunnen dienst ghestelt”. Met dit beginsel is echter niet de gewoonte in strijd om, krachtens de besluiten van de synode van 1574, de gekozen dienaren aan de gereformeerde overheid aan te geven. Want de gemeente van Christus staat onder haar als haar voedsterheer. Als zoodanig dient zij kennis te hebben van de dienaren, die zijn beroepen en haar oordeel over de wenschelijkheid of niet-wenschelijkheid hunner komst te kunnen uitspreken. Maar ver-

1) Dit geschrift, dat zeer zeldzaam is, bevindt zich in de bibliotheek der remonstrantsche broederschap te Rotterdam. Fruin, die het in noot 1 bldz. 236 van zijn werk : „Tien jaren uit den tachtigjarigen oorlog 1588—1598” (6e uitg. 1904) aanhaalt, deelt ons tegelijk de titels van verschillende andere, ook door ons genoemde geschriften, handelende over dien strijd, mede. Maar hij brengt daarbij den argeloozen lezer op een dwaalspoor. De volgorde, waarin hij ze noemt, is deze : 1. Remonstrantie bij die van Leyden; 2. Antw. der dienaren des Woorts van Holl. op de Rem. v. Leyden; 3. Justificatie des Magistraets v. Leyden; 4. Antwoord op de Justif. v. Leyden enz. Maar in deze volgorde zijn die geschriften, gelijk wij aantoonde, niet verschenen. Fruin schreef die volgorde over uit een bundel, die zich in de bibliotheek van de rem. broederschap te Rotterdam bevindt en waarin ook het zoeven vermelde zeldzame geschrift voorkomt. Doch de volgorde dáár berust op den herdruk der drie eerste geschriften in de jaren 1597 en de uitgave van het vierde in 1598. De historische volgorde is : 1. de Justificatie. 2. Remonstrantie; 3. Antwoord d. Dienaren; 4. Antw. op de Justificatie.

der mag de overheid niet gaan, en allermintst mag zij de gemeenten van hare vrijheid en van haar recht berooven. In navolging van de gemeenten van Genève, Bern en Embden wordt deze volgorde, in zake de beroeping van predikanten, vastgesteld : 1. verkiezing door predikanten en ouderlingen met de diakenen ; 2. aangifte aan de gereformeerde overheid ; 3. voorstelling aan de gemeente.

In geval nu echter de magistraat een predikant, die voorgesteld wordt, niet begeert, is het gewenscht dat hij enkelen uit den kerkeraad ontbiedt om daarover met hen te spreken. Want beslist af te keuren is het wraken van predikanten zonder opgave van redenen. In Genève ging dit nog, omdat dáár alle magistraatsleden goed gereformeerd waren. Maar zoo staat het hier te lande en in het bijzonder te Leiden niet. Dáár wisselen zich goed- en minder goedgezinden af. En onder die minder goedgezinden zijn er nog, die eene ongebonden levenswijze leiden. En dezen zouden, zonder opgave van redenen, approbatie kunnen weigeren ! Zoo iets kan de kerk niet aannemen.

Nog veel minder kan zij dit het recht van den magistraat doen om zonder opgave van redenen predikanten af te zetten, die vroeger met zijn eigen approbatie zijn aangenomen.

Tegenover dit alles is het echter merkwaardig door den schrijver aan de hooge overheid het recht te zien toegekend om eene kerkorde te maken. Een particuliere magistraat bezit dit recht niet, maar wel hebben dit de staten, als vertegenwoordigende de hooge overheid. Door hen wordt ook op die wijze de conformiteit, die in de verschillende steden ten aanzien der religie bestaat, op de kerkorde overgebracht. Maar bij de toekenning van dit recht aan de hooge overheid wordt tevens als voorwaarde gesteld, dat de kerkorde, die de staten maken, ingericht zij naar het Woord Gods en daarbij het advies ingewonnen zij van de dienaren des Woords. Wanneer echter de overheid in dezen niet optreedt, is het de kerk geoorloofd hare orde zelf vast te stellen, hopende op de bevestiging en approbatie door de christelijke overheid.

Verder wordt het standpunt van de dordtsche synode van 1574 verdedigd met betrekking tot de verkiezing van ouderlingen en diakenen. Het consistorie maakt een dubbeltal op en de gemeente kiest. Men stelt dus de ouderlingen en diakenen niet aan de overheid voor. Doch dit geschiedt niet uit kleinachting van den magistraat, maar zoowel omdat aan hun dienst niet zooveel beteekenis is toe te kennen als aan dien der predikanten, die zich uitstrekt over de geheele burgerij „zoo wel die professie doen van de Ghereformeerde Religie als andere, welke al-tsamen met hunne predicatiën ende andersins werden ghedient”, als omdat, nu de verkiezing van ouderlingen en diakenen geschiedt door de gemeente, daaronder ook diegenen uit den magistraat zijn begrepen, die professie van de gereformeerde religie doen.

Alleen ten aanzien van die der diakenen wordt in zekere gevallen eene uitzondering gemaakt. Omdat namelijk hun werk zich

niet meer beperkt tot de lidmaten der gemeente, maar zich uitstrekt over alle armen in het algemeen „waartoe sy met consent van de Overheydt onder de Predicatie, zonder distinctie van alle Personen, Burgheren en inwoonderen ende toehoorders (tsij dat de zelve professie van de Religie doen ofte niet) de aelmissen ontvanghen ende heffen”, ligt het in den aard der zaak, dat de overheden bij hunne verkiezing iets te zeggen hebben. De synode van Dordrecht van 1574 heeft dan ook terecht in dat geval voorgeschreven, dat het consistorie een dubbel getal diakenen kiest, hen aan de gemeente voorstelt en de overheid daaruit de helft aanwijst. Maar als regel en beginsel blijkt ook hier de keuze door de gemeente gehandhaafd.

Eindelijk wordt de roeping van de christelijke overheid tegenover godsdienst en kerk op de volgende wijze omschreven. Gelijk den predikanten de geestelijke verdediging der leer toekomt, die door het Woord Gods geschiedt, zoo is de uitwendige defensie de taak der overheid. „Niet om de ketterije te beschamen ende te overwinnen, maer om de onbeschaemtheyt, goetdunckenthey, ende vermetentheydt van de overwonnen Ketters te bedwinghen ende de schade diese vorder mochten doen te verhoeden.” Het is voor eene christelijke overheid niet voldoende de ware religie niet te vervolgen; zij dient haar voor te staan. Daarom wordt de houding van de staten tegenover de lutherschen te Woerden geprezen. De staten hadden eenmaal de gereformeerde religie aangenomen en moesten het dus afkeuren, dat de magistraat een andere had geaccepteerd „want van de aeneminghe van een Religie, oftse goet ofte quaet is, moet wt de Religie zelfs werden gheoordeelt”. Bovendien was dit verschil in religie een kwaad voorbeeld voor andere steden. En zoo besloten dan de staten om te Woerden de gereformeerde religie in te voeren „met verlatinghe van de andere, die se noyt gheaccepteert, nochte zelfs toe-ghelaten maer alleen door condiventie ghedoogt hadden”. Hier spreekt zich zeer duidelijk de geest van den schrijver omtrent de taak der gereformeerde overheid uit.

De herdruk der Justificatie na zoovele jaren en de uitgave van dit antwoord daarop bewijzen wèl, dat, al was in het openbaar van strijd weinig of geen sprake meer, het strijdvuur toch in het verborgen nog smeulde.

En dat moest ook wèl.

Want de staatsrechtelijke verhoudingen waren en bleven verward. De leidsche magistraat achtte zich volstrekt soeverein. Aan den prins en de staten stoorde hij zich weinig of niet. Toen Willem I in 1579 de afzetting van zoo goed als geheel den kerkeraad door den magistraat afkeurde en hem vermaande het bestuur der kerk te laten, zooals het was geweest, nam de magistraat zijn brief eenvoudig zonder meer voor kennisgeving aan. En zelfs toen de prins de beide raden van het hof van Holland Gerard van den Wyn-gaerden en Leonard Casembroot naar Leiden zond, om den magi-

straat te bewegen het gedane ongedaan te maken, werkte dit andermaal niets uit. Tegenover den onwil van de leidsche vroedschap was zelfs de prins met onmacht geslagen. En zoo ging het den staten van Holland evenzeer. Bij resolutie van 9 Mei 1579 belasten zij wèl de magistraten van Leiden zich van alle verdere nieuwigheden te onthouden totdat eene generale ordonnantie „op de onderhoudingh van de christelijke kercke” zal gemaakt zijn, maar intusschen leggen zij zich neder bij het besluit van den magistraat om niets te veranderen van hetgeen door hem in dezen was gedaan. Toen de staten bij resolutie van 27 Mei 1579 Coolhaes bevalen op te houden met prediken, gebod de magistraat hem daarmede voort te gaan, en beloofde hij Coolhaes, die begrijpelijkerwijze er tegen op zag ongehoorzaam te worden aan het bevel der hooge overheid, zijn gedrag bij de staten te verontschuldigen ¹⁾. Als eindelijk de leidsche magistraat zich schikt naar den wensch der staten tot tijdelijke afzetting van Coolhaes, zal dit dan ook wèl meer geschied zijn, omdat de positie van laatstgenoemde, vooral door de openlijke tegenspraak, waarin hij met zichzelf gekomen was, onhoudbaar was geworden, dan uit bereidvaardigheid der lagere overheid om zich voor de hogere te buigen. En het beste bewijs, hoezeer deze magistraat zijne zelfstandigheid tegenover de staten handhaafde, levert de zinsnede in de remonstrantie van 1582, waarin hij, als antwoord op de verklaring der kerkelijken, dat de staten-generaal hunne toestemming tot het uitschrijven van de synode van Middelburg in 1581 hadden gegeven, schrijft: „Van deser Provincie mogen wij spreken, dat wij niet en verstaan hoe dat ooc sulcke verschryvinghe met wettelicken consent dezer Provincie soude geschiet zijn, daer in wy als een mede-lidmaet der selver Staten, tot noch toe onse consent niet gegeven en hebben.” Mannen als Van der Werff en Van Hout gevoelden zich koningen in eigen kring en het onbeholpen staatkundig raderwerk stelde hen in staat, zelfs tegenover den prins en de staten, zich soeverein te gevoelen.

Voor de kerk school hierin een groot gevaar. Naarmate de steden zich meer en meer op het leidsche standpunt plaatsten, naar die mate zou de kracht der kerk als eenheid worden gebroken. Overal zou men plaatselijke kerken, onder het bewind der plaatselijke overheid, krijgen, en ons land zou in zoovele kerken, als er burgerlijke gemeenten zijn, zonder eenig kerkelijk verband, worden versnipperd. Voor goed zouden provinciale en nationale synoden met lamheid worden geslagen; elke stad zou hare predikanten van deze vergaderingen kunnen terughouden en aan de gevolgen harer besluiten kunnen onttrekken,

---

¹⁾ Het is daarom begrijpelijk, dat professor Danaeus, zooals wij boven (bldz. 206) zagen, aan de *hooge* overheid eene macht in kerkelijke aangelegenheden wilde geven, die hij aan de *lage* ontzegde. Ten tijde van van Oldenbarneveld levende, zou hij waarschijnlijk ook voor het eerste zijn teruggedeeind!

ja de steden zouden iedere synode onmogelijk kunnen maken. Het was de groote fout van Coolhaes, dat hij den magistraat te Leiden in dit streven gesterkt heeft en zelfs, ter wille van hem, de hooge overheid niet gehoorzaamde. En wat de houding van de vroedschap tegenover de kerk in bijzondere zaken betreft, ook daarin ging zij nu en dan verre haar bevoegdheid te buiten. Wij herinneren slechts aan de afzetting van op één na al de kerkeraadsliden in 1579 — een daad van zuivere willekeur, evenals het terughouden van Coolhaes uit kerkelijke vergaderingen waar hij tot verantwoording geroepen was.

Maar al moet dit alles op het debet van den magistraat worden geboekt, zoo vergete men niet, dat de diepste oorzaak der onderlinge geschillen lag in den eisch, dien de kerk aan de overheid stelde in artikel 36 der geloofsbelijdenis, en dien de overheid niet anders kon en mocht opvolgen dan zooverre het de staatkundige belangen van het land gedoogden. Doch deze rekkelijkheid duldden de preciesen niet. Men vergat wederzijds dat elke machtsoefening in zake godsdienst en kerk, ook die van de zijde der overheid, uit den boeze is.

Eenzelfde geest als den leidschen bezielde ook den utrechtschen magistraat.

Deze deed voortdurend krachtig zijn invloed op de kerkelijke zaken gevoelen. Toen in 1578 Hubert Duifhuis, pastoor der St. Jacobsparochie, aan hem had doen weten dat hij voornemens was voortaan „op de maniere van de Gereformeerde Religie” te prediken, verklaarde de magistraat eerst, dat hij hiertegen geen bezwaar had, zoo de vijf kapittels dit goedkeurden, om het daarna toch, ofschoon deze laatstgenoemden het afkeurden, toch oogluikend toe te staan. Ja, spoedig ging hij nog een stap verder. Hij weigerde Duifhuis te laten heengaan, toen deze, een man des vredes, zijn ambt te Utrecht wenschte neder te leggen om twist en tweedracht te voorkomen. In 1580 neemt de magistraat, na hernieuwde weigering hem te laten vertrekken, hem zelfs niet alleen aan als predikant en dienaar van het Goddelijk Woord in de St. Jacobsparochie, maar verklaart hij zijne kerk tot eene zelfstandige kerk en „alle swaricheden ende moeyenissen die hem te dier oorsaeck eenichsins aengedaen souden mogen werden, als haer eygen saeck”. Daarmede was hij zoowel tegen de roomschen als tegen gereformeerden of consistorialen van den geest van Moded beveiligd.

Voor al tegenover deze consistorialen, die hoe langer zoo meer zich tegen Duifhuis verzetten, hield de magistraat hem de hand boven het hoofd. Dit was alleszins begrijpelijk. Duifhuis toch trok velen tot zich, trachtte tevens zooveel mogelijk alle twistvuur te dooven en wilde in 't geheel niets van de samenstelling van een consistorie weten, wat vooral koren op den molen van de overheid was. Hij meende dat nu hij en zijne parochie onder de bescherming van eene christelijke overheid stonden, zij geen kerkeraad behoefden. Ter-

wijl de consistorialen zijne kerk om deze en andere reden een iibertijnsche kerk scholden, verschafte de magistraat hem, bij de steeds grootere uitbreiding van zijn werk, eenige medehelpers en schonk hem voor zijne volgelingen bovendien de St. Mariakerk. Ook op het platteland in het Sticht werden met goedvinden van de Staten verschillende kerken op de leest van die van Duifhuis geschoeid. Al de predikanten, die in dergelijke kerken, hetzij in de stad hetzij op het platteland van Utrecht, dienst deden, werden „predikanten van of uit het Oude ende Nieuwe Testament” genoemd, omdat zij zich aan geen bepaalde confessie of catechismus, als mensche-lijke schriften, wilden binden.

Toen nu Duifhuis in 1581 overleed, trachtte de utrechtsche magistraat, op aandrang van den prins, de strijdende gereformeerde groepen met elkander te verzoenen. Van de zijde der consistorialen komen Hermannus Moded en Wernerus Helmichius, van die van de kerk van St. Jacob Erasmus Backer en Harmannus Elconius op het stadhuis bijeen, in de tegenwoordigheid van den schout, burgemeesters en enkele gecommitteerde schepenen en raden. Deze poging liep evenwel op niets uit. De magistraat wilde aan de eischen, die de consistorialen aan de mannen van St. Jacob deden „tot gelijkformicheyt in alles met d'andere Gereformeerde Kercken” niet voldoen. Ja, hij schreef zelfs aan den prins een tamelijk scherpen brief. Daarin verzekerde hij dat men zich voor de ellende, die men had doorstaan om het juk der roomsche religie en inquisitie af te werpen, niet andermaal den last wilde opleggen „der Papisten jock in vele poincten”. Tevens herinnerde men den prins aan artikel 18 van den godsdienstvrede van 15 Juli 1579 te Utrecht, waarbij de magistraat, ook met goedkeuring van den prins, was gemachtigd om predikanten aan te nemen en af te zetten, zoodat niemand zonder zijne goedkeuring in Utrecht bedienaar van den godsdienst mocht zijn. Dat het den magistraat ernst was met zijn gezag in kerkelijke zaken, blijkt wél sprekend hieruit dat, toen het utrechtsche consistorie een zekeren Van Diest wilde excommuniceren, omdat hij de geschriften van Coornhert las, hij deze excommunicatie verbood.

Doch in die richting kon de magistraat niet voortgaan, toen Leicester in 1586 te Utrecht was gekomen. Want in zijn verzet tegen de staten zocht deze steun bij de consistorialen en dezen gebruikten hem op hunne beurt om het juk van den magistraat van hunne schouders te werpen. Hun viel dit des te gemakkelijker, omdat door hunne bemoeienissen een jaar tevoren enkele personen van de gemeente van St. Jacob uit de magistratuur verwijderd waren. Onder de presie van mannen als Moded wordt Leicester nu bewogen om de vereeniging van de consistorialen en de mannen van St. Jacob te bewerkstelligen, waarbij aan die vereenigde gemeente een eigen organisatie wordt gegeven. De minderheid bukt voor de meerderheid en het gezag van den engelschman. Slechts één van de drie predikanten

van de kerk van St. Jacob, namelijk Take Sybrants, weigert de onderteekening, neemt afscheid van de gemeente en vertrekt. De wederspannige predikanten ten plattelande worden afgezet. Aan de St. Jacobskerk is een einde gemaakt. De kerk te Utrecht heeft thans hare eigene kerkordening, die een paar maanden later door de haagsche synode van 1586 wordt bevestigd.

In deze kerkorde wordt het consistorie erkend en daaraan het hoogste gezag in de kerkelijke aangelegenheden toegekend. Het zal voortaan de predikanten kiezen en na behoorlijke examinatie, waar deze noodig is, beroepen; de overheid mocht alleen „met toestemming des volks” het beroep approbeeren. Van allen die tot het predikambt werden toegelaten, zou vooraf de onderteekening worden gevorderd van de nederlandsche geloofsbelijdenis en eene vervloeking van het pausdom en andere ketterijen. Indien een predikant van de ware leer afweek, had het consistorie de macht hem terstond af te zetten „’t welk de christelijke magistraat met haer autoriteyt sal bevestigen”. Het consistorie zou, behalve uit predikanten, bestaan uit ouderlingen, wier keuze, evenals van de diakenen, die een afzonderlijk college vormen, „bij de kerk sal blijven, also dat de gemeynte sal consenteren en de overheyt approberèn”. Wel krijgen eenige godzalige en geleerde mannen uit den magistraat of door hem gedeputeerd, zitting in de kerkelijke vergaderingen, onder voorwaarde dat zij leden der gemeente zijn. Inderdaad schijnt nu en dan daaraan niet voldaan te zijn. In de kerkorde wordt het geregeld prediken van den catechismus vastgesteld, het recht der kerk tot uitoefening der kerkelijke tucht gehandhaafd en in het voorbijgaan gesproken van eene provinciale synode, waarvan men de bijeenroeping dus eerlang kan verwachten. De consistorialen hadden dus eindelijk gezegevierd. Met het vertrek van Leicester en vooral naar aanleiding van de schromelijke verwarring, waarin hij ’s lands zaken achterliet, kenterden echter veler gevoelens. Te Utrecht werden al spoedig de verbannen regenten teruggeroepen; in October 1588 werden zoo goed als alle consistorialen uit de magistratuur verdrongen. De hoogheid der nu weder in het eeregestoelte herstelden was natuurlijk door het gebeurde zeer gekrenkt en zooveel zij bij machte waren, zouden zij dan ook zorgen dat het zich niet kon herhalen. De consistoriekamer in de Domkerk werd opengebroken en de papieren worden naar het stadhuis gebracht. De predikanten werden allen ontslagen en op de opmerking, dat de magistraat hiertoe onbevoegd was, door burgemeester Canter geantwoord dat wie de predikanten betaalde, ook de macht had ze af te zetten. De kerkeraadsvergaderingen werden verboden, het kerkeraadszegel werd verboden en gezorgd voor predikanten van elders, die de afgezette leeraars vervangen. Het ministerie zou slechts eens in de week mogen vergaderen en alleen kerkelijke en geene politieke zaken mochten dáár worden behandeld. Om hierover contróle te oefenen, moesten aldaar steeds twee magistraatspersonen tegen-

woordig zijn. Het was een veeg teeken voor de kerk in Holland, dat van Oldenbarneveld kennelijk veel invloed op dezen gang van zaken uitoefende.

De magistraat had nu de handen vrij om de kerkelijke aangelegenheden naar welgevallen te regelen. Hij maakte daarvan reeds spoedig gebruik. Den 4^{en} Februari 1590 hechtte de raad zijne goedkeuring aan eene kerkorde, die door de staten van Utrecht vastgesteld en waarvan het concept reeds in 1587 gereed gemaakt was. Het was een model van overheids-despotisme over en in de kerk. Zij toch kreeg het geheele werk der beroeping van predikanten en der benoeming van ouderlingen en diakenen in handen. In de stad koos hen de magistraat; op het platteland deden het de heeren, terwijl de staten hunne goedkeuring moesten verleenen. De kerkeraad stond daar dus geheel buiten. Ouderlingen en diakenen werden op dezelfde wijze door de overheid aangesteld en moesten zich gedragen naar eene bijzondere verordening, die de staten en de magistraat hadden opgesteld. Kerkeradsvergaderingen mochten in de steden slechts om de veertien dagen, en ten plattelande slechts eens in de maand worden gehouden, en dan nog alleen op bepaalde dagen en plaats, en alleen in tegenwoordigheid van gedeputeerden uit den magistraat. Voor buitengewone vergaderingen was een bijzonder verlof noodig. Zonder toestemming van de staten of hunne gedeputeerden mochten er geene classicale of synodale vergaderingen worden gehouden en die toestemming was afhankelijk van het oordeel over de punten en artikelen, die men er zou behandelen. De leden van den kerkeraad mochten, zonder verlof van de staten of magistraten, geene brieven aan vorsten, republieken, steden of gemeenten schrijven, en zoo zij deze ontvingen, ze niet openen dan in tegenwoordigheid van de afgevaardigden der regeering. Zelfs was de kerk niet vrij in het geven van aalmoezen; het advies der stedelijke regenten was daarvoor noodig. Het gebruik van kerkzegels werd verboden. Van kerkelijk toezicht op de scholen mocht geen sprake meer zijn.

Den 14^{en} November 1590 werden de vijf en twintig artikelen dezer kerkorde nog met een zestal vermeerderd. Zij betroffen de bediening van doop en avondmaal, de beproeving en discipline, de huwelijksproclamaties en solemnaties en het wekelijksch prediken der epistelen en evangeliën. Daarmede ging men een stap verder in de aangeduide richting. Teistond voegde de magistraat de daad bij het woord. Hij koos drie predikanten in plaats van hen, die tijdelijk hun ontslag hadden gekregen. En als de kerkeraad zich daartegen verzet, wordt deze eenvoudig afgedankt en naar huis gezonden. De magistraat kiest daarop een nieuwen kerkeraad, deels uit zijn eigen leden deels uit leden der gemeente. Tevens stelt hij voor dit college eene instructie vast. In één woord, de heeren die in Leicesters tijd, ten gevolge van kerkelijke invloeden den smaad hunner afzetting hadden moeten dragen, nemen maatregelen dat zij niet meer, ten gevolge dierzelfde invloeden, van hunne zetels kunnen worden

verdrongen. Zij knechten de kerk volkomen. Een eigen leven leeft zij niet meer. Zij is tot een blooten tak van staatsdienst verlaagd; een stuk van het raderwerk van den staat.

Het ligt in den aard der zaak dat de consistorialen zich bij dit alles niet mochten en wilden neerleggen. Men liep de nieuwe predikanten voorbij en toog gewapend buiten de stad om een preek te hooren. Er kwamen herhaaldelijk oproerige demonstraties voor. Op de hollandsche synoden werden stemmen van diepe verontwaardiging gehoord, men riep de hulp van de staten dier provincie in, om aan deze tyrannie een einde te maken, en steekte middelerwijl de utrechtische broeders in hun verzet. Maar de magistraat stoorde zich daaraan allerminst. Zelfs werd aanvankelijk een min of meer tegemoetkomende houding der kerkelijken afgewezen. Hij zette zich schrap tegen hen die „den Magistraet wilden gebieden ende een regel setten, 't welck nochtans behoort ter contraëie te geschieden”. Toch riedden mannen als van Oldenbarneveld den boog niet te strak te spannen, en aan zijn en ander invloed mag het, ten gevolge van de beweging der kerkelijken, te danken geweest zijn, dat de meerderheid van den utrechtischen raad ten slotte voor een compromis scheen te vinden te zijn. Evenwel moest het initiatief daartoe van de kerkelijken uitgaan. Zóó deden dezen eindelijk, hoewel met moeite daartoe bewogen door Wtenboogaerdt en den leidenden hoogleeraar Junius, daartoe eene vernieuwde poging, die tot op zekere hoogte gelukte. Den 21^{en} Mei 1593 werd namelijk een accord geteekend, waarbij werd bepaald dat predikanten zouden worden beroepen door eene commissie, samengesteld uit vier kerkeradsleden en vier regeeringspersonen, en de ouderlingen en diakenen door den magistraat zouden worden gekozen uit een dubbeltal, dat in eene kerkeradsvergadering was opgemaakt, maar door den raad kon worden aangevuld. Eenige hoewel niet veel invloed werd dus aan den kerkeraad op de beroeping van predikanten en de benoeming van ouderlingen en diakenen gegeven. Feitelijk behielden de magistraat en de staten de regeering over en in de kerk.

Langzamerhand zou hierin echter eenige verandering komen. De rust was van lievelede hersteld en nu meende de magistraat, vooral ook ten gevolge der benoemingen van Wtenboogaerdt, die door de haagsche aan de utrechtische gemeente voor enkele maanden was afgestaan, dat de regeling van 1593 buiten werking kon worden gesteld en eene betere kerkorde kon worden gemaakt. De raad vertrouwde dat de predikanten nu zelf wel konden zorgen voor de bewaring der rust, vooral bij de uitoefening der kerkelijke tucht. Alleen in het uiterste geval zou men tot excommunicatie overgaan en dan nog niet zonder voorkennis van den magistraat. Het beroepingswerk zou aan de commissie, bestaande uit vier leden van den magistraat en vier leden van den kerkeraad blijven, maar de magistraat en de kerkeraad zouden aan de keuze dier commissie hunne goedkeuring moeten hechten. Jaarlijks zou de regeering uit het dubbeltal

voor de verkiezing van ouderlingen en diakenen, dat haar door den kerkeraad werd aangeboden, eene keuze doen, doch zij zou de candidatenlijst niet meer als vroeger mogen aanvullen. De kerkeraad zou van zijn kant geen predikant suspendeeren zonder vergunning van den magistraat. Al deze bepalingen dienden evenwel tot zoolang eene generale synode, met autoriteit van de staten-generaal, een kerkorde zou hebben vastgesteld.

Hiermede was de toestand in de stad Utrecht in 1605 voor de kerk veel verbeterd. De kerkeraad wilde echter ook voor de plattelandsgemeenten in het Sticht hetzelfde. Wtenboogaerdt, hiertoe in den arm genomen, wint de staten voor het toestaan van eene bijeenkomst van alle stichtsche predikanten. Tegen den 8^{en} Juli 1606 wordt de synodale vergadering te Utrecht geconvoceerd. Alleen predikanten worden opgeroepen; classes, die afgevaardigden, waaronder ook ouderlingen konden afzenden, ontbraken hier in het Sticht. De oproepingsbrieven werden voor de steden aan de magistraten en voor de dorpen aan de predikanten verzonden. Op deze synode nu kwam een kerkorde tot stand ¹⁾).

Omtrent de aanstelling van predikanten bepaalt zij, dat het verzoek daartoe door den kerkeraad en den magistraat aan de staten moet worden gedaan, die daarop dan in overleg met synodale gedeputeerden beslissen. In geval kerkeraad en magistraat hieromtrent nalatig zijn, zullen deze gedeputeerden zelf dit verzoek bij de staten doen. Degeen die predikant wil worden, moet door de gedeputeerden, ten overstaan van gecommiteerden door de staten in leer en leven worden geëxamineerd, en zoo dit examen voldoende is, zal men hem, na voorafgaande voorstelling aan de gemeente „daer sulcks bequaemelyck geschieden kan”, met acte van de staten, door een predikant, die de gecommiteerden uit de staten aanwijzen, naar den vorm, die in de gereformeerde kerk gebruikelijk is, in dienst stellen. Schorsing of afzetting zou alleen door de staten kunnen geschieden, doch slechts op advies van de kerkelijke gedeputeerden. Elke predikant moest in zijne gemeente wonen en niemand mocht daaruit vertrekken zonder consent van de staten en advies van gedeputeerden. Niemand mocht wegens onrechtzinnigheid of onzedelijkheid openlijk aan de gemeente worden voorgesteld, zonder voorafgaand advies van gedeputeerden en voorkennis van enkele gecommiteerden uit de staten. Iedere predikant moest zich een exemplaar aanschaffen van de ordonnantie, die door de staten op het huwelijk was uitgevaardigd, en deze strikt opvolgen. Op aanmaning van gedeputeerden moest iedere predikant terstond bereid zijn dáár voor de gemeente en genoemde gedeputeerden, alsmede ten overstaan van de gecommiteerden uit de staten, zoo dezen begeeren tegenwoordig te zijn, op te treden, waar eerstgenoem-

¹⁾ Zie Tijdschrift voor oudheden enz. van Utrecht 1847. 1e dl. bldz. 156—160.

den dit noodig achtten. Eindelijk mocht geen predikant een boek, hetzij hij het zelf geschreven of vertaald had, uitgeven of doen uitgeven zonder voorafgaande toestemming der staten en het advies van gedeputeerden.

Men ziet uit deze bepalingen dat de invloed van de staten in de kerkelijke zaken der plattelandsgemeenten zeer groot bleef, al moet worden erkend dat zij zoo goed als alle beslist werden door overleg met de synodale gedeputeerden. In zooverre draagt deze kerkorde het karakter meer van een compromis dan van het streven naar overheersching van de kerk over de overheid of omgekeerd. Evenwel schijnt de synode wel ietwat bevreesd te zijn geweest dat de staten daarin wellicht nog te ingrijpende veranderingen zouden maken. Althans voegen zij, wanneer zij besluiten deze kerkorde den staten aan te bieden, er bij, dat zij daarna weder in de synode, die daartoe zal moeten worden geconvoceerd, zal gebracht worden „om met beyder consent ende aggreatie, bij provisie, onderhouden te worden”.

De staten van Utrecht hebben zich zoo goed als geheel met deze kerkorde vereenigd. Maar eene tweede synode, waarin volgens besluit der eerste, de door de staten goedgekeurde kerkorde, zou worden gearresteerd, is niet gehouden. Achtte men dit soms niet meer noodig, nu de staten het stuk zoo goed als geheel hadden overgenomen? Het is waarschijnlijk, te meer omdat er een begin van uitvoering aan schijnt gegeven te zijn.

Toch vergete men niet, dat al was deze kerkorde met gemeene toestemming van de synodale vergadering van het Sticht en de staten aangenomen, zij van beide zijden als een voorloopige regeling werd beschouwd. Zij was namelijk geaccepteerd „bij provisie tot op den Synodum Nationael ofte naerder Ordonnantie”, zoowel door de kerk als door de overheid. Ditzelfde was het geval met de bepalingen, die de raad van Utrecht in plaats van de regeling van 1593 had vastgesteld. Men had zich dus op het standpunt geplaatst dat voor stad en platteland nog eene definitieve regeling zou moeten komen en eene nationale synode haar zou vaststellen voor al de gewesten, dus ook voor Utrecht. Maar van dit laatste scheen hoe langer zoo minder te zullen komen. Bij het wassen van den contra-remonstrantschen stroom was Holland daarvoor steeds minder te vinden. En ook de utrechtsche heeren, die zich zoowel in de stad als op het platteland mochten verheugen in het bezit van een aantal arminiaanschgezinde predikanten, waren niet genegen dezen onder den invloed eener contra-arminiaansche synode te brengen. De sympathieën der utrechtsche staten- en magistraatsleden gingen hier denzelfden kant uit als die van van Oldenbarneveld en Wtenboogaerdt en het is ongetwijfeld onder hun invloed, dat den 28sten November 1610 door de staten werd besloten eene definitieve kerkorde vast te stellen. Wtenboogaerdt, die in die dagen aan de utrechtsche gemeente door zijne haagsche gemeente ter leen

was gegeven, kon niet anders dan toejuichen, dat de overheid langs dezen weg zijne gematigde geestesrichting in het Sticht zou trachten te bevestigen. En van Oldenbarneveld was er veel aan gelegen, tot doorvoering van zijne beginselen van moderatie en tolerantie, een voorbeeld en antecedent te hebben in de utrechtse regeling. Beiden hebben dan ook ruim hunne hand in den gang van zaken te Utrecht gehad. De zoeven genoemde resolutie van 28 November 1610 verraadt te zeer den geest der staten, dan dat wij het niet nuttig zouden achten haar in haar geheel mede te deelen.

„De Staten van den Lande van Uytrecht, aenmerckende dat het Ampt eener Christelycker Overheyte van Godt Almachtich opgelegd is, te versorgen dat hare Onderdanen een gerustich leven leyden mogen, in alle Godtsalicheyt ende eerbaerheyt: ende men daertegen dagelijcx gewaer wort dat d'onrustige Satanische Geest alle middelen aenwendt, om de Godtvruchtige ruste der goeder Ingesetenen deser Provincie te verstoren, de Kerke Gods in nieuwe factiën ende scheuringen te verdeylen, ende 't selve doende, de Christelycke Gereformeerde Religie, waer hij kan, te beschadigen, ende den wech allencxkens weder te banen tot de eens afgeworpene Pauselijcke tyrannye ende verworpene abusen, superstitiën ende afgoderijen: Daer uyt dan voorts niet anders en soude te verwachten staen, als de ruyne en onderganck van 't gemeene Vaderlant; Waer jegens niet bequaemelycker en kan werden voorsien, dan met het maken en stellen van goede Kerkelijcke wetten en ordonantiën, na des Heeren Heylich woort: Al 't welck de voornoemde Staten in de vreesse des Heeren overwegende, ende aenmerckende dat het consent van harentwegen al voor vier jaren ter Vergadering van de H. M. Heeren Staten Generael ingebracht, nopende het houden van een Synodus Nationael der Geunieerde Nederlanden, noch geen effect en sorteert: hebben goet ende nodich gevonden (oock na 't exempel van sommige andere Provinciën, die in den haren soodanige provisionele ordre hebben gesteld, als sy na de gelegentheyte harer Kercken, ende tot stichtinghe van de selve hebben geacht te behooren) te procureren, dat oock in de Provincie van Uytrecht, op alles wat tot goede welstant ende voortplantinghe van de Christelycke Gereformeerde Religie, mitsgaders vordering der warer Godtsalicheyt, noodich is, naerder werde gelet, als wel voor henen, door de sware langduyrige oorlogen, ende andere vele en verscheyden voorgevallen beletselen, heeft konnen geschieden: Versoecken daeromme, ende dies niet te min, lasten ende ordonneren bij dezen den waerden ende Godtvruchtigen, onsen wel-beminden Kercken-dienaren. Gecommitteerden des Synodi, 't gene in den Synodo deser Provincie, in ende omtrent den jare 1606, provisionelyck, ten onsen overstaen, beraemt en besloten is geweest, te resumeren, met andere goede Kercken-ordeningen te confereren, 't gene daer indefectueux is, te suppleren, amplieren, vermeerderen, verminderen, corrigeren, verbeteren ende 't selve doende, een bequaem

concept van goede Kercken-orderinge beramen. In alles voornamentlyck lettende op den Regel ende Richtsnoer van des Heeren Heylige Woordt, vervatet in de Schriften der Propheten ende Apostelen ; en dan voorts, in de saecken, die middel-matich sijn, op de natuyre, aert ende conditie van de inwoonderen deses Lants ende Provintie, mitsgaders op de gelegentheyte van de tegenwoordige tijden, op dat alles geschiede, so Gods Woordt ons leert, tot opbouwinge, niet tot destructie. Ende alsoo men vele hoort van seeckere differenten onder eenige Kercken-dienaren in de nabuyrige Provintiën ontstaan, over seeckere Leerpoincten, die mede onder de Gemeente alhier beginnen strijdich te vallen, sullen mede daerop letten, en in de vreesse Gods overwegen, hoe daer inne op 't aldergevoechlycxste ende vreedsaemste na Godts Woort soude mogen worden voorsien, om, sonder krenckinge van den bandt der eenigheyt, die wij met onse nabuyren en bontgenooten in alles, ende voornamentlyck in 't stuck van de Religie willen onderhouden, ende met behoudenis van den voornaemsten gront der Reformatie (die in 't verwerpen aller menschelycker Decreten ende instellingen, midtsgaders in 't aennemen van Godts geschreven woordt voor den eenigen Regel ende Richtsnoer onzes Geloofs bestaet) te beletten dat door de voorsz. differenten, de ruste onser goeder Ingesetenen, de Christelycke Gereformeerde Religie toegedaen, niet verstoort, maer behouden in alle Godtvruchtigheyt, in behoorlycke gehoorsaemheyt tot Godt, ende de Overheydt gevordert werde ; alle welcke hare besoigne, zij bij geschriften, ende ons bij forme van Advys, so haest doenlyck, over-leveren sullen : om, 't selve bij ons, op de beschrijvinge gezien, daer na wijders hier inne gedaen te worden, sulcx als tot Gods eere, der Kercken stichtinge, ende 's landts welvaren bevonden sal worden te behooren. Gedaen 't Uytrecht, den acht en twintichsten November 1610.

Het doel dat de staten beoogen, is volkomen duidelijk. De verdeeldheid in de kerk, die de gereformeerde religie verzwakt en koren op den molen van Rome is, moet ter wille van het staatsbelang worden beteugeld. Daartoe is eene kerkelijke wetgeving van de zijde der overheid noodig, waarbij zij zich stelt op den grondslag der reformatie en Gods Woord als eenigen regel des geloofs erkent, verwerpende alle „menschelycke Decreten ende instellingen”. De synodale gecommitteerden moeten zulk eene kerkorde concipieeren op den grondslag van die van 1606.

Voordat zij aan het werk togen, riepen zij de hulp van Wtenboogaert in, die hun door de staten werd toegestaan. Samen stelden zij nu eerst een soort algemeene beschouwingen op omtrent de beginselen, die zij aan de kerkorde ten grondslag wilden leggen en aan de goedkeuring der staten onderwerpen¹⁾. Een der punten daarvan is de

¹⁾ Het geheele stuk vindt men in de : Brieven en onuitgegeven stukken van Johannes Wtenboogaert, uitg. door H. C. Rogge, 1e dl. ; bldz. 183—193.

macht der hooge christelijke overheid in kerkelijke zaken. Het is alsof daarin Wtenboogaardt, zooals hij, gelijk wij later zien zullen, zich uitsprak in zijn Tractaat, aan het woord is. Sommigen — zoo heet het dáár — schijnen die macht, onder en naar des Heeren Woord, te loochenen, alsof er in een land twee hooge overheden konden zijn, één over het kerkelijke en één over het staatkundige. Maar de gedeputeerden doen alzoo niet. Zij erkennen de hoogste macht der staten in het kerkelijke, niet in dien zin, dat zij daarbij alles kunnen doen wat hun welgevallig is, maar wél zóó, dat zij alle kerkelijke zaken naar Gods Woord, door ambten, diensten en middelen, die daarin worden voorgeschreven, kunnen besturen tot Gods eer en der menschen zaligheid. Tot rust en vrede der kerken moet dit aldus blijven.

Nu — de kerkorde, die tot stand kwam, zou in dit opzicht niets te wenschen overlaten. Het concept, door de gedeputeerden met Wtenboogaardt opgesteld, was den staten naar den zin. Zij keurden het bijna onveranderd goed. Den 28^{en} Augustus 1612 komt het in de door de staten bijeengeroepen synode. Eerst den 20^{en} waren de predikanten voor die vergadering geconvoceerd. Het doel der bijeenkomst was daarbij niet vermeld. Het aantal politieke afgevaardigden in de synode was verdubbeld. Uit elk lid der staten: geëligeerden, ridderschap en steden waren twee leden gezonden. Ook de kleinere steden werden door den burgemeester van Wijk bij Duurstede vertegenwoordigd. Met den secretaris der staten nam ook de advocaat van het Land van Utrecht zitting. De predikanten moesten schijnbaar zooveel mogelijk worden geïntimideerd. Onder deze omstandigheden wekt het geene bevreemding dat de synode in anderhalven dag met de kerkorde gereed kwam. Eene bescheiden oppositie werd eensdeels door Wtenboogaardt en den woordvoerder der staten Ledenberch, anderdeels door eene kleine tegemoetkoming gebreideld. In art. 5 wordt „beken-tenisse” door „leeren” veranderd, zoodat de kerkorde ten slotte, naar den wensch der staten, met algemeene stemmen werd aangenomen.

Wie de kerkorde nagaat, begrijpt dat de hooge overheid tevreden kon zijn. Dit blijkt reeds uit het inleidend woord van de gedeputeerden der utrechtsche synode: „Voorts zult ghy gewaerschout zijn niet vreemd te vinden, Beminde Leser, dat de E.M. Heeren Staten dezer Provincie door-gaens in dese Ordre spreken. Want het is der H. Overheyd Ampt, in voriger als hier is geschiedt, Kerckelycke Wetten te maken. De Practycke daer van wordt oock in de Gereformeerde Rycken, Vorstendommen en de Republycken gespaert”. Men behoeft niet te vragen of Wtenboogaardt, die de vergadering bijwoonde, waarin de kerkorde werd geconcipieerd, aldaar invloed uitoefende! Doch vooral de kerkorde zelf levert ons de strenge toepassing van het door hem in zijn Tractaat verdedigde beginsel.

De overheid krijgt bij de beroeping van een predikant dezelfde

rechten als de kerkeraad. Uit elk dezer beide colleges worden vier personen aangewezen om met elkander, dus met z'n achten, de beroeping te doen. Is deze geschied, dan wordt door hen de gekozene zoowel aan de overheid als aan den kerkeraad gepresenteerd. Zijn magistraat en kerkeraad het met elkander oneens, zoo moet een ander persoon door het college van acht worden voorgedragen. Is er op de dorpen eene vacature, zoo doen de ambachtsheeren, indien dezen het patroonaatrecht hebben, of zoo dezen er niet zijn, schout en gerecht, met de ouderlingen daarvan mededeeling aan de gewone gedeputeerden voor kerkelijke zaken van wege de staten. Deze gelasten dan de gecommiteerden van de synode naar een goed predikant uit te zien, die eerst aan de staten of hunne gedeputeerden wordt gepresenteerd en daarna hetzij aan den ambachtsheer, hetzij aan den schout en het gerecht en den ouderlingen „mitsgaders den communicanten ende toehoorderen der selver plaetsen” wordt voorgesteld. In geval deze den voorgedragen persoon niet wenschen, deelen zij de gronden daarvoor aan gecommiteerden der synode, staten of gedeputeerden der staten mede, die aan zich het recht van goed- of afkeuring houden.

Echter staat vast dat alle ernstige kwesties, die zich met betrekking tot het verkiezen, presenteren en accepteren van een predikant voordoen, en tot oneenigheden van beteekenis leiden, door de staten worden beslist en ieder zich naar hunne uitspraak zal moeten gedragen.

Het examen of de beproeving van den aanstaanden leeraar moeten in de steden de gedeputeerden der synode afnemen, ten overstaan van gedeputeerden van de staten en van den plaatselijken magistraat; geldt het een predikant voor het platteland, dan gebeurt dat te Utrecht of dáár waar de staten het goedvinden, en ook door de gecommiteerden der synode, ten overstaan van enkelen uit de staten.

Nadat de openbare inlijving in de gemeente heeft plaats gehad en de nieuwe predikant in de kerkeraadvergadering is ingeleid, moet hij door twee of meer gedeputeerden van den kerkeraad aan den stedelijken magistraat, of als dorpspredikant door gedeputeerden der synode aan de gewone gedeputeerden der staten gepresenteerd worden, en voor deze colleges den eed van hou en trouw aan de overheid afleggen.

Wat de benoeming van ouderlingen betreft, moet de kerkeraad in de steden elk jaar omstreeks Pinksteren „uit de aensienlickste Gequalificeerde Personen”, voor zoover zij gereformeerd zijn, een dubbeltal opmaken en dit den magistraat aanbieden, die daaruit de helft kiest. De zittingsperiode van iederen ouderling mag niet langer dan twee jaren duren, terwijl de aftredenden niet onmiddellijk herkiesbaar zijn. Wat het platteland betreft, behoeven dáár waar dit geen gewoonte is, geen ouderlingen of kerkeraad te worden benoemd; soms kan het alleen goed zijn dat de predikant het advies

inwint „van de gequalificeerde ende verstandelickste” gereformeerden in zijne gemeente, terwijl hij in zaken van gewicht het advies moet inwinnen van de gedeputeerden der synode, die op hunne beurt, indien het belang der zaak zulks eischt, bij de staten om raad moeten komen. Waar het op het platteland echter gewoonte is ouderlingen te hebben, kiest de ambachtsheer uit een dubbeltal, of zoo deze er niet is, doen dit de gedeputeerden der synode. De staten houden zich dus daarbuiten. Omtrent den tijd van zitting en verplichte aftreding geldt hetzelfde als bij de ouderlingen in de steden.

Op dezelfde wijze als de ouderlingen worden de diakenen gekozen. Dezen moeten jaarlijks verantwoording doen van hun beheer „voor den Kerckenraedt met open deuren, ten overstaen van de Magistraet”.

De kerkeraden mochten vergaderen zoo dikwijls „de noot ende ghelegentheydt ’t selve sal vereyschen”. De magistraat zal steeds het recht hebben één of twee personen uit zijn midden, mits dezen gereformeerd zijn, tot het bijwonen dier vergaderingen af te vaardigen; deze afgevaardigden mogen aan de discussies deelnemen. In plaats van de classicale vergaderingen, die in de provincie Utrecht niet inheemsch waren en die de staten niet noodig oordeelen in te voeren, zal er elke maand te Utrecht eene samenkomst worden gehouden van predikanten, die de synode daartoe „van onsen wegghen” zal committeeren tot inspectie en opzicht der kerken. Ook op die vergadering zullen de staten hunne afgevaardigden, mits dezen gereformeerd zijn, mogen zenden. Bovendien moeten de predikanten, die voor die vergadering door de synode zijn gecommiteerd, over alles dat voorvalt met de afgevaardigden der staten corresponderen.

Wanneer de kerk eene provinciale synode wil houden, moeten de synodale gecommiteerden die begeerte aan de afgevaardigden der staten bekend maken, met mededeeling van de redenen, die hen hiertoe hebben geleid en van de punten, die men daarop wenscht te behandelen. De synodale gecommiteerden moeten tevens hun advies omtrent die punten doen kennen. De gedeputeerden van de staten zijn alsdan verplicht omtrent een en ander aan de staten te rapporteeren, die dan beslissen wat zal geschieden. In geval die beslissing gunstig is, bepalen de staten de plaats waar de synode zal worden gehouden en zenden zij „alle alsulcke Ghecommiteerden, doende openbaer professie van de Christelycke Ghereformeerde Religie, als wij goet vinden sullen daer toe te laeten. Onder welcker presidentie, inspectie, authoriteyt ende moderatie deze Vergaderinghe sal worden ghehouden”. De gecommiteerden der staten openen de vergadering der synode. Dáár worden de punten behandeld, waarop de vergadering door de staten is uitgeschreven; ten andere die welke de synodale gedeputeerden als slotsom van hunne bemoeienissen hebben voor te stellen, en eindelijk wat elk lid in het midden

brengt, waarbij echter deze clause gevoegd is „ten eynde op alles behoorlyck gheleth ende goede stichtelycke Resolutie ghenomen werden, alles op rapport *ende ons behagen*”. Daarmede had de overheid de geheele synode in hare hand.

Ook blijft de overheid niet buiten de tucht, die op predikanten ter zake van de leer moet worden toegepast. Wanneer een predikant meent dat iets niet overeenkomstig de Heilige Schrift wordt geleerd, moet hij dit eerst „in alle modestie” mededeelen aan zijne mededienaren ter plaatse, waar hij dient of aan de synodale gecommitteerden of aan de provinciale synode. Degenen, die hij daarmede in kennis heeft gesteld, moeten dan trachten met hem in vrede de moeilijkheden uit den weg te ruimen. Indien dit echter niet gelukt, moeten de staten hiervan in kennis worden gesteld, die dan advies geven „hoe en op wat manieren men daerinnē gevoeghlyck sal handelen, of 'tselve stichtelyck op den aenstaenden Synodum brenghen, om aldaar naerder over-wogen te worden”. Middelerwijl zullen de staten er voor zorgen dat „soodanige disputen ter weder-zijden van den Predick-stoel, ende buyten kennisse des ghemeynen Volcx, ghehouden werden, omme alle twist, tweedracht ende scheuringhe in de Kercken en de politie te vermijden.” Wie zich daaraan niet stoort, kan door den kerkeraad met consent van den magistraat of door de gecommitteerden der synode met consent van de staten of hunne gedeputeerden, in zijn dienst geschorst of terstond gedeporteerd worden.

In geval een predikant zich in zijn handel en wandel aan ergerlijke zonden schuldig maakt, zal de kerkeraad daarover, ten overstaan van den magistraat, recht doen, althans in de steden. Op het platteland is dit de zaak van de gedeputeerden der synode, hetzij met den ambachtsheer die het patronaatsrecht heeft, hetzij met den schout en gerecht en de ouderlingen, zoo deze er zijn.

Wanneer het de censuur geldt van ouderlingen en diakenen, handelt men op dezelfde wijze.

Ook bij de uitoefening van tucht op de gemeenteleden vervult de overheid haar rol. Wanneer iemand weigert voor den kerkeraad te verschijnen om te worden vermaand, kan de kerkeraad den magistraat of de burgemeesters verzoeken, dien persoon, in tegenwoordigheid van gecommitteerden van den kerkeraad, voor zich te ontbieden, opdat hij aanhoore wat de kerkeraad hem heeft te zeggen. Ook mag niemand, wegens overtreding in leer en leven, in het openbaar aan de gemeente met name worden voorgesteld, tenzij met voorkennis van den magistraat in de steden en van gedeputeerden der staten op het platteland.

Geen kerkelijke tucht of censuur heeft invloed op politieke rechten of straffen. Uit dit alles kan men zien hoezeer de geest van Wtenboogaardt de utrechtsche kerkorde beheerscht.

Het allerduidelijkst komt dit uit in hetgeen de staten daarin verklaren in zake de leer. Geen andere zal in de provincie

Utrecht worden gevolgd dan het Woord Gods, uitgedrukt in het Oude en Nieuwe Testament. Ter wille van de openbaring der christelijke eensgezindheid met naburen en bondgenooten alsook met alle andere evangelische gereformeerde koninkrijken, vorstendommen, republieken en kerken, moeten de predikanten zich bovendien houden aan de hoofdsom van de christelijke religie, zooals deze is samengevat in de 12 artikelen, en de geloofsbelijdenis der nederlandsche kerken „genomen in schriftmatighen verstande”, waarbij evenwel nog het volgende wordt gevoegd „oock acht nemende op de over-een-stemminghe van de Confessiën aller anderer Euangelischer gereformeerde Kercken in den jare 1581 in eene Harmonie te samen ghevoucht, sonder dat men om eenighe ghe-ringhe verschillen ofte verscheydentheyt, die in saecken den grondt der salicheydt niet raeckende yevers in bevonden mochten werden, in predicatiën, schriften of anders-sins, yemanden bitterlycken tegen spreekken, lasteren, schelden ende verdoemen, of tot partijschap, secten ende scheuringhen oorsaeck gheven sal, maer dat men ter contrarie arbeyden sal tot onder-houdinghe van Christelycke vrede ende eenicheyt, totdat men malcanderen allenthalven in eenen zin ende verstande ontmoeten”. Geheel in den geest van deze woorden, geven zij alle predikanten in de provincie dan ook de vrijheid, om wanneer de resolutie der staten-generaal van 15 Maart 1606 ten aanzien van de revisie der geloofsbelijdenis tot uitvoering komt, vrijmoedig hunne bedenkingen in te brengen, opdat na behoorlijk onderzoek volgens Gods Woord, zoodanige bepalingen tot behoud der zuivere waarheid worden genomen, als noodig zijn tot bevordering van de ware godsvrucht en het onderhouden van vrede en eensgezindheid in de geünieerde provincies en kerken. Wat men aldus in Utrecht in 1612 deed, was voor mannen als van Oldenbarneveld de ideaal-regeling van de verhouding van den staat tot de bevoorrechte kerk.

Hoe kort heeft zij echter gegolden! Den 6^{en} Augustus 1619 namen de staten de dordtsche kerkordening aan. Maurits had ook in Utrecht, het sterke bolwerk van van Oldenbarneveld, gezegevierd.

Deze leidsche en utrechtsche toon vond, na de nationale synode van Middelburg, vooral in Holland, weerklank. Aldaar was de gereformeerde kerk sterk, maar gevoelden ook de staten zich machtig. Het behoeft ons dus geene verwondering te baren, dat zij de approbatie weigerden van de middelburgsche kerkorde van 1581. Meer dan ooit werd het tijd, om de kerk, nu deze zoo zeer bloeide, de meerderheid van het politiek gezag te doen gevoelen. Zij gingen dan ook nog een stap verder dan de weigering der bedoelde goedkeuring. Het oude plan van 1576 om zelf eene kerkorde samen te stellen en de kerkregeering onder hunne bevoegdheden op te nemen, werd in 1582 weder opgevat. Tot de mannen, aan wie die arbeid werd opgedragen, behoorde ook Johan van Oldenbarneveld.

In de ontwerpen, die in 1583 verschenen, wordt het ingrijpen der overheid niet op schriftuurlijke gronden verdedigd, zooals dat in die van 1576 het geval was geweest. Kort en zakelijk wordt alleen gezegd, dat het hare roeping is te zorgen dat het zuivere evangelie des Heeren Jezus Christus worde gepredikt en dat de kerk „in goede ordre ende policie worde onderhouden”. Dit laatste nu is slechts mogelijk, wanneer de overheid regels stelt, waaraan de kerkedienaren zich onderwerpen. Zóó voorkomt men scheuring en wordt de eenheid der kerk bewaard. Om deze laatste is het den staatslieden van die dagen vooral te doen. In dit opzicht is Engeland voor van Oldenbarneveld een voorbeeld. „In Engeland,” zoo schreef hij 8 Juli 1618 aan Noël de Caron — „daer die ordre van de Puritainen ofte cruyskercken geen plaetse en mach hebben ; nochte oock die ordre van de synode van Vranckryck ; in Engeland, ende hier, behoort die ordre bij de Hooge Overicheyt gemaect te worden, gelyck aldaer is”.

Hoe minder verdeeldheid er onder de protestanten bestaat, des te heilzamer is het optreden tegen Rome. Vandaar het ideaal bij mannen als van Oldenbarneveld en straks van Hugo de Groot van eene gereformeerde kerk, die hare deuren wijd openzet, maar vandaar ook bij den wassenden stroom in haar midden in eene tegenovergestelde richting, een sterker behoefte bij genoemde staatslieden om hunnen invloed in de kerk te doen gelden.

Met wijs beleid spanden de staatslieden van 1583 echter den boog niet zóó sterk, als die van 1576 gedaan hadden. Veeleer streefden zij naar een compromis. Maar de staten zorgden wél, dat het leeuwendeel daarbij hun toekwam. Zoo zou de beroeping van predikanten, ouderlingen en diakenen in handen komen van eene commissie, die uit vier burgemeesters of schepenen, en uit vier leden van den kerkeraad bestond. De leden van den kerkeraad kregen alzoo medezeggenschap, wat vergeleken bij de bepaling in de ontwerpen van 1576, dat alleen het advies der predikanten zou worden gevraagd, een vooruitgang was. Maar te mild moet men hierover weer niet denken, omdat de voordracht, door genoemde commissie opgemaakt, in elk geval door den magistraat moest worden goedgekeurd en deze dus de koorden in handen hield. Waren volgens de ontwerpen van 1576 eigenlijke kerkeraadvergaderingen, classicale en synodale vergaderingen onbekend, thans worden zij weder uitdrukkelijk vermeld. Maar daarnevens wordt bepaald, dat de magistraat vrij is iemand uit zijn midden in de kerkeraad- en classicale vergaderingen met adviseerende stem te doen zitting nemen. Ook mag geen synode samenkomen tenzij „ten opsien ende overstaen van aisulcke gedeputeerden als die hooghe Overicheyt ende Staten van den landen uytten Collegie van Raede, ofte andere committeren sullen, omme aldaer te assisteren ende toesicht te draeghen, dat alle saecken met goede ordre worden gehandelt”. Niet zooals in 1576 wordt thans bepaald, dat de censuur ten laatste bij den magistraat berust, maar dat zij dit doet bij de provinciale synode,

echter aangevuld met zoovele gedeputeerden als de staten goedvinden uit hun midden af te vaardigen.

Uit deze bepalingen blijkt overtuigend dat de gecommiteerden uit de staten en edelen, die met die uit den hoogen en provincialen raad de ontwerpen samenstelden, ter wille van den vrede, een middenweg wenschten te bewandelen, waarlangs inmiddels de staatsinvloed in de kerk verzekerd bleef. Het is echter kenschetsend voor den heerschenden geest in de regeeringscolleges, dat verschillende magistraten deze ontwerpen veel te slap vonden en er niets van wilden weten. Bij slot van rekening liet men ze, ten gevolge dier oppositie, dan ook liggen. Men meene evenwel niet, dat hiermede voor de kerk veel was verkregen. Want, bleef men al voor deze wetten van de hooge overheid bewaard, verschillende stadsbesturen en regenten gingen voort de kerk in die mate aan hun gezag te onderwerpen, dat in die dagen niet ten onrechte werd geklaagd: „Wij zijn als de hont, die den halsband moet draghen, ende daerdoor vast geleyt wordt, als men wil”.

De staten van Holland begrepen echter zeer goed, dat hunnerzijds eenige omzichtigheid was geraden. Vooral scheen dit het geval, toen Leicester in 1585 aan het hoofd van den raad van state was komen te staan en als beschermer der gereformeerde kerk poseerde. Wel wijzigde hij principieel de verhouding niet tusschen de overheid en de kerk; zelfs kreeg eerstgenoemde door zijn toedoen nog meer zeggenschap in de zaken der laatste, maar de kerk werd daardoor niet verontrust, omdat zij hem als haar schild tegenover het machtsbetoon der staten beschouwde. Dit deed de staten natuurlijk thans dubbel op hunne hoede zijn. Daaruit is het dan ook te verklaren dat zij de kerkorde, die op de door Leicester uitgeschreven synode van 20 Juni 1586 te 's Gravenhage was vastgesteld, ten slotte in December, slechts „bij provisie” goedkeurden. Zelfs dit moet hun niet gemakkelijk zijn gevallen, waar de kerkorde geheel buiten hen om was aangenomen en deze eene zelfstandigheid voor de kerk vroeg, die, vooral nu vele predikanten de zijde van Leicester hadden gekozen, in hunne oogen in meer dan één opzicht gevaarlijk kon zijn. Het wekt dan ook geene bevreemding, dat zij bij die goedkeuring „bij provisie” bovendien nog de noodige restricties maakten. Zoo behielden zij zich uitdrukkelijk het recht voor om predikanten aan te nemen en af te zetten. Ook zou de kerkorde alleen met hunne toestemming kunnen worden veranderd en uitsluitend gelden voor hen die tot de gereformeerde kerk behooren, zoodat niet-gereformeerden er niet mede konden worden bezwaard. Zij zeiden met nadruk dat de kerkorde niets praejudiceerde ten aanzien van hun recht en autoriteit in alle politieke zaken. En eindelijk betoogden zij dat voor hen predikanten, ouderlingen en diakenen gelijk stonden met andere poorters en inwoners van steden en dorpen. Men proeft uit dit alles eene goedkeuring tegen wil en dank, en den beslisten wil om, als men weder geheel vrij mocht staan, de

teugels van het gezag over en in de kerk in handen te nemen. Dit geschiedde trouwens al zeer spoedig. Het steeds meer partij-trekken van tal van predikanten vóór Leicester en tegen de staten, verbitterde, bij de toenemende spanning tusschen deze beiden, van Oldenbarneveld en de zijnen zeer. Eene resolutie was er het gevolg van, waarin hun wordt verweten door de van hunnentwege gezaaide verdeeldheid de oorzaak te zijn van de velerlei winst, die de vijand in verschillende provinciën had behaald, maar waarin tevens met beslistheid gezegd werd, dat de staten van Holland er voor zouden waken, dat zulks niet in hunne provincie gebeurde. Van dat oogenblik dateert de directe actie van de staten tegen de zelfstandigheid der gereformeerde kerk. Wat vroeger dienaangaande was ondervonden, beteekende niets bij wat thans de kerk zou worden aangedaan. Zwaar hebben de staten van Holland de kerk doen boeten voor wat vele van hare Leicestervrienden hadden gewaagd.

In 1589 beginnen de staten te eischen, dat zelfs geene particuliere synode wordt gehouden, zonder dat hun eerst eene volledige opgave verstrekt is van de punten, die aldaar in behandeling zullen komen. Over „de politiek van den lande” of over „de ordre van de kerken in ’t generael” mag dáár niet worden gesproken. De staten benoemen gecommitteerden om toe te zien of de synode zich aan deze voorschriften houdt. Maar niet tevreden met het verbod om eenige kerkelijke vergadering zonder hunne toestemming te houden of met de strenge contrôle over de dáár te behandelen onderwerpen, benoemen zij bovendien eene commissie van acht politieke en acht kerkelijke personen, om eene nieuwe kerkorde te concipieeren. Bij deze opdracht wordt de onder Leicester vastgestelde kerkorde eenvoudig genegeerd. Ook geschiedt de keuze der commissieleden geheel buiten voorkennis van de kerk. In alles toonen de staten dat hun standpunt luidt: kerkregeering is overheidszaak.

Het door de commissie samengestelde ontwerp van 1591 gaat dan ook verder dan dat van 1583. Met dit laatste draagt het de verkiezing van predikanten, ouderlingen en diakenen aan eene gemengde commissie van kerkelijke en politieke personen op onder nadere goedkeuring van het college van burgemeesters, regeerders en vroedschappen. Ook kent het, evenmin als dat ontwerp, generale synoden. Eveneens als dit vergunt het den magistraat representatie in kerkeraads- en classicale vergaderingen en eischt het de tegenwoordigheid van de gedeputeerden der staten in de provinciale synoden. Ook wil het, dat het examen der kerkedienaren plaats hebbe in tegenwoordigheid van overheidspersonen. De openbare afsnijding van de kerk, wegens onzuiverheid van de leer, mag alleen met consent van de overheid geschieden, gelijk zulks in het ontwerp van 1583 was bepaald. Maar behalve deze gelijkkluidende bepalingen, neemt het op andere punten veel strengere maatregelen dan dat ontwerp.

Aan de classis wordt het recht tot examineeren, dat toen aan haar was gelaten, nu ontnomen en overgebracht bij één der theologische professoren van Leiden en twee predikanten, die de vergadering der provinciale synode jaarlijks daartoe aanwijst. Bovendien kennen de staten het recht, om bij het examen tegenwoordig te zijn, dat de magistraat in 1583 verkreeg, in 1591 ook zich zelf toe, zoodat dit voortaan zoowel in hunne tegenwoordigheid als in die der plaatselijke overheid zal worden afgenomen. In 1583 liet men de dienaren der kerk nog de eed doen in tegenwoordigheid der gemeente, waarmede haar recht werd erkend getuige te zijn van de door haren dienaar afgelegde gelofte; thans in 1591 wordt bepaald, dat hij, buiten de gemeente om, voor de overheid moet worden afgelegd. En eindelijk is het opvallend, dat terwijl het inleidend woord op de ontwerpen van 1583 en 1591 anders hetzelfde is, slechts op één punt verandering is aangebracht en deze juist den meerderen overheidsdwang in kerkelijke zaken geldt. In het ontwerp toch van 1583 lezen wij: „Soo ist dat wij . . . ten eynde . . . dat die Gemeente hem meer en meer mach toegeven, om die suyvere leeringhe des heyligen Evangeliums an te nemen, daer toe men nyemant en begeert te dwingen” enz. In dat van 1591 staat: „Soo ist dat wij . . . ten eynde . . . dat hem de Ghemeente meer ende meer om de suyvere leer des heyligen Evangeliums aen te nemen, magh begeven”. Opzettelijk zijn thans de woorden „daer toe men nyemant en begeert te dwingen” weggelaten. Het scheen wèl, alsof men van overheidswege thans reeds de deur wilde openen voor mogelijken dwang tot aanneming van wat zij de zuivere leer des evangelies achtte.

Ook thans vlotte het evenwel met dat ontwerp van de staten evenmin als vroeger. Sommige steden oordeelden dat aan de kerk nog te veel vrijheid was gelaten, andere behielden zich hunne opinie voor, totdat de kerk zich eerst op één harer synoden over de zaak zou hebben uitgesproken. Een en ander had ten gevolge, dat bij resolutie van 23 November 1591 werd aangekondigd „dat de voorsz. zaak sal uytgesteld worden tot betere gelegentheyd”.

Maar al kwam deze kerkorde niet tot stand, de staten zorgden toch wèl, dat de kerk hun onderworpen bleef en bovendien niets deed, wat hun eenige moeite kon baren. Vooral kwam dit uit in hunne houding tegenover kerkelijke samenkomsten, als de particuliere en provinciale, en de nationale synoden.

Ten aanzien van eerstgenoemde hadden zij vroeger den maatregel getroffen, dat deze alleen met hunne goedkeuring mochten worden gehouden en hunne gemachtigden dáár moesten tegenwoordig zijn om „goed regard te nemen, dat in de vergaderingen geen politieke zaken zouden verhandeld worden, noch kerkelijke zaken, die de kerk in het algemeen betroffen, of waaruit onrust of oneenigheid zou kunnen rijzen”. Sinds 1603 krijgen evenwel hunne afgevaardigden een uitgebreider mandaat mede. Op elke vergadering moet

namelijk door hen worden gevraagd of het niet gewenscht ware den synodalen gedeputeerden een blijvend mandaat tot spoedige beslechting van kerkelijke geschillen te geven om te verhinderen dat classicale en synodale vergaderingen veel van dergelijke kwesties onder de oogen kregen. Ook moesten zij verbieden dat in de kerk nieuwigheden tegen het algemeen gebruik werden ingevoerd, zooals de verplichte onderteekening van de confessie en den catechismus op iedere synode, waarvoor sommige stemmen waren opgegaan. Maar dit alles was nog niet genoeg. Want toen de particuliere synoden van Noord-Holland en die van Zuid-Holland, voortdurend de wenschelijkheid uitspraken van het bijeenroepen eener nationale of buitengewone provinciale synode tot „behoudinge der eenicheyt ende suyverheyt der leere”, werden zij, omdat dit den staten zeer tegen den zin was, bij resolutie van 5 Juli 1608 geschorst. Van dat oogenblik mocht men dus in die provinciën niet meer tot bespreking van kerkelijke belangen samenkomen. Eerst werd nog het uitzicht geopend, dat nu althans spoedig eene provinciale synode mocht saamgeroepen worden. Maar ook hiertoe kwam het niet. Nu eens beriepen de staten zich op staatkundige dan weder op kerkelijke omstandigheden ter rechtvaardiging van hun uitstel. Doch in elk geval gaven zij geene vergunning meer.

Eveneens ging het met de nationale synode. Voortdurende aandrang van de predikanten bij de Generaliteit tot het houden daarvan had eindelijk in 1597 de staten van Holland ertoe gebracht dit verzoek aldaar te steunen. Zij verbonden hieraan echter de voorwaarde dat de synode de confessie zou herzien en maatregelen zou beramen om voortaan de orde in de kerk te bewaren. De staten hoopten, dat herziening, vooral door de tegenwoordigheid der gecommiteerden, er toe zou leiden, dat eene ruimer formulering van de leer werd gevonden en er dientengevolge voor meerderen in de kerk plaats zou zijn. Er kwam echter niets van, omdat de generale staten geen nationale synode wenschten, zelfs niet onder de door de staten van Holland vermelde voorwaarde. Ook wenschten vele kerkelijke personen onder die conditie geen synode. Van een en ander was het gevolg, dat noch particuliere noch provinciale noch nationale synoden meer gehouden werden. De overheid belette langzamerhand op die wijze de kerken elke vrijwillige levensuiting. Zelfs de synodale gedeputeerden werden, na de schorsing der particuliere synoden, door de staten niet meer als vertegenwoordigers der kerk erkend. De bescherming der gereformeerde religie door de overheid had de onderdrukking der gereformeerde kerk ten gevolge gehad.

Zelfs gingen de staten nog een stap verder. Zij verboden niet slechts de kerk hare zaken behoorlijk te regelen, maar namen zich voor het in hare plaats te doen. Zonder haar te raadplegen, zouden zij hare inwendige orde herstellen en de moeilijkheden oplossen, die ten gevolge der leergeschillen waren opgekomen. De classes

werden aangeschreven de tegenwoordige noch de toekomstige predikanten, hetzij bij examens hetzij bij andere gelegenheden, te bezwaren met de hooge, mysterieuze punten, waarover toen zóó druk gedisputeerd werd. Zij moesten hen zelfs aansporen er in hunne preeken van te zwijgen. Niemand mocht schrijven over het recht der overheid in kerkelijke zaken en over kwesties, die tusschen haar en de kerk bestonden. Aan elke classis werd een afschrift gezonden van de vijf artikelen, die de remonstranten hadden opgesteld, met de aanmaning er bij om bij het leerstellig onderzoek van de proponenten niet dieper op de leer in te gaan dan in die artikelen was aangeduid en alleen hen toe te laten, die als de remonstranten over die geschilpunten dachten. In de classicaie vergaderingen zouden gecommiteerden van de staten verschijnen, zoo dikwijls er van beroeping sprake was. Eigenmachtig kozen de staten één predikant van remonstrantsche en één van contra-remonstrantsche zijde, die elk zes predikanten van hunne kleur moesten aanwijzen voor de commissie, die eene formule van overeenstemming voor de strijdende partijen zou ontwerpen. Godsdienstige vergaderingen van gereformeerden buiten de kerk om, werden verboden op eene boete van honderd gulden voor den predikant of aanlegger van zulke samenkomsten en ééne van twee honderd gulden voor ieder, die zijn huis of schuur daarvoor afstond. Op steden en dorpen werd drang van overheidswege uitgeoefend, om in zake het beroepen en aanstellen van predikanten, ouderlingen en diakenen en het houden en bijwonen van kerkelijke vergaderingen, de bepalingen van het ontwerp van 1591 te volgen. Eene resolutie „tot vrede der kerk” werd uitgevaardigd, waarbij werd aangegeven hoever elke partij mocht gaan, ten aanzien van de praedestinatieleer, natuurlijk in overeenstemming met de Heilige Schrift. Uitdrukkelijk werd uitgesproken, dat de confessie en de catechismus niet op ééne lijn staan met Gods Woord. Aan edelen en gedeputeerden werd in ernstige overweging gegeven, de kerkorde van 1591 uit te voeren. In één woord : de overheid bond de kerk in haar keurslijf, en was bezig haar als kerk te vernietigen.

En toen zij door die maatregelen nog haar doel niet bereikte, riep zij den strengen arm van het geweld ter hulpe. Predikanten werden afgezet ; predikingen verboden, en ten slotte werd een eigen weermacht, in den vorm van waardgelders, door de steden, onder eede aan de staten, in dienst genomen, die immers de weerbarstigen wél klein zou krijgen.

De kerk was tot een tak van staatsdienst gemaakt.

Wij zullen zien hoe dat proces zich ontwikkeld had.

De overheid, hier te lande, had den strijd tegen Spanje, in hoofdzaak om de vrijheid, vooral van rechten en privilegiën, gevoerd.

De beginselen der reformatie en de daardoor gedragen worsteling tegen Spanje hadden de staten van Holland en Zeeland, ten aanzien van hunne verhouding tot de kerk, alras in eene geheel andere

positie gebracht. Zij gevoelden zich, na hun breuk met Rome, bevrijd van de opperheerschappij der moederkerk en hare geestelijkheid. Niet langer stonden zij als overheid onder kerkelijke voogdij; van het land over de bergen behoefden zij niet langer bevelen te wachten. Het onnatuurlijk juk van het pauselijk gezag over de wereldlijke overheid was althans in genoemde provincien verbroken. Welberaden en met vaste hand grepen de hollandsche staatslieden, onder de leiding van Oranje, het roer van het staatschip, niet van zins het meer uit hunne handen te geven. Als protestanten zich alleen aan God verantwoordelijk gevoelende; als kooplieden of rechtsgeleerden prat op volkomen zelfstandigheid; als Nederlanders trotsch op de verworven rechten en privilegien, duldden zij voortaan geene macht meer boven zich, waar zij als overheid optraden. Te zwaar had Spanje, afhankelijk van Rome, hen voor hunne onderworpenheid laten boeten, dan dat zij ooit weer bereid zouden worden gevonden slavendiensten te vervullen voor welken vorst of paus, staat of kerk het ook zijn mocht. Liever zouden zij ondergaan dan buigen.

Met het oog hierop spreekt het van zelf, dat zij in eene eigenaardige moeilijkheid geraakten, toen, naarmate de roomsche kerk in hunne provincien in beteekenis afnam, de invloed van de gereformeerde kerk grooter werd. Eenerzijds toch gevoelden zij zich gedrongen deze laatstgenoemde kerk te beschermen en te steunen. Zij was namelijk de draagster en het voertuig van beginselen, die de stoutmoedigste en beste tegenstanders van den Spanjaard vormden. Waar hare dienaren optraden en Gods Woord verkondigden, werden niet alleen de harten verkwikt, maar ook helden gevormd, die van geen wijken wisten. Al waren er dan ook onder de vroegere en latere leidende staatslieden in Holland verscheidenen, wier eigen gereformeerdeheid nog al eens veel te wenschen overliet, zóó achten zij toch allen zonder onderscheid, als overheid, den bloei dier kerk een nationaal-, een staatsbelang. Er was geen beter bolwerk tegen Rome denkbaar; de gereformeerde kerk was *het* palladium tegen pauselijke tyrannie. Daarom was het steunen dier kerk overheidsplicht.

Maar aan den anderen kant moest diezelfde overheid zorgen, dat de kerk, die haar doeleinden zoo schoon kon dienen, voor haar geen gevaar opleverde. En dit laatste was niet denkbeeldig. Zij toch nam hand over hand in bloei en aanzien toe. Het volk schonk aan hare leeraars eene groote mate van vertrouwen. De invloed der predikanten deed zich krachtig gevoelen. Er kwam als het ware in de gereformeerde kerk eene macht in den staat op, die de overheid met eenige zorg vervulde, en haar middelen deed beramen om, van haar steun blijvend gediend, tevens te verijdelen, dat zij de overheid boven het hoofd zou wassen, en opnieuw de kerk zou heerschen over het staat.

De staten van Holland hebben toen den weg bewandeld van Constantijn den groote. Deze zag in zijn tijd ook de toenemende grootheid der kerk met zorg aan, al verlustigde hij zich in haren bloei.

Verzet tegen haar zou èn niet in het belang van het rijk èn ook niet in zijn eigen belang geweest zijn. Hij betrad daarom een anderen weg. Hare waardigheid werd door hem erkend ; met tal van voorrechten werd zij door hem verrijkt ; op groote schaal werd haar rijkssteun verzekerd, opdat de kerk ten slotte, als werktuig in de hand van den vorst, de eenheid van het rijk zou bevestigen. Constan-tijns kerkelijke politiek werd de sluitsteen zijner staatkunde.

In dien geest dachten en handelden de staatslieden in Holland. Zij maakten reeds spoedig de predikanten geldelijk van zich afhan-kelijk. Een politieke commissaris nam al ras in de synoden plaats. Het verlangen kwam op om hunnerzijds invloed te doen gelden op de benoeming van predikanten, ouderlingen en diakenen, ja deze geheel in handen te krijgen. In sommige plaatsen deed de magi-straat op deze wijze zeer kras zijne strenge hand gevoeien. Straks wordt het beleggen van alle synoden aan banden gelegd ; nog later zelfs geheel verboden. Aan de kerk wordt door de overheid feitelijk de leer voorgeschreven, die zij moet verkondigen. Zóó trachten de staten, bij de verheffing van den gereformeerden godsdienst tot staatsgodsdienst en de bescherming der gereformeerde kerk, haar te onderwerpen aan hun gezag en er voor te waken, dat niet ander-maal hun de teugels van het bewind ontglippen.

Die overheersching nu droeg voor de kerk de kiem des doods in zich. Want de overheid verlangde dat deze laatste veel meer haar werk vergemakkelijken dan trouw aan eigen beginselen toonen zou. Zij wilde niet alleen geen last van de kerk hebben, maar wenschte ook, dat zij hare oogmerken zou dienen. Op haren weg van strijd moest de kerk haar steeds tot een bondgenoot zijn ja, hare diena-resse zijn. Dit nu kon en mocht zij niet. Uit haren aard toch leeft en bloeit de kerk alleen door het zuiver houden van hare begin-selen. Als verkondigster en handhaafster der waarheid mag zij nooit marchandeeren. Naarmate de Heilige Geest haar dieper in de waarheid leidt, naar die mate ontwikkelt, preciseert, voltooit zij hare belijdenis en leeft zij in het absolute. Wie haar daarin belemmert, snijdt haar levensader af.

Welnu, dit begon de overheid te doen. Zij had overwegend be-lang bij hare accommodatie. De kerk moest de deur niet te nauw maken. Hare leer moest zij niet op de spits drijven. Hare leeraars moesten de gematigdheid in acht nemen. Zóó werd de mogelijkheid geopend, dat zij een steeds grooter aantal leden binnen haren kring zou opnemen. Onder verschillende schakeeringen van het protestan-tisme zou de sympathie voor haar klimmen. In waarheid zou zij steeds meer een volkskerk zijn en door dit te wezen het machtig steunpunt voor de overheid blijven in haren strijd tegen Rome en Spanje. Verbrokkelde zij echter en verwijderde zij door het op de spits drijven der leer steeds meerderen van zich, dan diende zij hoe langer zoo minder het belang der overheid en verminderde steeds meer het gezag der overheid in kerkelijke zaken.

Op allerlei wijzen heeft zij getracht dit kwaad te keeren. Zij poogde aan het begrip „gereformeerd” steeds een zeer ruimen zin, ongeveer dien van protestantsch, te geven. De confessie dringt zij naar den achtergrond ; het is haar genoeg als de predikanten het zuivere Woord Gods verkondigen. Johan van Oldenbarneveld droomt zelfs van eene vaderlandsche kerk, waarin als in eene algemeene christelijke kerk, calvinisten, zwinglianen, lutheranen, melanchtonianen, dooperschen in onderlingen vrede een plaats hebben. En de Groot ging nog verder en droomde van eene algemeene, christelijke kerk, waarin allen, roomschen en onroomschen, zouden worden vereenigd. Als in die richting voortdurend werd voortgegaan, zouden de staten rustig hun arbeid kunnen voortzetten. Want dan hadden zij de zekerheid, dat al wat kerk was, aan hun gezag onderworpen en tevens een wapen in hunne handen bleef in hunne bange worsteling met Spanje.

De kerk heeft echter geweigerd dien weg op te gaan, omdat zij overtuigd was dat eene zoodanige omarming door de overheid voor haar doodelijk was. Vandaar toen de wrijving, de spanning en eindelijk de feile strijd, een strijd als op leven en dood, tusschen de overheid en de gereformeerde kerk, waarin de regentengeest van mannen als van Oldenbarneveld en De Groot, zoo goed als het remonstrantsch beginsel van Wtenboogaardt, het onderspit hebben gedolven.

HOOFDSTUK XI.

Voortdurende overmacht van de overheid over de van de remonstranten gezuiverde kerk.

Wij zijn hiermede genaderd tot de bekende synode van Dordt. De staten van Holland waren langzamerhand gaan begrijpen, dat de stroom niet meer was te keeren, en kwamen daarom, hoewel onwillig om hunne medewerking te verleen tot het bijeenroepen eener nationale synode, met het plan eener provinciale synode voor den dag. Van die provinciale synode zou van Oldenbarneveld dan trachten een soort nationale in zijn geest te maken door het voorstel, goedgezinde predikanten uit andere provincies, ja zelfs vreemdelingen, tot het bijwonen hiervan uit te noodigen, die dan het recht zouden hebben aan de discussies deel te nemen. De overheid gaf de kerk dan iets wat op eene nationale synode geleeke, maar hield zelf de zaak in handen. Maar Amsterdam, Dordrecht, Enkhuizen, Edam en Purmerend wilden van zulk een synode niet weten. Bovendien bleef men verdeeld op het strijdpunt of de classes hunne afgevaardigden zouden benoemen, dan wèl de staten een gelijk aantal remonstranten en contra-remonstranten zouden oproepen. Het denkbeeld van van Oldenbarneveld ging dientengevolge niet door.

Evenmin was dit het geval met een door Hugo de Groot geopperd plan. Eerst wenschte deze eene provinciale synode over de vijf